

TÜRK ARKEOLOJİ DERGİSİ

SAYI : XXX

1992

Kültür Bakanlığı
Anıtlar ve Müzeler Genel Müdürlüğü
tarafından yayımlanır.

Ankara - 1992

ISBN 975 - 17 - 1145 - 2

Ankara Üniversitesi Basımevi

Bilgisayar Sisteminde Dizilip, Ofset Tesislerinde Basılmıştır

Ankara 1993 - Tel.: 213 66 55

TURKISH REVIEW OF ARCHAEOLOGY

NUMBER : XXX

1992

Published by
The General Directorate of
Monuments and Museums
Ministry of Culture

İÇİNDEKİLER

Sayfa

Burhan TEZCAN 1969 Göllüdağ Kazısı	1
Mevlüt COŞKUN Topaklı Bebeklerinin Uzun Kemiklerinin Maksimum Uzunlukları	31
Celal ŞİMŞEK Burdur Müzesi'nde Sergilenen Siyah Figürlü Bir Boğumlu Lekythos	41
Yılmaz Selim ERDAL İznik Geç Bizans Dönemi İnsanlarının Kafatası Yapıları	51
Selahattin ERDEMGİL, Adil EVREN Efes Tavşantepe Aslanı	71
Hamdi KODAN, Cahit GÜNBATTI Tontar Roma Mezarı	83
Melih ASLAN Brockage Basım Roma Sikkeleri	105
İsmail KARAMUT Genç Erkek Başı (Marcus Aurelius)	117
Ayla SEVİM, İzzet DUYAR Kazılarda İnsan İskeletlerinin Açığa Çıkarılması Sırasında Uygulanacak İşlemler	123
A. Tuba ÖKSE, Naci TOY Sivas Müzesi'nde Bulunan Tunç Baltalar	135

Semih GÜNERİ	
Doğu Anadolu'da Yeni Gözlemler	149
Nergis GÜNSENİN	
"Ganos": Bin Yıldır Şarap ve Amphora Üreten "Kutsal Dağ"	197
Ahmet YÜCE	
Uygur'da Bulunan Mil Taşları	209
A. Tuba ÖKSE, İ. Metin AKYURT, Musa TÖRNÜK	
Sivas Yöresinde Bulunan Bir Altın Yüzük Mühür	217

1969 GÖLLÜDAĞ KAZISI

*Burhan TEZCAN**

Göllüdağ kazısına 1969 yılında da devam edebildik¹.

1968 yılı içinde ve 1969 kazısından evvel Niğde Valisi Sayın Enver Kozakçioğlu ve mahalli yetkililerle yaptığımız görüşmelerde bir yol yapılması ve göçmenler için tahsis edilen prefabrikte evlerden birinin, kazı sahasına, kazı evi olarak kullanılmak üzere kurulması konusunda mutabık kalmıştık².

1968 yılında 1. Hv. Kuv. 114. filosu kazı yerinin 1/2500 ölçekli hava fotoğrafını çekmek suretiyle kazıya çok büyük yardımda bulundular (Lev: 1). Bu konuda yardımlarını esirgemeyen yetkililere teşekkür ve minnetlerimizi belirtmeyi bir borç biliriz.

Göllüdağ, güneyde Büyük Göllü tepesi, doğuda Koyuncu sırtı, Sarıkaya, kuzeyde Laleli, batıda Meydan yaylası ile çevrili, doğudan batıya 1700 m uzunlukta, kuzeyden güneye 1000 m genişlikte olup batı kısmında bir krater gölü vardır. Deniz seviyesinden 2172 m yüksekliktedir. Müstahkem bir şehirdir. Şehir suru, üzerine kurulduğu dağın yüksek kısımlarına inşa edilmiştir.

Arazi üzerinde yaptığımız incelemede dört kapıya işaret eden kalıntılar gördük. Kuzeyde, güneyde, doğu ve batıda. R.O. Arık gibi bizde kapılarda araştırma imkânını bulamadık³.

* Burhan TEZCAN, Arkeolog.

- (1) Devam edebildik diyoruz çünkü en yüksek yeri deniz seviyesinden 2172 m olan bu büyük ve müstahkem şehirde ancak temmuz-ağustos aylarında kazı yapılabilir. Yılın geri kalan aylarında soğuk sis ve yağmur yüzünden çalışma imkânı yoktur. Harabeye Kömürcü köyünden bir patika yolla çıkılır. Yol çok dik ve sarptır. Çıkış en az 1.5 saat sürer. Malzeme nakli ise başlı başına bir derttir.
- (2) O zamanki Niğde Millet Vekili Sayın Haydar Özalp, Dr. Ruhi Soylu ve YSE Müdürü Cemal Kazancı'nın bu konudaki büyük yardımlarını taktirle anmak isteriz. Yol yapımı için greyderle başlayan çalışma, arazi yapısının müsait olmaması yüzünden durduruldu. Dozerle yapılan çalışma ise dozer mili kırılışı yüzünden gerçekleşmedi. Yol yapılamayınca kazı evi işi yapılamadı. Bu yüzden daha sonraki yıllarda kazıya devam edemedik.
- (3) R. O. Arık. TAED. III. 1936. s:4-5.

Yapıların yoğunluğu stadel diyebileceğimiz ortadaki yüksek düzlük üzerindedir. Sur dışı yapılar, Sarıkaya ile Koyuncu sırtı arasında kalan yamaç üzerinde de devam eder. Yapı gruplarının dış kenarları kuleli ve daha kalın bir duvarla çevrilmiştir. Bunlardan en büyüğü kuzey-güney istikametinde uzanan, 112x228 m ölçüsündeki saray yapısıdır. Tam bir dikdörtgen şeklindedir. Dış duvarları iç duvarlardan daha kalın ve kulelidir. Monumental kapısı güney dar kenarının tam orta kısmındadır (Lev: 2).

1968-1969 kazısı sonuçlarına göre kapı genişliği 14.50 m dir. Bu kapının doğu ve batı ante duvarlarını çift başlı iki aslan heykeli süsler. R.O. Arık'ın bulduğu, Niğde Müzesi'nde olan batı, 1968 de bulunan ve doğu kenarına ait olan yerinde korunmaktadır⁴. Ante duvarlarında 4.25 m açıklıkta, dört köşesi olan başları ile süslü ortası hafif oyuk ve yuvarlak iki heykel kaidesi vardır⁵. Bu kaideler arasındaki açıklık yaklaşık 3.75 m dir. Sakçagözü ve Karkamış'taki kaidelerden yüksekliği daha azdır.

Bu suretle saraya üç büyük açıklıktan girilir. R. O. Arık'ın ve bizim bulduklarımızla kapı plâni aslına uygun olarak tamamlanabilmektedir (Lev: 2).

Bu monumental kapıdan 17.50x8.00 m ölçüsünde geniş bir avluya girilir. Bu avlunun doğu ve batı dar kenarlarından da birer odaya girilir. Doğudaki 12x3.25 m ölçüsünde olup yer yer iki metre yüksekliğe kadar korunmuştur⁶. Bu odanın avluya açılan kapısının kuzey kenarının bir aslan heykeli süsler⁷. Kapı odanın kuzey kenarındadır.

Batıdaki oda 13x7.50 m ölçüsünde ve daha büyük olup kapısı ortadadır. Bu odada da bir aslana ait parçaya rastladık. R.O. Arık da bir aslan parçası bulunduğunu söyler. Her iki parça aynı aslana ait olmalıdır. Bu odanın kapısını da bir aslan heykelinin süslediğinden şüphe etmemek gerekir. Diğer yapılarda bulunan aslan heykelleri de dikkate alındığında Göl-lüdağ'da koruyucu tanrı sembolü olarak aslan heykelleri birinci plânda yer almaktadır.

Açıkladığımız 2 ve 3 numaralı odaların (Lev: 2) tabanlarında beyaz astar üzerinde bezeli hayvan ve geometrik motiflerle süslü krater parçaları bulduk⁸. (Resim: 1-7, 17).

(4) B. Tezcan TAD XVII- 2. 1969. Resim: 15-16.

(5) Aynı yayın, resim: 21.

(6) Aynı yayın, resim: 8.

(7) Aynı yayın, resim: 9, 18.

(8) Aynı yayın, resim: 22-25.

Batı ante duvarı ile 3 numaralı odanın kapısı arasında kalan kısımda bulunan büyük bir küpe ait omuz parçası üzerinde kabartma olarak bir Phryg yazıtı ile ele geçmiştir (Resim: 34a). Odadaki buluntular ise demir bir bıçak, yonca ağızlı bir testi parçası (Resim: 33), boyalı bir kap parçası ve odanın orta kısmına yakın bir ocaktır. Tek renk boyasız büyük küpler köşelere yakın kısımda ele geçti. Su, içki, erzak için kullanılmış olmaları ihtimal dahilindedir.

2 ve 3 numaralı odalarda üst üste iki tabana rastladık. Alttaki taban büyük bir yangın izi gösterir. Boyalı kapların çoğunluğu alttaki tabana aittir.

Sarayın güneydoğu kenarını teşkil eden dış duvar, 3.90x3.90 m ölçüsünde bir kule ile takviyelidir (Lev: 2). Sarayın güneydoğu köşesine kadar olan dış duvarını açığa çıkardık.

Bir numaralı avludan sfenkslerle süslü bir kapıdan geçilerek 5 numaralı avluya girilir. Sfenksli kapı ortadadır. Kapı genişliği 6 m olup kapı kenarlarının iç ve güneye bakan kısımları kaide görevini yapan yassı, dikdörtgen düzgün taşlarla döşelidir (Lev: 2). Kapının her iki kenarında bu taş kaideler üzerine basan birer sfenks kabartması vardır. Her iki yüzü yüksek kabartma olarak işlenmiş fakat bitirilmemiştir. Sfenks kabartması tam olarak görülürse de detaylar işlenmemiştir. Başları kapı içine bakar şekilde karşılıklı olarak konulmuştur. Kabartmaların her iki yüzü işlendiğinden giriş ve çıkışta sfenksler görülür.

5 numaralı avlunun kuzey-güney istikametindeki eni 30 m dir. Batı kısmını açamadığımızdan doğu-batı uzunluğunu bilemiyoruz. Sfenksli kapının her iki kenarında avlunun güney kenarına yakın taş kaideler, bu kısmın revaklı olduğunu gösterir. Taş kaideler arasındaki açıklık 3.50 m dir.

4 numaralı oda bu avluya açılır ve daha küçüktür. Kapıda bulunan eşik ve kapı kasasına ait ağaç kalıntısı kapının dışa açıldığını gösterir. 5 numaralı avlunun batı kısmında, kuzey-güney istikametinde uzanan başka bir avlu vardır (Lev: 1, hava fotoğrafı). Bu avlunun batı kenarı sarayın batı dış kenarını teşkil eder.

5 numaralı avluda yaptığımız kazıda fazla bir buluntuya rastlamadık. Tek renk boyalı iki kulplu bir kâse çok yanmıştır (Resim: 30). Diğer buluntular arasında gri-siyah astarlı perdahlı parçalar ile beyaz astar üzerine boyalı olanlar sayılabilir (Resim: 27). Maden olarak ancak bir buluntu ele geçti (Resim: 32 sağdaki).

(9) Aynı yayın, resim: 11, 12, 19.

Sfenksli kapının aksında ve 5 numaralı avlunun kuzeyinde plânda 6 numara ile gösterilen ortostatlı bir yapı vardır. R.O. Arık aynı yapıyı görmüş fakat mahiyetini açıklamaya zaman bulamadığını açıklamıştır¹⁰. Kapısı doğu-güney kenarındadır. 12.20x7.756 m ölçüsündedir. Ortostat taşları odanın dört yüzünü kaplar ve kapıda da kullanılmıştır. 1.40 m yükseklik, 1 m en ve 0.25-0.45 m arasında değişen kalınlıktaki ortostatlar birbirine, dikine yan kenarı boyunca açılan düz ve ters L şeklindeki oyukların birbirine geçmesi ile bağlanmıştır. Ön yüzleri düzeltilmiş fakat oyma veya kabartma hiç bir desen yoktur. Bitirilemediği anlaşılmaktadır. Kapı 1.75 m genişliktedir. Kapının iç yüzleri, dört tarafı gayet muntazam işlenmiş iki blok taş ile tamamlanmıştır. Korunabilen ante duvarlarının iç yüzleri de ortostatlarla kaplıdır. Ortostatlar arkadaki duvara dayanır.

Kapının güneyinde çok tahrip olmuş bir aslan heykel parçası bulduk. Baş proton, alt kısmı işlenmemiş ve yüzün yarısı kırıktır. Bu aslan heykeli ve ortostatlar andezit taşındandır. Yapı mimari olarak tamamlanmış, fakat ince işçilik bitirilememiştir. Tabanda yaptığımız temizlikte siyah astarlı, perdahlı çanak parçalarından başka bir şey bulamadık.

Ortostatlı yapının doğusunda 8 ve 9 numaralı odaları açığa çıkardık. Her iki odanın kapısı da güneye açılır ve odaların batı kenarına yakındır (Lev: 2). 8 numaralı oda 6.50x6.25 m ölçüsündedir. 9 numaralı olanı bundan biraz daha küçüktür. Kapısı dışa açılır. Kapı kanadının oturacağı kenar bellidir. 8 numaralı oda kuzeydoğu köşedeki başka bir kapı ile 9 numaralı odaya bağlanır. 9 numaralı odanın kuzeybatı kenarındaki kapı kuzeydeki bir avluya açılır.

8 ve 9 numaralı odaların tabanlarında siyah astarlı, perdahlı kap parçaları, gri astarlı perdahlı parçalar, meander süslü bir kap parçası, iki demir çivi ve bir halka bulundu (Resim: 33). Demir halka ve çivilerin kapıya ait olabileceğini düşünüyoruz.

7 numaralı oda ortostatlı binanın batı kenarına bağlanır. Güneye açılan iki kapılıdır. 10.50x7.70 m ölçüsündedir. Kapılardan biri daha küçüktür. Odanın batı orta kısmına yakın yerde bir ocak bulduk. Madeni bulundu olarak 6 adet mızrak ucu ele geçti. Birbirinin çok benzeridir (Resim: 32 soldan birinci ve ikinci). Bu odanın askeri maksatla kullanıldığını hatırlatır. Boyalı kaplar arasında, içi dışı paralel hatlarla süslü, biri kaideli iki tabak, boyalı krater parçaları, emzikli bir kaba ait parça, boyasız gri astarlı, yonca ağızlı testi parçası ve siyah astarlı perdahlı parçalar sayılabilir (Resim: 18, 20, 24, 26, 29).

(10) R.O. Arık. TAED. III. 1936. s:10. Resim: 28.

2, 3, 4 numaralı odaların taban seviyeleri kapı eşik taşlarından daha derindedir. Yağmur sularının içeri girmemesi için kapı üstünün örtülü olması gerekir. 4 numaralı odanın önünde revak olduğunu belirtmiştik.

Bulunan odaların hepsi düz damlı olmalıdır. Odaların iki metreye yakın korunan duvarları taş örgülüdür. Ancak birkaç sıra kerpiç kullanılmış olabilir. Korunan kısımlarda pencereye işaret edebilecek kalıntı ele geçmedi. Pencere varsa dahi tavana yakın kısımda olmalıdır.

Ocakların odaların ortasında veya ortaya yakın kısımda oluşu Gordion M.Ö. 8. asır megaron yapılarını ve ocak sistemlerini hatırlatır. Odaların iç ve dış duvar yüzleri kalın bir sıva ile kaplıdır. Geçirdiği büyük yangından dolayı kırmızı bir renk almıştır. Sadece 2 numaralı odada boyalı bir kaç sıva döküntüsüne rastladık. Gerek odalarda ve gerekse avlularda yapılan kazıda iki taban seviyesine rastladık. Alttaki taban daha büyük bir yangın gösterir. Kullanılan eşya yağmalanmış veya kaçırılmıştır. Sağlam hiç bir kalıntıya rastlamadık.

Sarayın kuzeye doğru devam eden kısmında daha yüzlerce odası vardır. Birbirini dik kesen sokak ve caddelerle çevrilidir. Saray dışında ve sur içindeki yapı gruplarında da aynı mimari yerleşim tarzı görülür (Lev: 1).

II. Numaralı Kazı Sahası

II numaralı kazı sahası olarak sarayın güneyinde, şehir güney kapısının kuzeyindeki bir yapı kompleksini seçtik (Lev: 3). Yapılan kazıda bir kenarı müşterek kullanılmış iki megaron bulduk. Megaron duvarlarının kuzey ve batıya uzantıları bu yapı grubunun dış duvarlarını oluşturur. Daha kalın ve takviyelidir. 1 numaralı megaron içinde biri diğerinden daha kalın iki duvar kalıntısı ve kuzeydeki taş döşeme üst yapı katına aittir. Kapı ortada olup doğuya ve caddeye açılır. Kapı genişliği bir metre, anteler arasındaki açıklık 11 m dir. Kazıda üst yapı katı duvarları ve döşemeden sonra bir metre kadar daha derinde iki tabana rastladık. Bulunan boyalı çanak çömlek alttaki tabana aittir (Resim: 8, 9, 21, 22, 25, 28).

2 numaralı megaronun içinde uzun kenara paralel üç kaide taşı bulduk. Bunların tavanı taşıyan ağaç dikmelere ait kaideler olduğu anlaşılmaktadır. Kuzeydeki uzun kenarı açamadık (Resim: 36). Eğer yapı iki katlı ise - duvar kalınlıkları buna müsaittir - o zaman Gordion'daki 3 numaralı megaron şeklinde bir yapı düşünülebilir¹¹. Bu megaronun kapısı

(11) R.S.Young. Expedition. The Bulletin of the University Museum Penn. Vol. 4. number 4. s.:10.

birincisinden daha geniştir ve aynı caddeye açılır. Kapıya ait eşik taşı yerinde korunmuştur.

Bulunan 6 öğütme taşı, bir dibek, bir yalak taşı kuzeydeki döşeme ile çağdaş olup son yerleşim seviyesine aittir. Güneydeki döşeme daha derindedir. Düzgün ve muntazam taşlardan yapılmıştır. Bu döşeme ve aynı seviyede bulunan daha büyük bir kaide yapının ilk inşa safhasına aittir. Kalın taş duvarlı bu yapı daha düzgün ve muntazam yapılmış, yıkıldıktan sonra onarılarak tekrar kullanılmışsa da eski önemini kaybetmiş, iç kısma ilave edilen döşeme ve duvarlar ile megaronluğunu kaybetmiştir.

Buluntuların çoğunluğunu büyük küp parçaları teşkil eder. Boyalılar arasında hayvan motifli, aynı merkezli dairelerle süslü krater parçaları megaronun ilk kuruluş safhasına ait olmalıdır. Son safhaya ait buluntular arasında kırmızı astarlı, perdahlı bir tabak ve aynı teknikte diğer parçalar sayılabilir.

Megaronların biraz kuzeyinde, bir teras üzerine inşa edilmiş bir yapı grubu daha vardı. Bu yapı grubunun altı odasını açabildik. Hepsi müsterek duvarlıdır (Lev: 3)

3 numaralı oda ince uzundur. Kapısı kuzeydedir. 4 numaralı odanın kapısını bulamadık. 5, 6, 7 numaralı odaların kapıları da kuzeye açılır. 8 numaralı odanın kapısı doğudadır. 7 numaralı oda bir kapı ile 8 numaralı odaya bağlanır. Odaların duvar kalınlıkları aynı ve iç yüzleri sıvalıdır. Tabanlarda yanık izleri vardır.

3 numaralı odada küp parçaları ve hayvan kemikleri, 4 numaralı odada yine küp parçaları ve mutfak kapları ile birlikte boyun kısmı yatay hatlarla boyalı, yuvarlak ağızlı bir kaba ait bir parça bulduk. Bu odanın önemli buluntusu büyük bir küpe ait bir omuz parçası üzerinde oyma olarak bir Phryg yazıtıdır¹¹ (Resim: 34b). Bu ve sarayda bulunan yazıtların en yakın benzeri Boğazköy buluntusudur¹².

5 numaralı oda da iki ocak ve bir dibek taşı bulundu. 6 numaralı oda kayda değer bir buluntu vermedi. 7 numaralı odada ise bir dibek taşı bulduk. 8 numaralı odada biri kuzey duvarına diğeri güney duvarına yakın iki ocak, öğütme taşları, dibek taşları, küp parçaları ve bir adet aynı merkezli dairelerle süslü bir kap parçası bulduk.

Bu yapı grubunun mutfak hizmeti vermesi en yakın bir ihtimalidir.

(11a) Uzun bir zaman beklemiş olan mülajdan çizimlerini büyük bir başarı ile gerçekleştiren Bn. French'e çok teşekkür ederim.

(12) Bossert. Altanatolien. s:162. Resim: 718.

Havaların soğuması ve tahsisat durumu daha fazla çalışmamıza imkân vermedi. Bulunan heykel ve kabartmaları Niğde Müzesi'ne götüremedik. Yol yapılamadığından nakilleri çok güç ve riskli olacaktı. İlerde yapılacak kazı ve restorasyonda kullanma imkânını da düşünerek bütün buluntuları sarayın doğu ante duvarının yanındaki çift başlı aslanın olduğu yere getirip üzerini toprakla örttük.

Gordion'da olduğu gibi¹³ megaron yapı tarzı Göllüdağ'da da sevilmektedir. Boğazköy'de de rastlanmıştır¹⁴. Phryglerin batıdan gelirken megaron yapı tarzını da getirdikleri ve kullandıkları tezine Göllüdağ megaronları uygunluk sağlamaktadır.

T. Özgüç, gri-siyah astarlı perdahlı kapların Orta, Güney ve Doğu Anadolu'da sayılarının az olduğunu, Boğazköy'den Ankara'ya gittikçe arttığını belirtir¹⁵. Göllüdağ'daki bu tip seramik Gordion ve Tuğrul Höyük (Yenidoğan) buluntularına nazaran az ise de T. Özgüç'ün az olduğunu belirttiği bölgelerden oldukça fazladır.

Hayvan motifi ve geometrik desenler çoğunlukla büyük kraterler üzerine tatbik edilmiştir. Hemen hemen hepsi beyaz astar üzerine siyah, kahverengi boya ile yapılmıştır. Bazı örneklerde bezeme kamın altına kadar iner. Bazılarında ağızın iç kısmı da bezelidir. Bir tanesinin kulbu hayvan şeklindedir. Diğer birinde ise ağız kenarının boyuna birleştiği kısımda protom boğa başı vardır. Bunun Hitit Çağı'nda çok sevildiğini biliyoruz. Göllüdağ örneği bu ananın bir devamı olmalıdır¹⁶. Kabartma şeritlerle¹⁷ süslü örnekleri Göllüdağ'da da görüyoruz, Pseudo-meander, ağaç, saç örgüsü¹⁸, aynı merkezli daireler, boyundaki yatay şeritten başlayarak ağız kenarına doğru incelenerek uzun üçgen şeklini alan dikey paralel süsler çoğunluktadır. Emzikli parçalara ait örnekler de vardır.

Karışık varlıklara, başını geriye çeviren hayvan motiflerine, kuş ve balık gibi süslere rastlamadık.

Göllüdağ buluntuları E. Akurgal'ın frühphrygischer ve übergangsstil diye tasnif ettiği gruba girmektedir¹⁹. T. Özgüç bu tip boyalı kapların adeta tek kalıptan çıkmışçasına birbirine benzediğini belirterek Kültepe'de

(13) AJA. 62. 1958. s: 144; AJA. 64. 1960. s: 236-240; AJA. 66. 1962. s: 160-162; AJA. 68. 1964. s: 286-288; AJA. 70. 1966. s: 271 v.d. ; From Athens To Gordion. University Museum Papers I. s: 34-37.

(14) MDOG. 102. s: 15. Resim: 6-7.

(15) T. Özgüç. Demir Devri'nde Kültepe ve Civarı. 1971. s: 73 v.d.

(16) T. Özgüç. Maşat Höyük II. 1982. s: 63.

(17) T. Özgüç. Demir Devri'nde Kültepe ve Civarı. 1971 Lev:XXXI. 4-7.

(18) T. Özgüç. Bu motifin geç safhada önemli bir yer tuttuğunu belirtir: Maşat Höyük. II. 1982. s: 49.

(19) E. Akurgal. Phrygische Kunst. 1955. s: 129.

en alttaki yapı katı ile bunun üzerindeki yapı katında devam ettiğini M.Ö. 9. yüzyıl ortasından M.Ö. 7 yüzyıl ortasına kadar açıklar²⁰. Gordion'da bulunanların ithal olduğunu²¹ ileri sürer. Biz aynı tip kapları Tuğrul Höyük (Yenidoğan) de bulduk.

T. Özgüç eski tabaka kraterleri için birbirine yakın atölyelerde imal edilip pazarlandığını açıklar²². Eski safhaya ait bu seramik türü Göllüdağ'da çok boldur. Bu bakımdan burasının bir merkez olabileceğini düşünebiliriz.

M. Mellink bu görüşü "a few sample of large krater fragments with Alişar type handles and panels with animal designs suggest that here is the center (probably in the Göllüdağ to Konya zone) of a painted pottery style richer than either Gordion or Alişar, in fact, the Alişar kraters suddenly seems like an impoverished singletrack imitation of a more imaginative Göllüdağ animal style; only chronological analysis will tell"²³ olarak açıklamaktadır.

Krater ve büyük kaplar üzerinde görülen geometrik süslerin benzerleri Gordion'da M.Ö. 8. yüzyıl sonuna ait mozaikte de kullanılmıştır²⁴. Saç örgüsünün benzerlerini tümülüs P ve W de bulunan bronz kemerler üzerinde görürüz²⁵. Siyah-beyaz kareler şeklindeki bezemeler²⁶, hayat ağacı motifi²⁷ yine Gordion'da vardır. Koyu kırmızı astarlı perdahlı parçaların bulunduğunu belirtmiştik. Kültepe'de de bulunduğunu biliyoruz²⁸. Kırmızı astar üzerine tek renk boyalı tabak ve kâse örneklerini de bulduk. Kaideli olanlar da vardır.

Saray kapısının batı kenarını süsleyen aslan heykeli yayınlandığı yıldan beri çeşitli yerlerde işlenmiştir²⁹. Kayseri Müzesi'ndeki aslanın kullanıldığı yeri bilmiyoruz. Ölçüleri ve yürüyüş istikameti farklıdır. Zayıf bir

(20) T. Özgüç. Demir Devri'nde Kültepe ve Civarı. 1971. s: 24.

(21) T. Özgüç. Demir Devri'nde Kültepe ve Civarı. 1971 s: 72; AJA. 58. 1954. s: 168. M. Mellink.

(22) T. Özgüç. Maşat Höyük II. 1982 s: 56.

(23) AJA 73. 1969. s: 213-214.

(24) Expedition Volume 7 number 3 Spring 1965. s: 9 v.d. R.S. Young.

(25) The Gordion Excavations Final Reports Volume I. The University Museum. Penn. 1981. s: 18. Fig. 9, 126.

(26) The Gordion Excavations Final Reports Volume I. The University Museum. Penn. 1981. Fig: 11, 19, 33, 110, P1: 16-17.

(27) The Gordion Excavation Final Reports Volumes I. The University Museum. Penn. 1981. Fig: 19.

(28) T. Özgüç. Demir Devri'nde Kültepe ve Civarı. 1971. s: 85; AJA 63. 1959 s: 74.

(29) TAED. III. 1936. s: 3 Res: 3-5-6. (buluntu yeri için "iç sur, Akropol" olarak belirtir ve belki de müstahkem bir saraydır der). s: 5. Plân I de ise mabede giden geçit diye açıklar.; Bossert. Altanatolien s: 71. No: 798-799.; E. Akurgal. Späthethitische Bildkunst. 1949. s: 76. Lev XXXV a-b, XXXVI. a.

ihtimal 4 numaralı odaya ait olabileceğidir. 1969 kazısı sonunda saray kapısına ait heykeller tamamlanmakta ve orijinal yerleri artık bilinmektedir.

R.O.Arık'ın çift kule diye bahsettiği³⁰ kapının doğu antesi ile iki numaralı odanın kapı kenarı olmalıdır. Kazımızda bahsettiği yerde kule çıkmadı.

Sfenkslerin orijinal yerleri de bellidir³¹.

1933'de bulunan çift başlı aslan Geç Hitit eseri olarak M.Ö. 8. yüzyılın ikinci yarısına tarihlendirilmektedir³². Bizim tarafımızdan bulunanların aynı yapıya ait olduğu dikkate alınırca çağdaşlığı kendiliğinden ortaya çıkar. Göllüdağ buluntularını gördükten sonra Ankara kabartmalarını daha iyi değerlendirebiliriz.

Göllüdağ hava fotoğrafından da anlaşılacağı üzere kendine has bir mimari düzenine sahiptir. Birbirini dik kesen caddeler, caddeler etrafına inşa edilmiş müstakil yapılar bunu açıkça gösterir. Sur içinde yoğunluk kazanan saha sarayın bulunduğu stadeldir. M.Ö. binin ilk yarısına ait bu kadar iyi korunmuş, zengin ve bol buluntu veren müstahkem başka bir yerleşim sahası bu bölgede yok diyebiliriz. Stratejik durumu da dikkate alınırca Boğazköy-Hathusas'ı neyse, birinci bin içinde Göllüdağ aynı karakterdedir.

Bu bölgede Alacahöyük'te iki, Pazarlı'da bir Phryg yazıtı bulunmuşsa da Göllüdağ buluntularının en yakın benzeri Boğazköy³³ buluntusudur. Göllüdağ'da mimariye bağlı olmayan bir taşın iki yüzüne yapılmış Phryg grafitosu bulduk (Resim: 37-38). Bu buluntular bize Göllüdağ'ın Phryg dilini ve yazıtını kullandığını göstermektedir.

T. Özgüç Kültepe ve Kululu Buluntularını İncelerken:

1. Kitabeli, kitabesiz heykeller, kabartmalı ve kitabeli steller kabartmalı ortostatlar, hiyeroglif kitabeli steller,
2. Boya nakışlı seramik.

İkinci grubu da:

(30) TAED. III. 1936. s:12.

(31) TAD. XVII. 2. Res: 19.

(32) Bossert. Altanatolien. s: 71, No: 798-799; E. Akurgal Spaethethische Bildkunst 1949. s: 76. Lev: XXXV a-b, XXXVI a.

(33) Bossert. Altanatolien 1942. s: 289 Res: 1102, 1105-1106.

a- Phryg dilini yazısını kullananların seramiği,

b- Hiyeroglif yazısını kullanan ve ayrı dili olan insanların kullandığı seramik³⁴,

olarak ikiye ayırmaktadır. Bazı yayınlarda bunu Luwi dili ve hiyeroglif yazısını kullananlar diye açıklamaktadırlar. T. Özgüç Göllüdağ'ın Tabal ülkesi sınırında veya Tuwana krallığına girebilir diye açıklıyarak³⁵ Tabal krallığının başşehri olarak Kültepe'yi teklif eder. Burası olmadığı takdirde Kayseri-Nevşehir-Yeşilhisar arasında arar³⁶. Kazıdan sonra görülen gerçek Göllüdağ'ın bir beylik/Vazal olamayacağıdır. Bir başşehir olmalıdır. Bu duruma göre de karşımıza hiyeroglif yazısını, Phryg yazısını kullanan sorunu çıkmaktadır. Göllüdağ şu anda Phryg yazısı ve dilini kullananlar grubuna girmektedir. Göllüdağ iki bölge arasında intikali sağlayan bir özelliğe sahiptir.

Boğazköy'ü dikkate alan T. Özgüç³⁷ megaron yapılarını Kızılırmak kavsinin güney ve doğusunda bulmak mümkün değildir diyerek mimari yapı karakteri bakımından esaslı ayrılık olarak kabul eder. Göllüdağ Kızılırmak kavsine güneyinde megaron yapıları kullanan bir istasyon olarak karşımıza çıkmaktadır.

Alişar, Boğazköy ve Kültepe istasyonlarını karakterlendiren ve Gordion'a ithal olarak gittiği³⁸ ileri sürülen seramik türünün Göllüdağ'da çok sevilerek kullanıldığı görülmektedir³⁹. Ancak başı geriye dönük hayvan desenleri, karışık varlıklar, kuş, balık motiflerine Göllüdağ'da rastlayamadık. Bu da bize daha eski devre ait seramiğin kullanıldığını göstermektedir.

Göllüdağ ve yakınında tümülüse ve kazıda mezara rastlayamadık. Bu husus büyük bir ayrılık olarak açıklanan görüşe uymaktadır⁴⁰.

Phryg kralı Midas, Kimmer istilası esnasında ölür. Kimmer istilası Eusobios'a göre M.Ö. 696/695, Julius Africanus'a göre 676/675. Aynı zamanda Midas'ın ölümü. Midas 40 yıl belki biraz daha fazla tahtta kalan bir kraldır. Kyme'den bir kadınla evlenmiş, Assurlulara elçi göndermiş ve M.Ö. 715-709'da Asurlular'a vergi vermekle cezalandırılmıştır⁴¹. Yunanlılarla aynı kökenli bir alfabeği kullanmıştır⁴². Bu kayıtlar bize Phryg'le-

(34) T. Özgüç. Demir Devri'nde Kültepe ve Civarı. 1971 s: 71 v.d.

(35) Aynı Yayın. s: 74 ve dip not: 130.

(36) Aynı Yayın. s: 74.

(37) Aynı Yayın. s: 73 ve dip not: 121.

(38) Aynı Yayın. s: 72 ve dip not: 115.

(39) Aynı Yayın. s: 72.

(40) Aynı Yayın. s.: 72-73.; Alishar'da mezar bulunmamış: OIP. 29., s:347-348; OIP. 30. s: 353. Boğazköy'de ise yakılmıştır. MDOG 75. s: 49

(41) The Three Great Early Tumuli., Gordion I. The University Museum. Penn. 1981. s: 271.

(42) From Athens To Gordion. University Museum Papers 1. 1980. s : 34.; E. Akurgal. Ancient Civilizations And Ruins Of Turkey. s:14.

rin Assur'a kadar uzanan Güneydoğu Anadolu, diğer taraftan Batı Anadolu ile ve hatta Delphi'ye gönderilen tahtı düşünürsek Yunanistan'a kadar uzanan bir ilişkinin varlığına işaret etmektedir. Göllüdağ güneydoğu yolu üzerinde bu ilişkiyi sağlayan önemli bir merkez olmalıdır. Göllüdağ'da her iki kazı yerinde bulunan ve alttaki tabanın büyük bir yangın geçirdiğini, boyalı kraterlerin eski safhaya ait olduğunu ve heykellerin bu tabanla çağdaş olduğunu dikkate alırsak Göllüdağ'ın Kimmerler tarafından tahrip edildiğini düşünebiliriz. Göllüdağ M.Ö. 6. asrın ortasından sonra eski önemini kaybetmiş olmalıdır. Göllüdağ'da herhangi bir meslektaşımız bu kazıyı ele alırsa belki de M.Ö. 1200-750 arasındaki boşluğu doldurma imkânını bulabilecektir.

C.14 Analiz raporu bu görüşümüzü desteklemektedir.

Çevre Araştırmaları:

Kömürcü köyünden dere yatağını takiben batıya doğru giderken, en batıdaki evin kuzeyindeki tepede köylülerin kale dedikleri bir kalıntı vardır. 25 m kadar çapında yuvarlak bir duvarla çevrilidir. Yer yer ana kayaya kadar tahrib edilmiştir. Çevreden başlayıp tepe noktasında birleşen duvarlar gördük. Bu husus tümülüs yığma tekniğine benzerse de daha fazla araştırma imkanını bulamadığımızdan daha fazla bir bilgi veremeyeceğiz. Yuvarlak duvar belki de bir krepis olabilir ve Sart'taki tümülüsleri hatırlatır. Güneybatı eteğinde iki kaya mezarı, köy mezarlığının batısında ise eski bir sarnıç vardır.

Köylüler Yazır Höyük'te (1/25000 ölçekli haritada Yazı Höyük olarak gösterilmiştir) kabartmalı bir küp bulunduğunu söylediler. Höyük, Kömürcü köyünün kuzeyinde, Derinkuyu yolunun kenarındadır. Bahsi geçen küp su çıkarmak için açılan bir kuyuda bulunmuştur. Bizim gezimizde Halil adında bir şahsın satın aldığını ve daha sonra İstanbul Kapalı Çarşı'da sattığını öğrendik. Höyükte Eski Tunç ve Hitit parçaları bulduk. M. Ö. III. bin boyalı parçaları var. Eteklerde küp mezarları bulmuşlar.

Çiftlik nahiyesine bağlı Asmaz köyünün güneyinde, köylülerin Kale, bazılarının da Hınıs diye adlandırdıkları tepeyi gezdik. Burası bir akropol. Etrafı kesme taşlı bir sur ile çevrili. Dikdörtgen kuleleri var. Tepeden eteğe eski bir yol uzanıyor. Yapılar teraslar üzerine inşa edilmiş. Doğubatı istikametindeki bir yapının mabet olması muhtemel. Alınlığa ait bir parça, sütun kaideleri, arşitrav parçaları ve Yel Değirmeni denilen yerde bir lâhit gördük. Yapıların çoğunluğu andezit taşındandır.

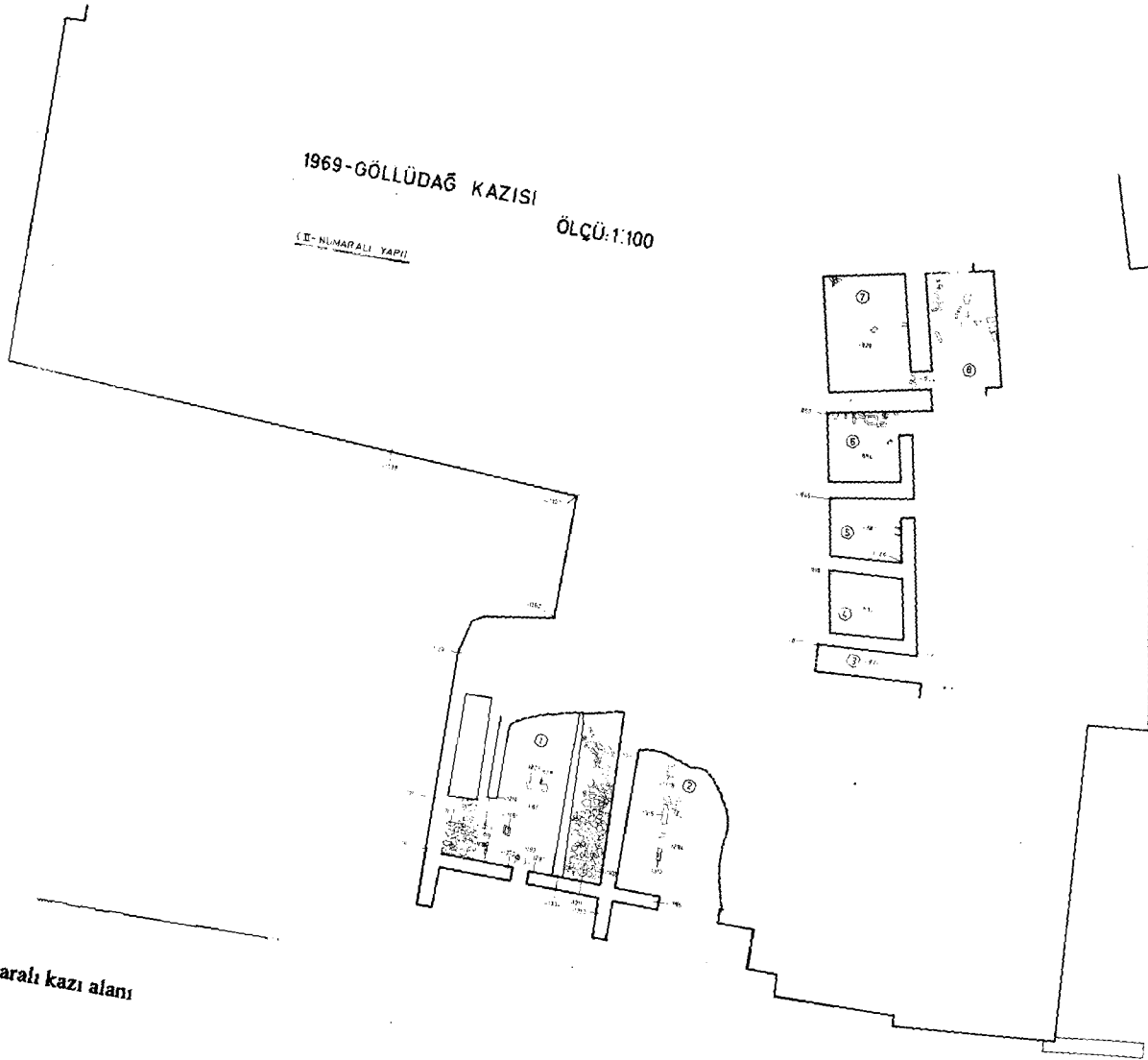
Levha: 1

1969-GÖLLÜDAĞ KAZISI

ÖLÇÜ:1:100

(I- NUMARALI YAPU)

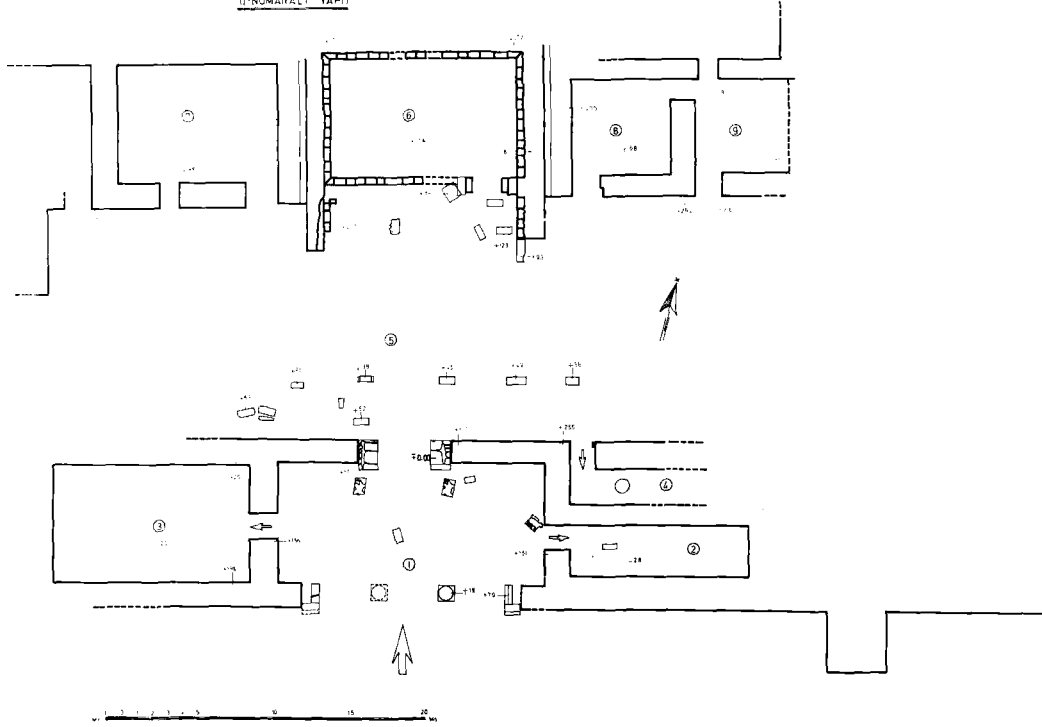
CENDİZ ERO.
1969-ANADOLU

13

Levha: 2- I numaralı kazı alanı

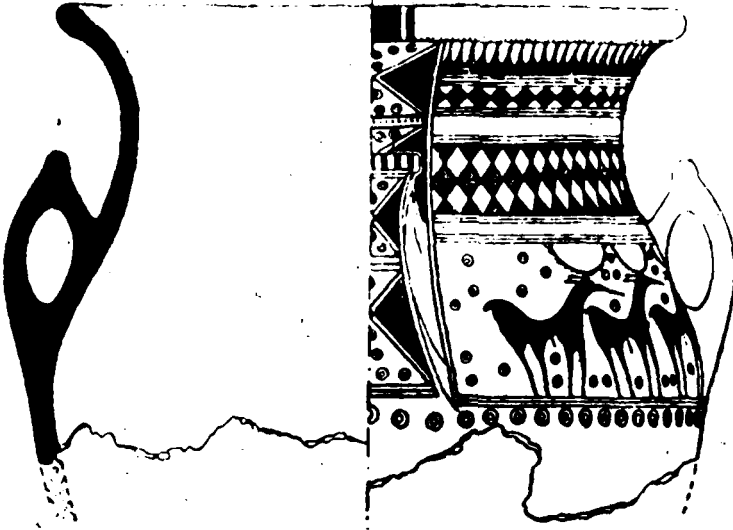
1969-GÖLLÜDAĞ KAZISI ÖLÇÜ:1:100

I-NUMARALI YAPI

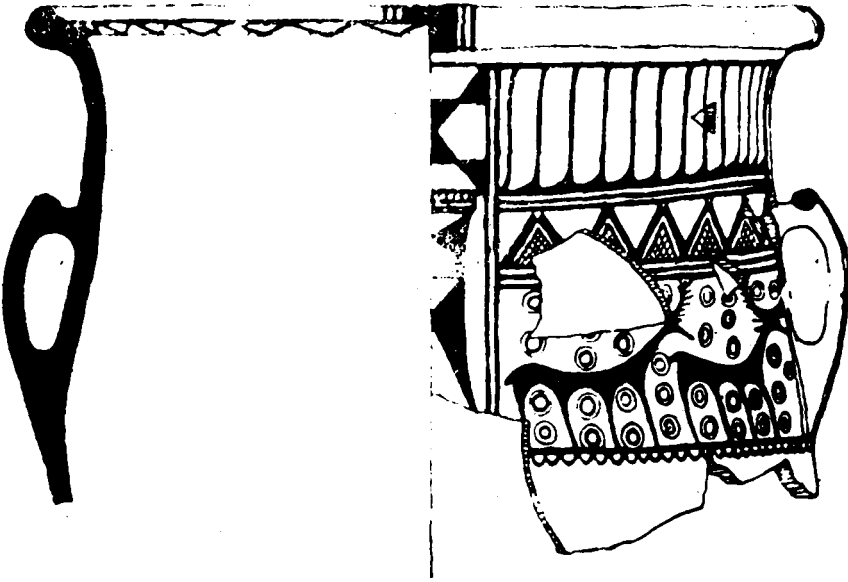

ANKARA - 1969

Levha: 3- II numaralı kazı alanı

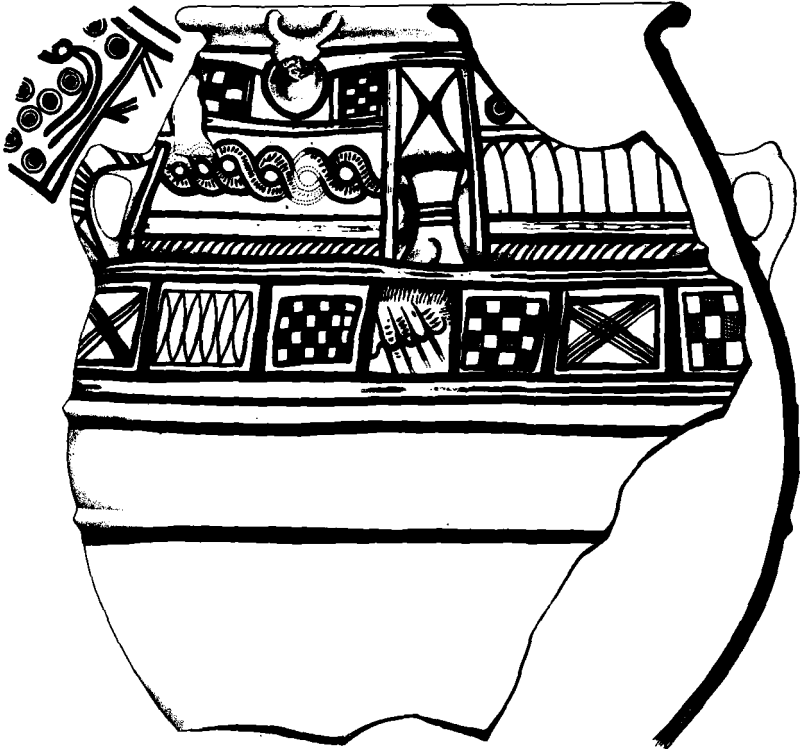
Resim: 1

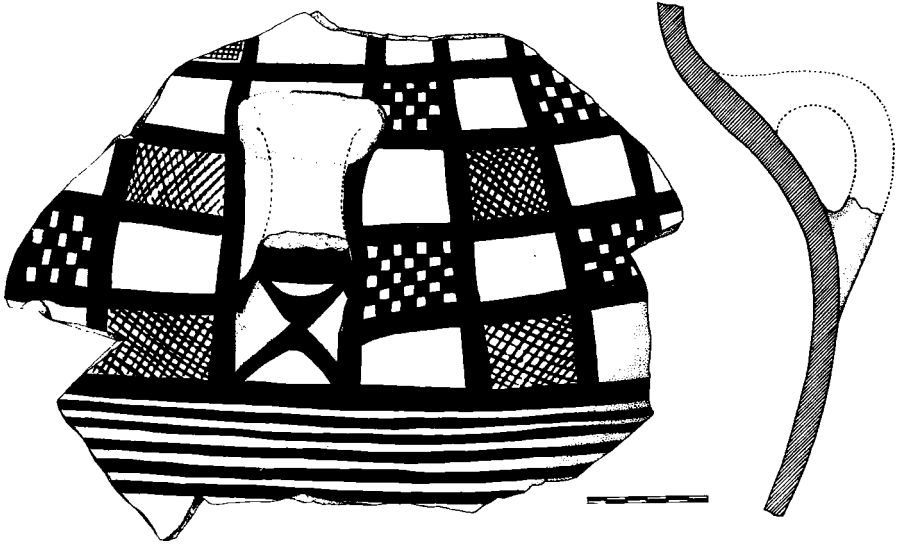
Resim: 2

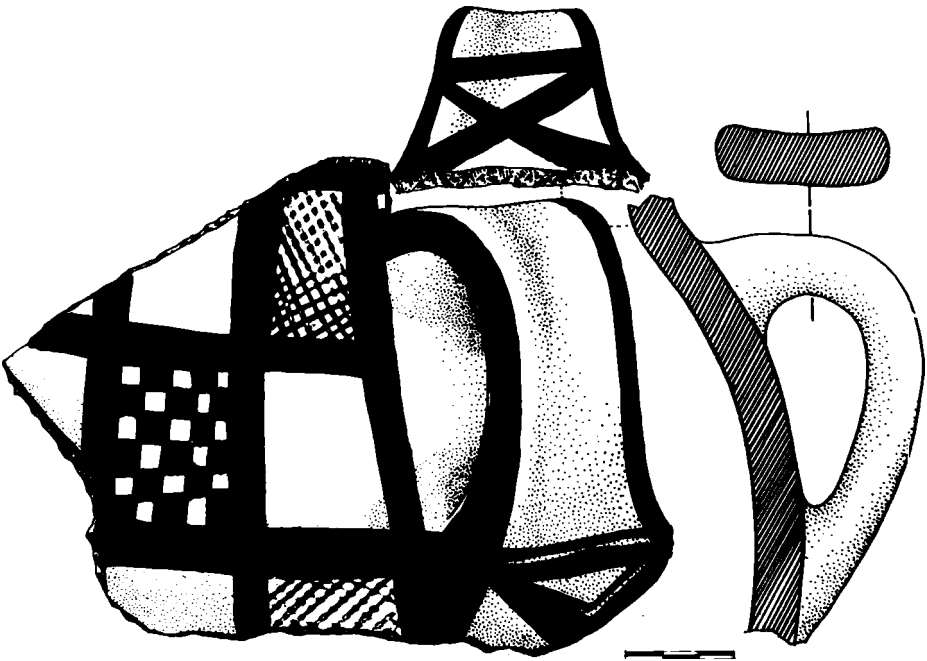
Resim: 3

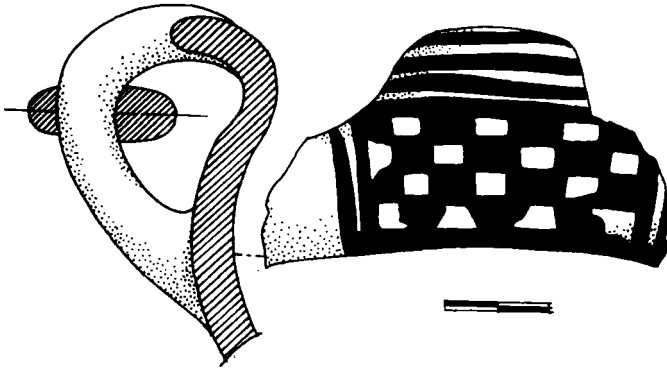
Resim: 4

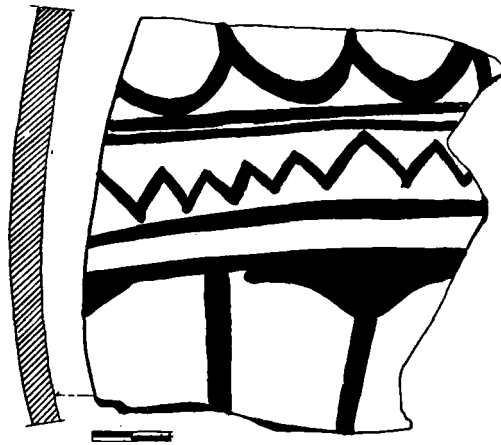
Resim: 5

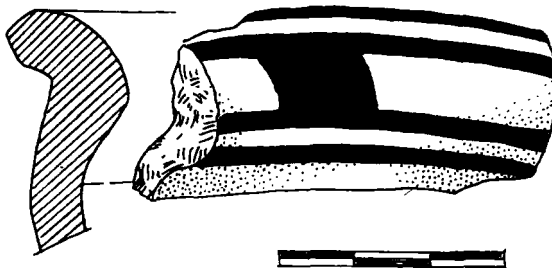
Resim: 6

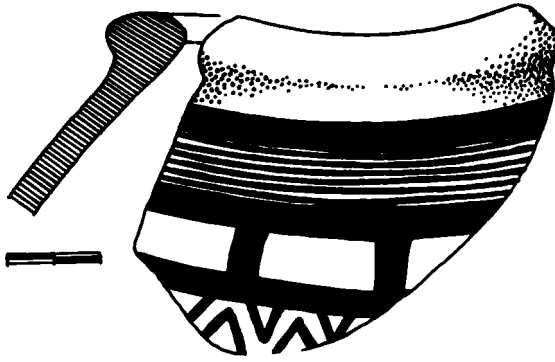
Resim: 7

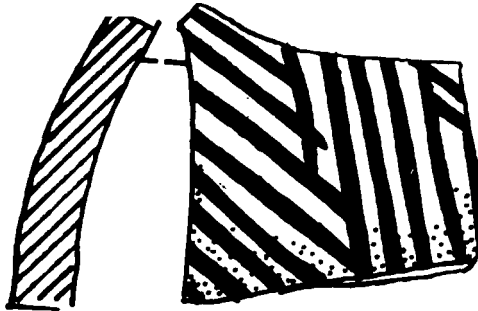
Resim: 8

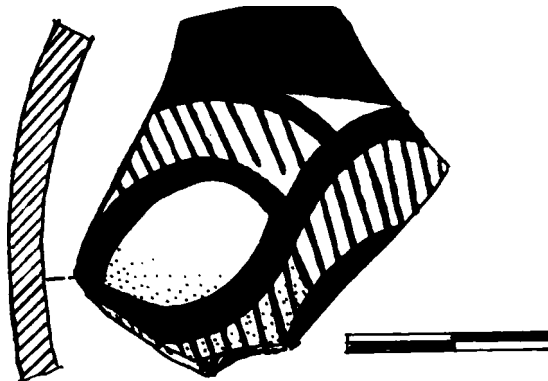
Resim: 9

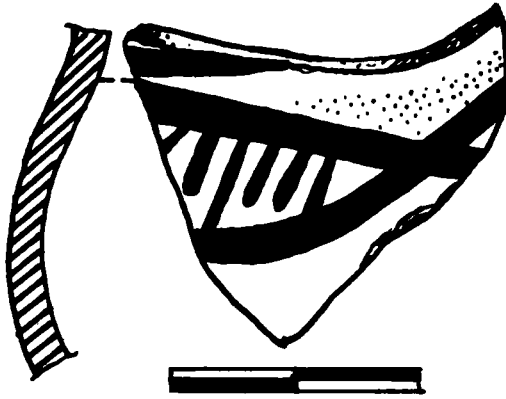
Resim: 10

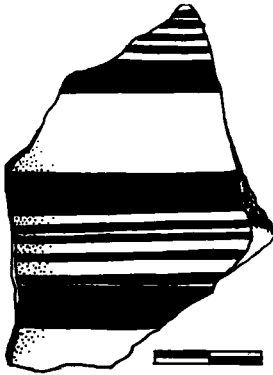
Resim: 11

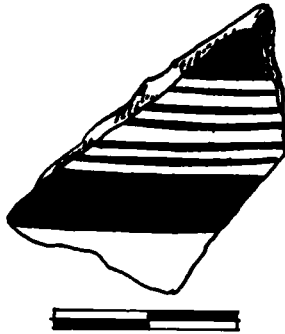
Resim: 12

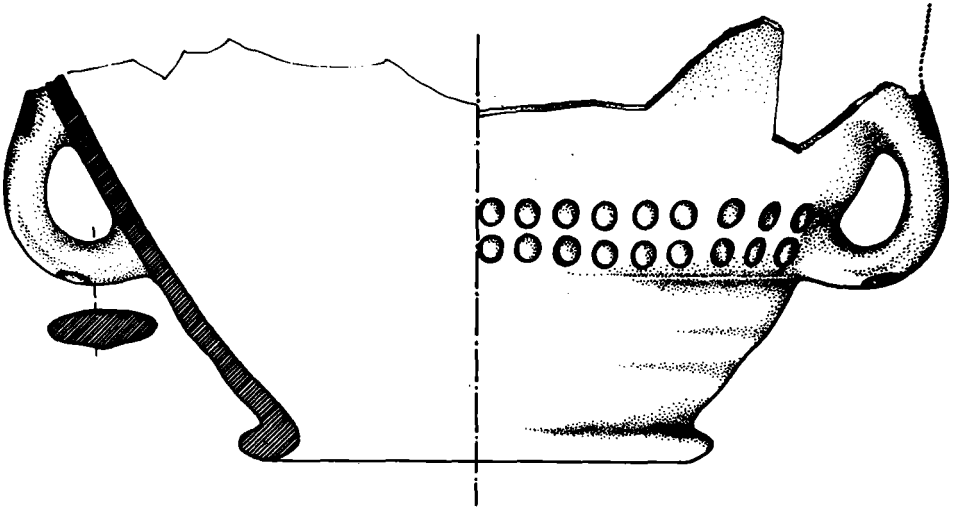
Resim: 13

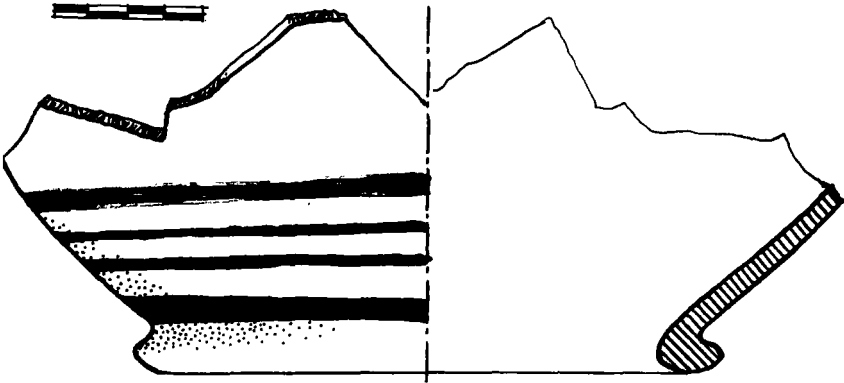
Resim: 14

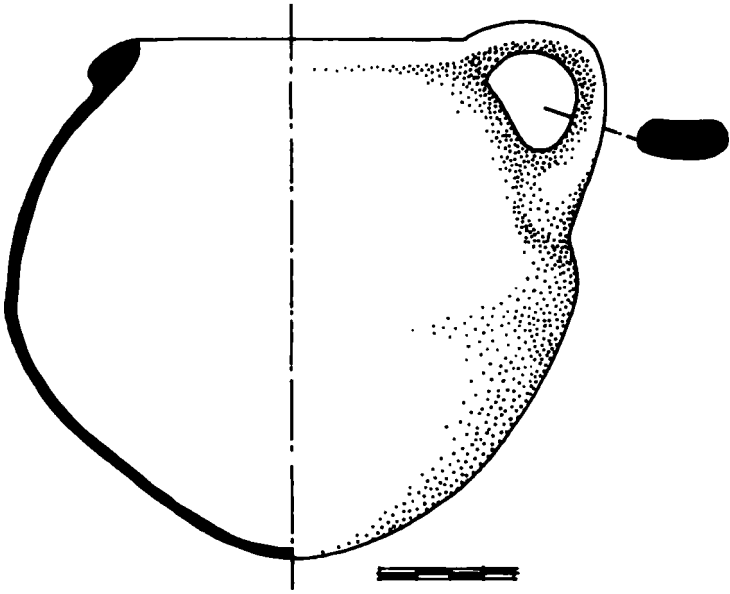
Resim: 15

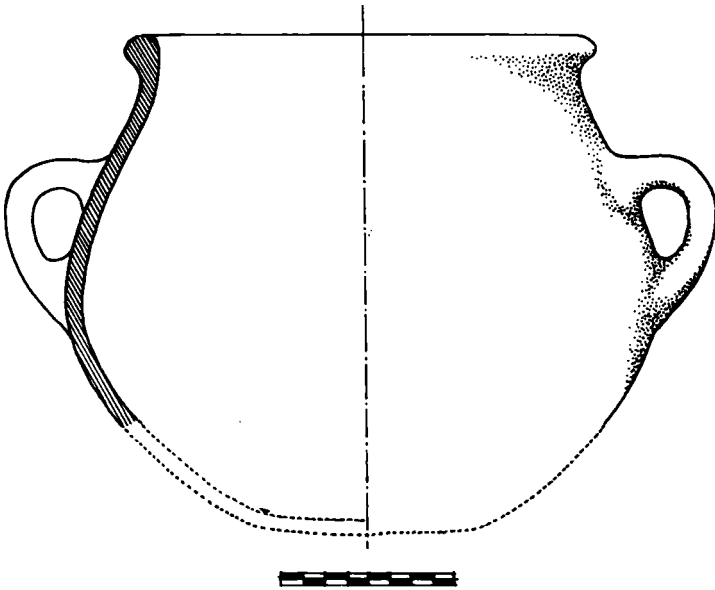
Resim: 16

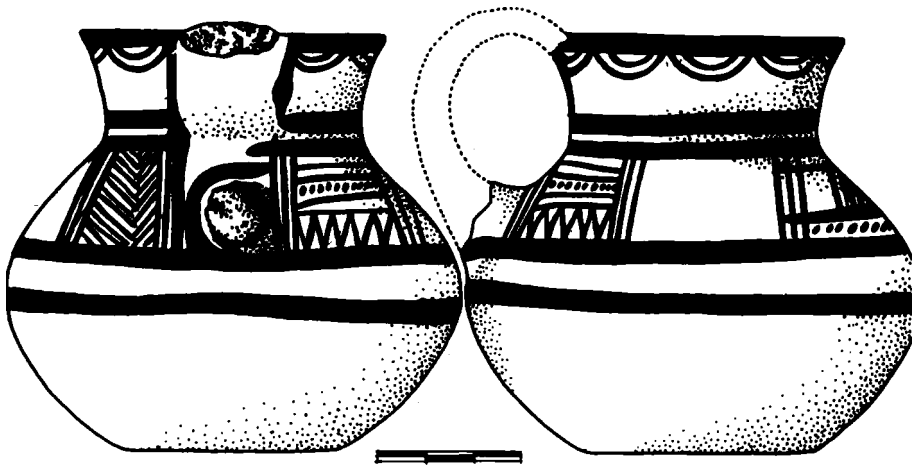
Resim: 17

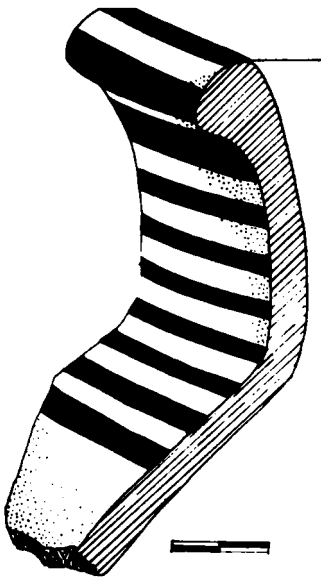
Resim: 18

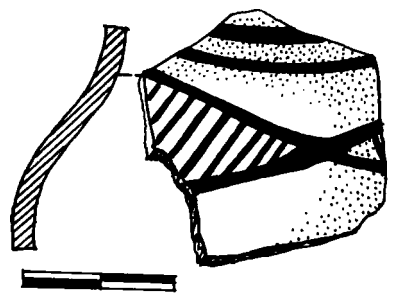
Resim: 19

Resim: 20

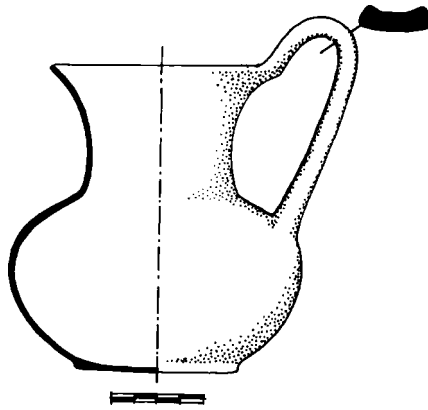
Resim: 21

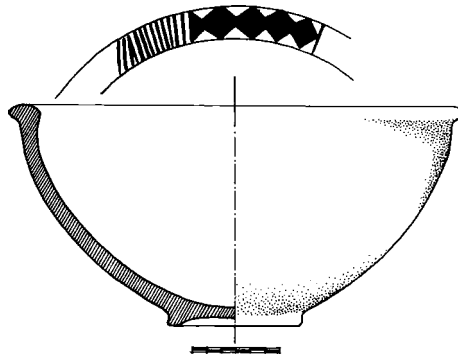
Resim: 22

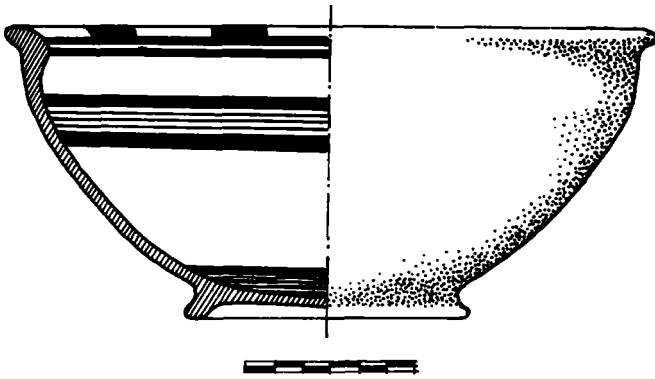
Resim: 23

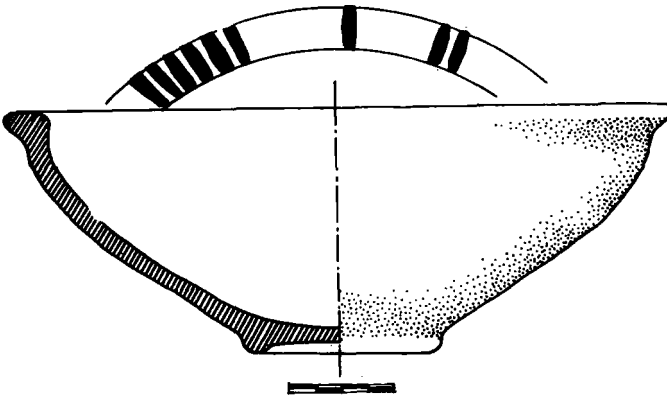
Resim: 24

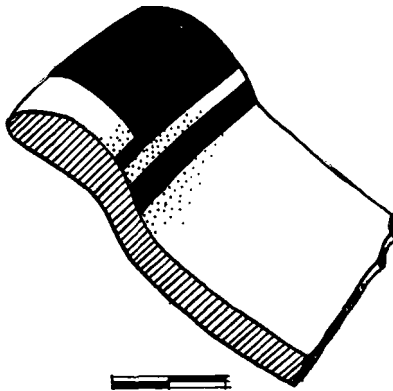
Resim: 25

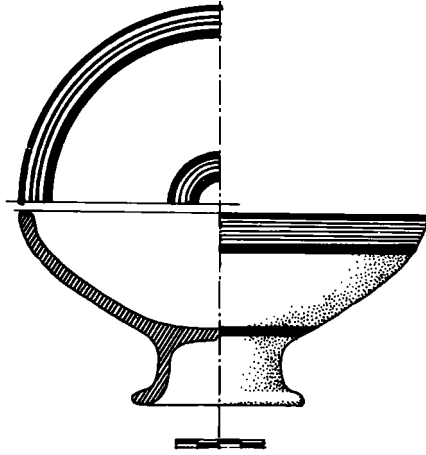
Resim: 26

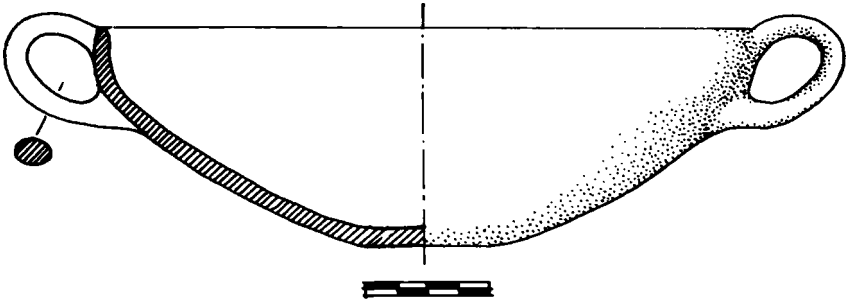
Resim: 27

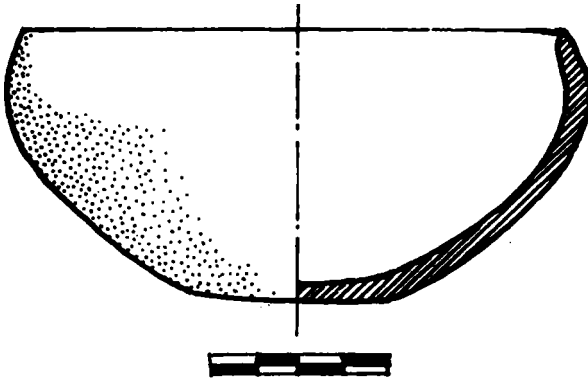
Resim: 28

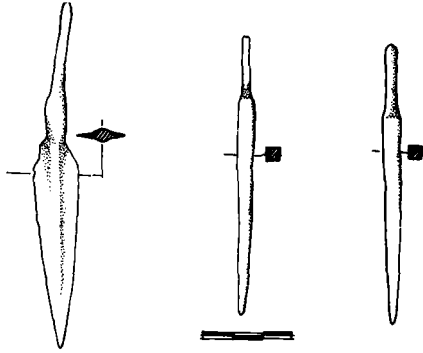
Resim: 29

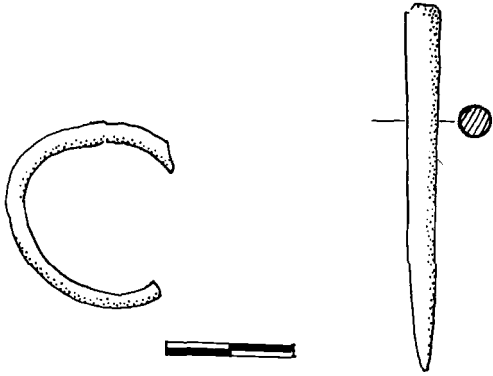
Resim: 30

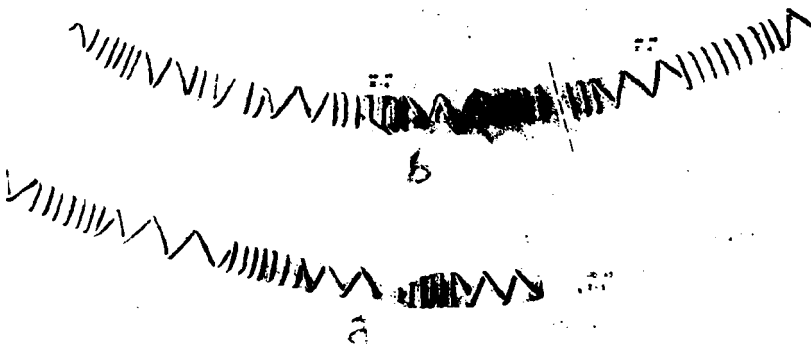
Resim: 31

Resim: 32

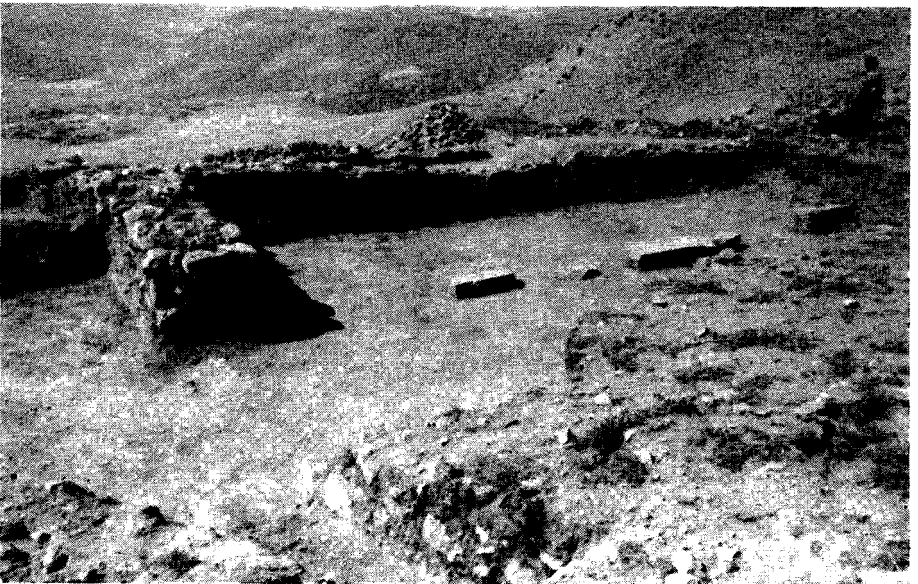
Resim: 33

Resim: 34a-b

Resim: 35

Resim: 36

Resim: 37

Resim: 38

TOPAKLI BEBEKLERİNİN UZUN KEMİKLERİNİN MAKSİMUM UZUNLUKLARI

*Mevlüt COŞKUN**

Topaklı, Orta Anadolu'da Nevşehir iline bağlı Avanos ilçesinin bir bucağıdır. Topaklı Höyük de, bu bucakta bulunmaktadır. Geniş bir havza içinde yer alan höyük 260 m çapında, 30 m yüksekliğindedir.

Topaklı Höyük kazıları, İtalyan Arkeolog Prof. Dr. Piero Meriggi tarafından 12.7.1966 tarihinde başlamıştır. İlk yıllarda Üniversite Degli Studi Di Povia Istituta Di Glottogia adına yapılan kazılar daha sonra Consiglo Nazionale Delle Richerche adına Prof. Dr. Luigi Polacco tarafından yürütülmüş olup 3.9.1976 tarihinde tamamlanmıştır¹.

Topaklı Höyük de İlk Tunç Çağı'ndan Bizans dönemine kadar uzanan 24 mimari kat ortaya çıkarılmıştır². Bu 24 mimari kat ise yaklaşık 2600 yıllık bir süreci kapsamaktadır.

Tabakalaşmaya göre; XXIV-XIX tabakalar arası Alishar III; XVIII-XVII katları arası (M.Ö. 600-500) Frig; XVI-XV arası Pers; XI-VII arası Frig ve Hellenistik karışımı; I-VI katları arası ise Hellenistik devri yansıtmaktadır³.

I. ve VIII. katlar arasındaki bölüm Hellenistik devri kapsamakta olup, Roma devri yerleşimine ilişkin özellikler yansıtan herhangi bir tabakaya rastlanılmamıştır⁴. M.S. VI. ve VII. yüzyıl olarak tarihlenen bu katlardan sonra höyük üzerinde herhangi bir yerleşim izine rastlanılmamıştır.

Bu tarihlerde, Kapadokya, Sasanilerle Bizanslılar arasında uzun süren savaşlar sonucunda yağmalanmış olup Topaklı Höyük'ün en üst yer-

* Mevlüt COŞKUN, Müze Araştırmacısı, Kültür ve Tabiat Varlıklarını Koruma Genel Müdürlüğü, Ulus-ANKARA.

- (1) Polacco, L-1975 s. 31
- (2) Polacco, L-1975 s. 32.
- (3) Polacco, L-1975 s. 37-39.
- (4) Polacco, L-1975 s. 35-36.

leşim katına ölülerini gömen topluluk daha fazla dayanamayarak yok olmuştur⁵.

Araştırmamızın kaynağı işte 1. katta bulunan 190⁶ mezardaki bireyler ile V. ve VII. katlarda ikişer adet olmak üzere toplam 194 adet bireyin biyometrik ölçümlerinin istatistiksel analizlerini kapsamaktadır.

TABLO: I- Arkeolojik kazılarda elde edilen iskeletlerin yaş grubuna göre dağılımı.

	Yaş	n	%
cenin	x-0	1	0.58
bebek	0- 1.99	31	15.98
çocuk	2-16.99	62	31.96
genç	17-19.99	17	8.76
erişkin	20-50	72	37.11
yaşlı	50-x	8	4.12
belirsiz	-	3	1.55
	TOPLAM	194	100

Arkeolojik kazılar sonucu elde edilen 194 birey Doç. Dr. Erksin Güleç⁷ tarafından yaş ve cins gruplarına ayrılmıştır. Bu ayırım sonucu oluşturulan tablo I'de Topaklı popülasyonunun genel dağılımı verilmiştir.

Şimdilik 0-1.99 yaşları arasını oluşturan bebeklerin alt ve üst ekstremitelerinin maksimum uzunluklarını vermekle yetineceğiz. İleriki makalemizde Anadolu kronolojisinde yerini alan Topaklı popülasyonunun (erişkin bireyler) boy ortalamalarını vermeye çalışacağız.

İnsan vücudunda ossa longa adı verilen pek çok uzun kemik bulunmaktadır. Bireyin boyunun hesaplandığı uzun kemikler alt ve üst ekstremiteler olmak üzere iki gruba ayrılırlar. Bugüne kadar bebek ve çocukların ekstremitelerinin maksimum uzunluklarından boy hesaplanmasına gidilebilecek bir araştırma veya formül geliştirilememiştir. Bu nedenle

(5) Coşkun, M-1988 s. 3.

(6) Polacco, L-1975 s. 34.

(7) Doç. Dr. Erksin Güleç, Ankara Üniversitesi, Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Öğretim Üyesi.

bebek ve çocukların sadece alt ve üst ekstremitelerinin maksimum uzunluklarını vermekle yetineceğiz.

Dr.Sabiha Özgün ve Dr. Baha Taneli tarafından yayımlanan "Malnütrisyonlu Çocuklarda Uzun Kemiklerin Boyu" isimli makalede Amerikalı çocuklar üzerindeki bir araştırma konu olarak ele alınmıştır. Bu makalede yayımlanan normal Amerikalı bebek ekstremitelerinin maksimum uzunlukları birer aylık seriler altında yayımlanmıştır. Birer aylık serileri altışar aylık serilere dönüştürerek Topaklı popülasyonundaki bebeklerle mukayese etme olanağını bulduk. Yaptığımız araştırmalar sonucunda başka veriler bulamadığımız için sadece Amerikalı normal bebeklerle mukayese edebildik.

Alt ekstremiteler femur, tibia, fibuladan oluşurken; humerus, radius ve ulna ise üst ekstremitelerdir. Bu kemiklerin maksimum uzunlukları osteometre tahtası aracılığı ile ölçülmektedir.

Tablo II'de görüldüğü gibi; ceninin de ilave edilmesi sonucunda toplam 32 bebek bulunmaktadır. 32 adet bebekten 27 tanesinde sağlıklı ölçümler gerçekleştirilmiştir. Bu ölçümler sonucunda bebeklerin maksimum uzunlukları %84,37 oranında geçerliliğe sahiptir. Bir başka deyişle bu değerler Topaklı popülasyonunun genelinde %13,92 oranında doğruluğa sahiptir. Tablo II'de görüldüğü gibi 5 adet bireyin biyometrik ölçümleri yapılamamıştır. Bunun nedeni ise; gerek bulunduğu ortam gerekse topraktan çıkartılırken kırılmış veya yıpranmış olmasıdır.

TABLO: II- Bebekler.

	n	%	gen %
ölçülebilen	27	84,37	13,92
ölçülemeyen	5	15,63	2,58
TOPLAM	32	100	16,5

Topraklı popülasyonuna ait bebek materyalleri altışar aylık serilere ayrıldıktan sonra maksimum uzunluklarına göre aritmetik ortalaması alınmıştır.

Bu makaledeki amacımız, materyal olarak yeterli ölçüdeki malzeme dayanarak M.S. VI. ve VII. yüzyılda yaşamış toplumun bebeklerinin biyometrik değerlerini yayımlamaktadır. Günümüzdeki diğer bir toplumun bireyleri ile mukayese imkanının bulunmaması buna neden olmak-

tadır. İleride yapılacak biyometrik ölçümler sonucu alınabilecek değerlerin bu popülasyonla mukayese imkanı sağlanması diğer bir amacımızdır.

FEMUR: Alt ekstremitelerden olan femur kemiğinin diğer adı baldır kemiğidir. Femurun maksimum uzunluğu ise caput femorisin en üst noktası ile alt epicondylusların en alt noktaları arasındaki mesafedir.

TABLO : III- Topaklı 0-2 yaş grubu femur ortalamaları

AYLAR	sağ		sol		ortalama	
	n	mm	n	mm	n	mm
0-05.99	2	73	4	77	6	75.6
06-11.99	4	104	3	101	7	102.7
12-17.99	1	130	2	129	3	129.3
18-24	2	120	2	119	4	119.5
ORTALAMA	9	103.5	11	100.6	20	101.9

0-2 yaş grubu arasındaki bebeklerin altışar aylık serilerinin maksimum uzunluklarının dağılımı mm cinsinden Tablo III de verilmektedir. Tablo III dikkatle incelendiğinde diğer uzun kemiklerde de görüleceği gibi, 12-17.99 ayları arasındaki bebeklerde hızlı bir boy artışına karşın, 18-24 ayları arasındaki bebeklerin boylarındaki artışın çok yavaşladığı görülmektedir.

Nedeni 12-17.99 aylık serideki (n) sayısının azlığından ya da popülasyondan sapkın olan bireylerle temsil edilmelerinden kaynaklanabilir. Gerçi 18-24 aylık serilerde boy uzama açısından duraklama görülürse de, bu boy artışının gerilediği anlamına gelmemektedir. 0-10 yaşları arasında cinsiyetin önemli rol oynamamasına karşın (n) sayısında cinslerden birinde yığılmanın fazla olabileceğine bağlanabilir.

TİBİA: Bacak kemiği olarak da bilinen alt ekstremitelerden tibia kemiğinde maksimum uzunluk lateral ve mediallyer arasındaki en üst noktası ile malleolus inedialis arasındaki en büyük uzunluktur.

Tablo IV'de Topaklı popülasyonu ile aşağıda belirttiğimiz Amerikalı bebeklerin maksimum uzunlukları verilmektedir. Buna göre Amerikalı 0-2 yaş grubu bebeklerin tibiaları Topaklı popülasyonunkinden 12.9 mm ve %13.56 oranında daha uzun olduğunu ortaya koymaktadır. Amerikalı bebeklerin maksimum uzunluklarında dengeli artış gözlemlenirken Topaklı

populasyonundaki bebeklerde 18-24 aylıklar arasında duraklama görül-
mektedir.

TABLO: IV-Topaklı ve Amerikalı 0-2 yaş grubu tibia ortalamaları.

AYLAR	TÖPAKLI						AMERİKALI ⁸	
	sağ		sol		ortalama		ortalama	
	n	mm	n	mm	n	mm	n	mm
0-05.99	5	65	3	65	8	65	60	80
06-11.99	4	79	2	90	6	82.6	35	103
12-17.99	2	100	2	106	4	102	12	120
18-24	3	87	2	104	5	93.8	10	129
ORTALAMA	14	78.7	9	88.3	23	82.2	117	95.1

FİBULA: Diğer adıyla kaval kemiğinin maksimum uzunluğu, caput fibula ile malleolus fibula'nın en alt noktası arasındaki açıklıktır.

TABLO: V-Topaklı ve Amerikalı 0-2 yaş grubu fibulalar.

AYLAR	TOPAKLI						AMERİKALI ⁹	
	sağ		sol		ortalama		ortalama	
	n	mm	n	mm	n	mm	n	mm
0-05.99	4	63	3	61	7	62.1	60	75
06-11.99	3	79	2	86	5	81.8	35	97
12-17.99	1	106	2	98	3	100.6	12	115
18-24	4	94	4	94	8	94	10	125
ORTALAMA	12	80.9	11	84.2	23	82.5	117	89.9

Diğer alt ekstremitelerde olduğu gibi fibulada da Amerikalı bebek-
lerde maksimum uzunluklarda devamlı bir artış gözlenirken Topaklı po-
pulasyonu bebeklerinde 18 aya kadar sürekli artış, 18. aydan sonraki boy
artışında ise durgunluk gözlemlenmektedir (Tablo: V). Bunun sonucu
olarak %8.2 oranında Topaklı bebeklerinin maksimum uzunlukları daha
kısadır.

(8) Özgür, S-Taneli, B-1966 s. 227.

(9) Özgür, S-Taneli, B-1966 s. 227.

HUMERUS: Üst ekstremitelerden olan humeros, diğer adıyla pazı kemiğinin maksimum uzunluğu, caput humeri'nin en üst noktası ile trochlea humeri'nin en fazla çıkıntı yaptığı nokta arasındaki uzaklıktır.

Tablo VI'da görüldüğü gibi alt ekstremitelerdeki özellik, üst ekstremitelerde de görülmektedir. Amerikalı bebeklerin maksimum uzunlukları Topaklı popülasyonundan %8.75 oranında da uzundur.

RADIUS: Önkol, yani radius kemiğinin procaput radii'nin en üst noktası ile processus styloideus'un en uç noktası arasındaki mesafe maksimum uzunluğu verir.

TABLO: VI-Topaklı ve Amerikalı 0-2 yaş grubu humerus uzunlukları.

AYLAR	TOPAKLI						AMERİKALI ¹⁰	
	sağ		sol		ortalama		ortalama	
	n	mm	n	mm	n	mm	n	mm
0-05.99	5	65	3	66	8	65.3	60	79.9
06-11.99	4	82	4	78	8	80	35	101
12-17.99	3	102	3	98	6	100	12	117
18-24	4	99	5	99	9	99	10	123
ORTALAMA	16	84.6	15	86.6	31	85.5	117	93.7

Topaklı popülasyonunun radius yönünden maksimum uzunlukları Amerikalı'lara oranla Tablo VII'den anlaşılacağı üzere %7.36 oranında daha kısadır Tablo VII.

ULNA: Diğer adı da dirsek kemiğidir. Olecranon en alt noktası ile proctyloides arasındaki en uzun mesafe maksimum uzunluktur.

Amerikalı bebeklerin ulna kemikleri de Topaklı bebeklerinkinden % 9.02 oranında daha uzundur Tablo VIII.

Sonuç olarak günümüz Amerikalı 0-2 yaşları arasındaki bebeklerin ekstremit kemiklerinin maksimum boyları, Topaklı popülasyonundan daha uzundur. Bunun sonucu olarak boy uzunlukları etkileneceğinden günümüz Amerikalı 0-2 yaşları arasındaki bebekler, Topaklı popülasyonunun bebeklerinden \bar{x} %9.37 oranında daha uzun boyludurlar dersek yanlış olmayız.

(10) Özgür, S-Taneli, B-1966 s. 293

TABLO: VII-Topaklı ve Amerikalı 0-2 yaş grubu radius uzunlukları.

AYLAR	TOPAKLI						AMERİKALI ¹¹	
	sağ		sol		ortalama		ortalama	
	n	mm	n	mm	n	mm	n	mm
0-05.99	6	54	1	49	7	53.2	23	63
06-11.99	5	63	2	62	7	62.7	20	75
12-17.99	3	77	1	78	4	77.2	7	85
18-24	6	75	4	75	10	75	3	91
ORTALAMA	20	66	8	68.8	28	66.7	53	72

TABLO: VIII-Topaklı ve Amerikalı 0-2 yaş grubu ulna uzunlukları.

AYLAR	TOPAKLI						AMERİKALI ¹²	
	sağ		sol		ortalama		ortalama	
	n	mm	n	mm	n	mm	n	mm
0-05.99	3	59	2	59	5	59	23	71
06-11.99	5	71	4	69	9	70.1	20	84
12-17.99	1	86	1	88	2	87	7	96
18-24	4	83	3	87	7	84.7	3	102
ORTALAMA	13	73	10	74.3	23	73.6	53	80.9

Alt ve üst ekstremiteler arasındaki farkları dikkate alırsak; Amerikalı 0-2 yaşları arasındaki bebeklerin alt ekstremiteleri, Topaklı bebeklerinden yaklaşık \bar{x} % 10.88 oranında daha uzun olduğu anlaşılır. Üst ekstremitelerdeki fark \bar{x} % 8.19 oranında Amerikalı'ların lehinde karşımıza çıkar. Bu da bize alt ekstremitelerin üst ekstremitelere oranla daha uzun olduğunu gösterir.

Her ekstremitte kemiğinin yüzdeleri; ulna %9.02, radius %7.36, humerus %8.75, fibula %8.2, tibia %13.56 oranında daha uzun oldukları dikkate alınır ki bu fark %13.56 oranında tibiada kendini en yüksek oranda buluyorsa, doğal olarak Amerikalı 0-2 yaş grubu bebeklerinin alt bacak uzunluğu, diğer kemiklere oranla, Topaklı bebeklerinden daha uzundur anlamına gelir.

(11) Özgür, S-Taneli, B-1966 s. 371.

(12) Özgür, S-Taneli, B-1966 s. 371.

TABLO: IX- Topaklı bebeklerinin maksimum uzunluklarının mm cinsinden genel dağılımı.

Seriler	FEMUR						TİBİA					
	n	sağ	n	sol	n	\bar{x}	n	sağ	n	sol	n	\bar{x}
X-0	1	75	-	-	1	75	-	-	-	-	-	-
0-0.59	2	73	4	77	6	75.6	5	65	3	65	8	65
0.6-11.99	4	104	3	101	7	102.7	4	79	2	90	6	82.6
12.0-17.99	1	130	2	129	3	129.3	2	100	2	106	4	103
18.0-24	2	120	2	119	4	119.5	3	87	2	104	5	93.8

Seriler	FİBULA						HUMERUS					
	n	sağ	n	sol	n	\bar{x}	n	sağ	n	sol	n	\bar{x}
X-0	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
0-0.59	4	63	3	61	7	62.1	5	65	3	66	8	65.3
0.6-11.99	3	79	2	86	5	81.8	4	82	4	78	8	80
12.0-17.99	1	106	2	98	3	100.6	3	102	3	98	6	100
18.0-24	4	94	4	94	8	94	4	99	5	99	9	99

Seriler	RADİUS						ULNA					
	n	sağ	n	sol	n	\bar{x}	n	sağ	n	sol	n	\bar{x}
X-0	-	-	-	-	-	-	-	-	1	70	1	70
0-0.59	6	54	1	49	7	53.2	3	59	2	59	5	59
0.6-11.99	5	63	2	62	7	62.7	5	71	4	69	9	70.1
12.0-17.99	3	77	1	78	4	77.2	1	86	1	88	2	87
18.0-24	6	75	4	75	10	75	4	83	3	87	7	84.7

KAYNAKÇA

COŞKUN, Mevlüt, 1988 "Topaklı Populasyonun Boy Açısından İncelenmesi ve Anadolu Kronolojisindeki Yeri" Ankara, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi.

ÖZGÜR, Sabiha- TANELİ, Baha, 1966 "Malnütrisyonlu Çocuklarda Uzun Kemiklerin Boyu" Ege Üniversitesi Tıp Fakültesi Mecmuası Cilt:5, Sayı:3, 273-298.

ÖZGÜR, Sabiha- TANELİ, Baha, 1965 "Malnütrisyonlu Çocuklarda Uzun Kemiklerin Boyu" Ege Üniversitesi Tıp Fakültesi Mecmuası Cilt:4, Sayı:4, 370-374.

POLACCO, Luigi, 1975 "Topaklı'daki İtalyan Kazılarında: Tarih Öncesinden Bizans Dönemine, Anadolu" A.Ü.D.T.C.F. Yayını, Sayı:XVII ss:31-41.

POLACCO, Luigi, 1974 "Topaklı The 1969 Campaign of Excavation" Türk Arkeoloji Dergisi, Sayı:XXI-I, ss:147-158.

BURDUR MÜZESİ'NDE SERGİLENEN SİYAH FİĞÜRLÜ BİR BOĞUMLU LEKYTHOS (Çizim: 1, 2, Resim: 1, 2, 3)

*Celal ŞİMŞEK**

Envanter No: 379-32-74

Eserin Ölçüleri:

Yükseklik	: 23.5 cm
Ağız Çapı	: 3.6 cm
Omuz Çapı	: 7.1 cm
Karın Çapı	: 6.8 cm
Kaide Çapı	: 5.1 cm
Kaide Yüksekliği	: 1.3 cm

Teşhir Yeri: Burdur Müzesi Klasik Eserler Sergi Salonu

Buluntu yeri belli olmayan eser, 1974 yılında Mevlüt Erol'dan satın alınmıştır. Boğumlu lekythos siyah figür tekniğinde boyanmış ve beyaz zeminlidir. İnce elenmiş kirli-beyaz hamurdan imal edilmiş, çok iyi fırınlanmıştır. Figür detayları kazıma çizgilerle belirtilmiştir.

Boyun alt kısmının ve karın kısmının muhtelif yerlerinde kırıklar ve tahribatlar vardır. Karın üzerindeki bazı figürler de bu tahribattan dolayı tam olarak seçilememektedir. Ayrıca eserin kulbu da kırık ve kayıptır.

Boğumlu lekythosun ince dışa doğru genişleyen bir ağzı, ortasında boğumu bulunan uzun bir boyun kısmı vardır. Boyun alt kısmı keskin olarak genişleyerek omuzu meydana getirmiştir. Omuzdan karına keskin bir profille geçilir. Karın uzun ve aşağıya doğru hafif daralan bir form gösterir. Bu haliyle karın hemen hemen silindir şeklinde bir görünüm almıştır. Karnın alt kısmı keskin bir şekilde içe doğru daralarak hafif yüksek bir kaide boynu oluşturmuştur. Altta ise kalın disk şeklinde bir kaide

* Celal ŞİMŞEK, Adıyaman Müzesi Araştırmacısı.
Bu çalışma Selçuk Üniversitesi'nde hazırlanmış olduğum master tezinin bir devamıdır.

yer alır. Kırık ve kayıp olan kulp, izlerinden de anlaşılacağı gibi boyun ortasındaki boğumdan omuza bağlanmıştır.

Ağız kısmı boyundaki boğuma kadar -izlerden de anlaşılacağı gibi- kulpun boyundaki kırılmış parçası da dahil siyaha boyanmıştır. Omuz kısmına iki sıra halinde çepeçevre üstteki kısa, alttaki uzun lotüs yaprağı motifi yapılmıştır. Omuz ile gövdenin birleştiği yerde üstte ve altta iki sıra siyah şeridin sınırladığı, sağa doğru yapılan meander motifi tüm gövdeyi dolaşır. Gövdenin alt kısmında iki ince siyah şerit arasına siyah kalın bir şerit daha çekilmiştir. Gövdenin alt kısmı, kaide boynu, kaidenin üst kısmı ve altı siyaha boyanmıştır. Yanlış disk şeklindeki kaidenin ortası hamur renginde bırakılmıştır.

Gövdedeki figürler siyah bir zemin çizgisi üzerinde tasvir edilmişlerdir. Figürlerin eksik kısımlarının çok olmasından dolayı konu tam anlaşılacakla beraber, olasılıkla Hephaistos veya Dionysos'la ilgili mitolojik bir sahne işlenmiştir. Ana sahnede en sağda ayakta profilden tasvir edilmiş bir kadın, olasılıkla bir Menad figürü yer alır. Menad'ın ayakları yere düz olarak basmaktadır. Üzerinde boynundan itibaren kollarını dirseklerine kadar örten, alt kısımda da ayaklarının üst kısmına kadar inen kalın bir elbise vardır. Menad iki kolunu da ileriye doğru uzatmış ve önündeki arabanın dizginlerini tutmaktadır. Elbisenin bir ucu sağ omuz üzerinden arkaya atılmış, elbise kıvrımları kalın kazıma çizgilerle verilmiştir. Kalın elbise, vücudun sağ tarafında, sırttan sağ kola doğru çekilen kavisli seyrek kazıma çizgilerle yapılmış kıvrımlar oluşturmuştur. Elbisenin arkaya atılan bölümünün kıvrımları ise birbirine paralel olarak yere dik kıvrımlar şeklinde verilmiştir. Sanatkar Menad'ın iki bacağını birbirinden ayırmak için bacak arasında elbiseye, aşağıya doğru kalın bir katlanma çizgisi çekmiştir. Saçlar siyah boyayla detaysız olarak verilmiş, üst kısmının nasıl olduğu -bu kısım kırıldığı için- belli değildir. Uzun olarak ele alınan saçlar arkada enseye kadar kuyruk şeklinde inmektedir. Boyun uzun yapılmış, göz küçük bir kazıma noktayla belli edilmiştir. Burun hafif kemerli ve çene küçük yapılmıştır. Menad'ın boyun hizasından başlayan ve öndeki Hermes'in arkasına kadar uzanan bir sarmaşık dalı ana sahneye yerleştirilmiştir. Menad'ın önünde arabanın sol yanında profilden tasvir edilmiş, bir erkek figürü olasılıkla Dionysos yer alır. Arabanın zemini siyaha boyanmış, tekerlekler ve araba korkuluğu kazınarak belli edilmiştir. Bizim Dionysos dediğimiz erkek figürünün başının yarıdan yukarısı, gövdesinin ön kısmının çoğu zemine kadar tahrip görmüştür. Figür, başına sivri bir pilos giymiştir. Pilos (şapka) ile saç ayırt etmek için sanatkar, bu kısma kavisli bir kazıma çizgisi çekmiştir. Burun büyüktür ve burun deliği kazınarak belli edilmiştir. Çene uzun ve sivri betimlenmiş, kulağı belirtmek için soru işareti şeklinde bir kazıma çizgisi

çekilmiş, bu çizgi boyuna kadar devam eder. Figürün üzerinde kalın bir manto vardır. Bu elbisenin kıvrımları kalın ve kavisli kazıma çizgilerle verilmiştir. Dionysos figürünün sağ yanında bir araba ve profilden tasvir edilmiş dört at (quatrika) yer alır. Sanatkar burada ancak atların üçünün başını gösterebilmiştir. Sağdaki atın yuları dahi belli edilmiş, gözü, içe doğru yan V şeklinde gösterilmiştir. Atların bacakları ince ve cılız olarak yapılmış, hepsi aynı hizada zemine basmaktadır. Dionysos'un önünde atların sol gerisinde, ayakta profilden bir kadın betimlenmiştir. Olasılıkla bu kadın Ariadne olmalıdır. Kadının (Ariadne) yüzü ve saçları ayırt edilmeden siyaha boyanmış, yalnızca kazınarak küçük ve yuvarlak olarak gözü gösterilmiştir. Atların bacakları arasındaki boşluktan da anlaşılacağı üzere kadının üzerinde ayaklara kadar inen kalın ve düz kıvrımlı bir elbise vardır. En önde yol gösteren tanrı Hermes, ayakta ve profilden betimlenmiştir. Tanrı sol bacağı ileri atmış, her iki ayağı yere düz basmaktadır. Üzerinde ise dizlere kadar inen kalın bir manto vardır. Elbise arkadan başlayarak her iki omuzun üzerinden öne ve aşağıya doğru atılmıştır. Bu elbise omuzdan çekilen vücut üzerinde eşit aralıklarla yapılan kalın kıvrımlar oluşturur. Sanatkar mantodaki katlanmayı göstermek için, alt kısmında eğri su şeklinde kıvrımlar yapmıştır. Hermes sağ kolunu dirsekten bükerek öne doğru uzatmış ve elini yumruk yapmıştır. Sol elinde atların önüne kadar uzanan Kerikaion'unu tutmaktadır. Tanrı iki ayağına da kanatlı sandaletlerini giymiştir. Ayakları şematik ve cılız olarak gösterilmiştir. Saç ile sakal siyah boyayla belirtilmiştir. Baştaki diadem iki çizgiyle gösterilmiş, ayrıca başının arkasında boynuna bağlı geniş kenarlı petasos (şapka) yer alır. Sanatkar burada şapkayı cepheden göstermiş, gözü de badem şeklinde kazıyarak belirtmiştir.

Bodur lekythos üzerindeki konu bütün olarak ele alınırsa, iki olasılık üzerinde durmak gerekir. Birinci ihtimalde kadın atlı arabanın dizginlerini tutmaktadır. Atların çektiği araba daha boştur. Atların gerisinde Hephaistos ve karşısında bir kadın yer alır. Eğer konu Hephaistos'un Olympos'a götürülüş sahnesi ise atın dizginlerini tutan kadın ve Hephaistos'un önündeki kadın Menad olmalıdır. Eserimiz üzerinde Hephaistos'un Olympos' götürülüş sahnesinin işlenmesi kanaatimce düşük bir ihtimaldir. Çünkü mitolojiye göre Dionysos ve Hermes Hephaistos'u Satyr'lerle Menad'ların eşliğinde bir eşeğe bindirerek Olympos'a götürür. Vazolar üzerinde de genelde Hephaistos bir eşeğe binmiş şekilde betimlenmiş, Dionysos, Hermes, Satyr ve Menad'ların eşliğinde Olympos'a götürülmüştür². Ayrıca eserimizde hiç Satyr figürü yer almaz.

(1) Bakınız A. Erhat, Mitoloji Sözlüğü, sayfa: 145.

(2) Bu konudaki tasvirler için bakınız Boardman, Athenian Black Figure Vases, sayfa: 44 resim: 46.7 say: 67, res: 65.1,2 say: 124, res: 181.

Daha kuvvetli olan ikinci ihtimale gelince: başında pilosu bulunan erkek figürü Dionysos olmalıdır. Konu böyleyse, atın dizginlerini tutan kadın yine bir Menad'dır. Dionysos'un önünde betimlenen kadın ise Ariadne olmalıdır. Mitolojiye göre Girit'e kral Minos'un sarayına Minotaurus'u öldürmeye gelen Theseus Ariadne'yi Girit'ten kaçırmış, sonra yalnız başına onu Naksos adasında terketmiştir. Naksos adasında yalnız başına Ariadne'yi gören Dionysos ona aşık olmuş, yine mitolojiye göre Hermes'in önderliğinde Ariadne'yi Olympos'a götürmüştür³. Ayrıca eserimizde ana sahnede sarmaşık dalının yapılması kesinlikle Dionysos'la ilgili bir konunun işlendiğini teyit eder. Çünkü sarmaşık Dionysos'un atribütlerindedir. Saydığımız bu nedenlerden dolayı boğumlu lekythosun üzerinde, Dionysos'un Hermes'in eşliğinde Ariadne'yi Naksos adasından alması sahnesi işlenmiş olmalıdır.

Richter-Milne'de ikinci tip lekythos grubunda incelenen boğumlu lekythosta en belirgin özellik, omuzun belirgin ve keskin olmasıdır⁴. İkinci tip lekythoslarda ilk aşamada omuz çok az belirgindir. Omuz daha sonraları tam belirgin hale gelir. M.Ö. 6. yüzyılın ortalarında omuz keskinleşir. Ağız tıknaz ve dış bükeylidir. Kulp ise boynun ortasından başlayıp omuza inmektedir. Boyun ilk tipe göre daha ince ve uzundur⁵. M.Ö. 6. yüzyılın son çeyreğinde gövde uzar, boyun kısalır, kulp boyundan omuz üstüne bağlanır. Kaide yayvan fakat önceki örneklerden daha küçüktür⁶. M.Ö. 480/470 yıllarında gövde hemen hemen silindirik bir form kazanır⁷. Kaide tam disk formundadır. M.Ö. 440 yıllarında gövde yine silindirik formdadır, fakat gövdede bir inceleme görülür. Boyun uzar, kulp da buna paralel inceler, kaide kalın disk şeklindedir⁸. M.Ö. 5. yüzyılın sonlarında gövde formlarında bir kavisleşme görülür. Gövde yumurta şeklinde eliptiktir ve aşağıya doğru biraz inceler. Kulp ince uzundur, ağız ise huni şeklinde dış bükeylidir⁹. Boğumlu lekythosumuz form olarak M.Ö. 480/470 yıllarının lekythos formlarına tam olarak uymaktadır. Bu form hemen hemen silindirik bir gövde ve tam disk şeklindeki kaideden meydana gelir.

Burdur lekythosunun omuz kısmına üstteki biraz kısa, alttaki daha uzun yapılan lotüs ve omuzun hemen altındaki soldan sağa doğru çizilen meander motifi şekli, Beldam Ressamı tarafından çok kullanılmıştır¹⁰. Eserimizdeki gibi omuza yapılan biri uzun biri kısa lotüs motifi Beldam

(3) Bilgi için Erhat, *Mitoloji Sözlüğü*, sayfa: 59.

(4) Richter-Milne, *Shapes and Names of Athenian Vases*, sayfa: 15, figür: 93.

(5) adı geçen eser., figür: 94.

(6) adı geçen eser., figür: 95.

(7) adı geçen eser., figür: 96.

(8) adı geçen eser., figür: 97.

(9) adı geçen eser., figür: 98.

(10) Kurtz, *Athenian White Lekythoi*, sayfa: 264, figür: 2/h

Ressamı'nın hemen hemen tüm eserlerinde görülür¹¹. Beldam Ressamı genç ince uzun görümlü figürler çizmiştir. Kadının vücutlarının açıkta kalan, kol, bacak ve yüzlerini beyaza boyamıştır. Büyük bir çömlek atelyesine sahip olan ressam, kendisinin yolunu izleyen bir çok öğrenciler yetiştirmiştir. Kendisi özellikle çağdaşı olan ve biraz daha erken dönemde eserler vermeye başlayan Haimon Ressamı'nın etkisinde kalarak eserler vermiştir. Haimon Ressamı ince uzun genç görümlü, kalabalık ve hareketli figürler çizmiştir. Beldam Ressamı kaplar üzerinde özellikle kadın figürleri çizmekten çok hoşlanır. Figür detaylarına fazla inmemiş, durgun fakat monoton olmayan figürler çizmiştir. Ressam elbise kıvrımlarını kalın çizgilerle harekete uygun olarak göstermiştir. Beldam Ressamı'nın figürleri karmaşıklıktan uzak, basit hareketler yapar. Ressamın çalışma yılları M.Ö. 480/470 ile M.Ö. 5. yüzyılın ortalarıdır¹².

M.Ö. 470 yıllarına tarihlenen Beldam Ressamı'na ait iki boğumlu lekythos, Mainz Zentral Museum'da sergilenmektedir¹³. Lekythoslar form, ölçü, omuz kısımlarına yapılan lotüs motifleri ve omuz altlarındaki meanderlerin soldan sağa doğru yapılması yönünden benzerdir. Mainz 1 nolu lekythosunda, iki at arasında ayakta tasvir edilen Amazon'un ve onun arkasındaki atlı Amazon'un kısa elbiselerinin kıvrımlarının kalın ve belli aralıklarla yapılması, eserimizdeki figürlerin elbise kıvrımlarıyla uyumaktadır. Yine Mainz'den 4, 5, 6 nolu lekythoslardaki Satyr ve Menad'ların eğlence sahnesinde, eserimizdeki gibi sahneye birer sarmaşık dalı yapılmış olması ile ortadaki Menad'ın elbisesinin omuzda eğri ve kalın kıvrımlar yapması ve aşağıya doğru kıvrımların düzleşmesi şekli aynı gözükmektedir. Önceki Satyr'in bacaklarının ince ve uzun betimlenmesi, sağ kolundan sarkıtılan elbisenin kıvrımlarının kavis yaparak aşağıya çekilişi, eserimizdeki Hermes'in elbise kıvrımlarına uymaktadır. Mainz lekythosları M.Ö. 470 yıllarına tarihlenmektedir.

Atina'da 120801 no da sergilenen lekythostaki mezar önünde tasvir edilen uzun ve kalın mantolu kadının elbisesinin kıvrımlarının, sol kol üzerinden aşağıya doğru kavis çizerek verilmesi, lekythosumuzdaki arabanın dizginlerini tutan Menad'ın elbise kıvrımlarıyla uyumaktadır¹⁴. Bu eser M.Ö. 470 yıllarına tarihlenmektedir.

Viyana'da 134 noda sergilenen boğumlu lekythosun yükseklik ve formu eserimizle aynıdır¹⁵. Viyana lekythosunda savaşçının bindiği atın

(11) Haspels, Attic Black Figured Lekythoi, levha: 50-51-52-53-54.

Corpus Vasorum Antiquorum, Mainz I, levha: 34.

(12) Haspels, Attic Black Figured Lekythoi, sayfa: 170-187.

(13) Corpus Vasorum Antiquorum, Mainz I, sayfa: 71/I-2-3, 72/-4-5-6, Levha: 34.

(14) Haspels, Attic Black Figured Lekythoi, sayfa: 406, levha: 51/2b.

(15) adı geçen eser., sayfa: 406, levha: 53/3.

ayağının ince, cılız ve uzun olması ayrıca atın ayağını ileriye atış şekli, eserimizdeki öndeki at figürüyle aynıdır. Eser M.Ö. 470 yıllarına tarihlenmektedir.

Atina'da 599 noda sergilenen ve Palias'ın kızını betimleyen lekythos da, ölçü ve form olarak eserimize uymaktadır¹⁶. Sağ taraftaki genç kızın sağ omuzundan sol kolun altına çekilen eğri kıvrımlar, eserimizdeki atın dizginlerini tutan Menad'ın elbise kıvrımlarıyla uyushmaktadır. Bu eser de M.Ö. 470 yılına tarihlenmektedir. Ayrıca benzer örnek olarak gösterdiğimiz eserlerin hepsi Beldam Ressamı'na atfedilmektedir.

Yaptığımız karşılaştırma ve tespitlere göre, Burdur lekythosunun formu, ikinci derecedeki süslemeleri, M.Ö. 470 yıllarına tarihlenen lekythoslara uymaktadır. Eserimizdeki figürlerin stili tamamen Beldam Ressamı'nın titiz ve kararlı çalışmalarına uymamaktadır. Çünkü Beldam Ressamı, eserlerinde daha belirgin çizgiler kullanmış ve figür çizimlerinde detaya önem vermiştir. Böyle bir titiz çalışma Burdur lekythosu figürlerinde yoktur. Yalnız karşılaştırmalardan da anlaşılacağı üzere figürlerin yapılış şekilleri, detayların verilmiş şekli Beldam Ressamı'na uymaktadır. Büyük bir atelyeye sahip olan ressam şüphesiz bir çok öğrenci yetiştirmiştir. Kanımca Burdur lekythosu M.Ö. 470/460 yıllarında Beldam Ressamı'nın stilini takip eden, bir öğrencisi tarafından boyunmuş olmalıdır. Bu ressamı "Beldam Ressamı Grubundan A Ressamı" diye adlandırıyorum.

KAYNAKÇA

CVA: Corpus Vasorum Antiquorum

J. Boardman, Athenian Black Figure Vases, London, 1974

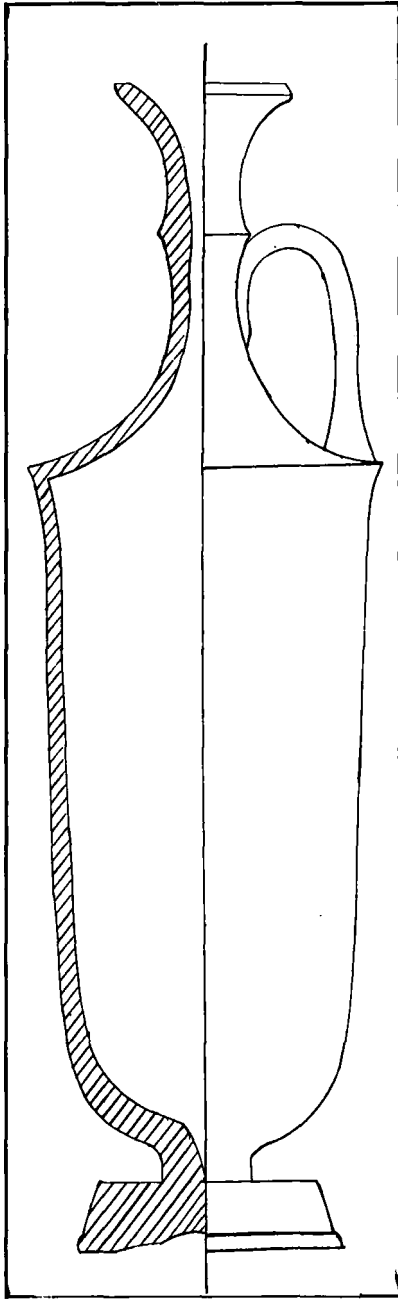
A. Erhat, Mitoloji Sözlüğü, İstanbul, 1978.

C.H.E. Haspels, Attic Black Figured Lekythoi, 1935.

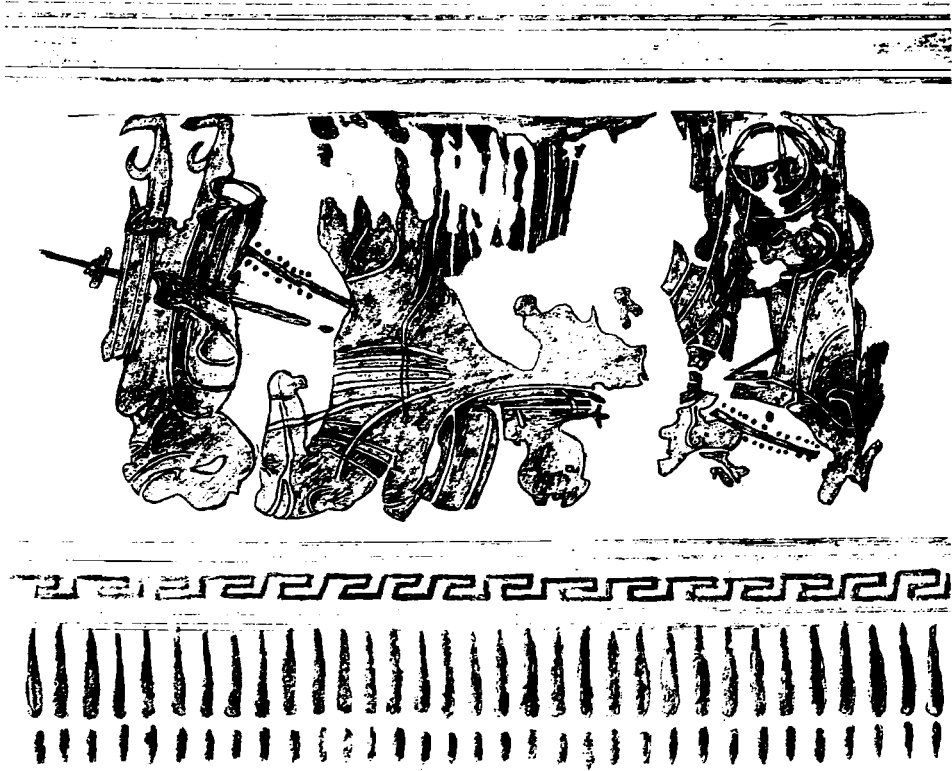
D.C. Kurtz, Athenian White Lekythoi, Oxford, 1975.

G.M. Richter-M.J. Milne, Shapes And Names Of Athenian Vases, 1935.

(16) adı geçen eser., sayfa: 407, levha: 53/5a-b.

Çizim: 1

Resim: 1

Resim: 2

Resim: 3

İZNIK GEÇ BİZANS DÖNEMİ İNSANLARININ KAFATASI YAPILARI

Yılmaz Selim ERDAL*

Genel Bilgiler

Toplum genetiğinde ipucu oluşturan karakterler fenotipiktir. Bu verilerden yola çıkılarak, belli matematiksel kuram ve kuralları yardımıyla toplumun genetik yapısı ortaya konabilir. Buna ek olarak, özelliklerin kalıtım biçimine ilişkin sorunların çözümü de olasıdır. Çağdaş toplum/ topluluklara uygulanan bu teknikler, eski insan topluluklarına da uygulanabilmektedir (Schwidetzky 1979). *Paleopopulasyon genetiği* olarak adlandırılan bu tekniğin kullanımı 19. yüzyıla kadar uzanmaktadır. İnsan türünün morfolojik yapısını "metrik" olarak ifade eden antropometri tekniği, bu çalışmalarda öncü rolünü üstlenmiştir. Antropometri tekniğiyle elde edilen değerler ve bunların birbirlerine oranıyla oluşturulan endisler, bazı istatistiksel analizler yardımıyla işlenerek topluluğun morfolojik yapısı belirlenmektedir. Bu yöntemle topluluklar arası biyolojik ilişkiler de saptanabilir (Penrose 1954).

Araştırmada, İznik Roma Açık hava Tiyatrosu'ndan çıkarılan insan iskeletlerinin morfolojik yapısı belirlenerek, zaman (Orta Çağ) ve mekân (Batı Anadolu) açısından incelenmiş diğer Anadolu topluluklarıyla aralarındaki *biyolojik ilişki* belirlenmeye çalışılacaktır.

Prehistorik dönemlerden günümüze dek iskân edilen Anadolu'da yaşamış insanların ırksal yapısı, kökeni ve gelişimi üzerine yapılan çalışmalar çeşitlilik göstermektedir. İlk görüşlerden birisi, Hitit kaya anıtlarındaki insan figürleri dikkate alınarak ortaya atılmıştır. Bu görüşte, *dolikosefallerin* Anadolu'ya göçler aracılığıyla geldiği, Anadolu'nun erken dönem sakinlerinin ise Armenoid tipte *brakisefal* olduğu savunulmuştur (Luschan 1911 ve Fischer 1923'ten aktaran Şenyürek 1941: 222).

* Yılmaz Selim ERDAL, Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Antropoloji Bölümü Araştırma Görevlisi, Beytepe-ANKARA.

Bu çalışmaları takip eden yıllarda, Anadolu insanının morfolojik yapısını belirlemeyi amaçlayan antropometrik çalışmalar ön plâna çıkmaktadır. Antropometrik çalışmalarla birlikte Şenyürek (1941), Bostancı (1969) ve Kansu (1976) gibi araştırmacılar tarafından Anadolu'da Neolitik ve Kalkolitik dönemlerle yaşlandırılan insan iskeletlerinin dolikosefal ve mezosefal olduğu ortaya konulmuştur. Böylece, yalnız kaya anıtlarındaki resimlere bakılarak Anadolu insanının morfolojik yapısını belirleme çalışmalarının yanlış olduğu da belirlenmiştir. Araştırmacılar, Neolitik dönemde küçük bir yüzdeyle temsil edilen Alpin tipteki brakisefallerin Hitit dönemiyle artış gösterdiğini kaydederken, sözü edilen artışı Hititler'in Anadolu'ya göçüyle açıklamışlardır.

Cappieri (1969, 1970 ve 1972), Ferembach (1967), Saatçioğlu (1978 ve 1982) ve Özbek (1990) gibi araştırmacılar ise yaptıkları çalışmalarda, Anadolu'daki ilk sakinlerin dolikosefal olduğunu desteklerken, Hititlerle birlikte ortaya çıkan brakisefallerin artışı, *göçlerle değil mikroevrim süreci* ile açıklamışlardır.

Anadolu insanların morfolojik yapısı tarihsel süreç içerisinde incelendiğinde, Neolitik'ten M.Ö. 2000 yıllarına kadar, egemen ırk unsurunun Akdenizliler olduğu görülür. Bu dönemlere tarihlendirilen toplulukları, 11 antropometrik ölçü açısından değerlendiren Cappieri (1969, 1970 ve 1972), topluluklar arasındaki farklılıkların %83'ünü istatistiksel açıdan anlamsız bulmuştur. Hitit dönemiyle yaşlandırılan serileri ise ayrı olarak ele alan araştırmacı, bu sefer farklılıkların %92.8'ini anlamsız bulmuştur. Bulunan her iki sonuç, M.Ö. 2000 yıllarına kadar Anadolu insan topluluklarının homojen bir morfolojiye sahip olduğunu göstermektedir.

İster göçlerle, isterse mikroevrim süreciyle oluşsun, Neolitik dönemin homojen insanları, giderek yerini Akdeniz, Eurafican, Alpin ve Dinarik ırklar başta olmak üzere heterojen bir yapıya bırakmıştır. Orta Çağ'da, Topaklı (Güleç 1988) Iasos (Alpagut 1989), Dilkaya (Güleç 1989a), Sardis (Bostancı 1964, 1967, 1969) gibi topluluklardaki çeşitli ırkların karışımı, heterojenliği destekler niteliktedir. Günümüze geldiğindeyse, Neolitik dönem dolikosefal topluluklarının yerini brakisefalleşmiş bir "topluma" bıraktığı görülür (Saatçioğlu 1975). Ancak, incelenmiş eski insan topluluklarında birey sayısının azlığı ve dönemlere ilişkin verilerin kopukluğu, brakisefalleşme süreci ve bunun nedenlerinin açıklanmasını engellemektedir. Bu açıdan ele alındığında, görece birey sayısı daha fazla olan iskeletleri incelemenin, Anadolu'nun irksal yapısı ve gelişimine ilişkin daha önemli katkılar sağlayacağı düşünülmektedir.

Alan ve Örneklem

İznik Roma Açık hava Tiyatrosu, Bursa ilinin İznik ilçesi, Saraybahçe mevkiinde yer almaktadır. Tiyatroda 1980 yılından beri Eski Eserler ve Müzeler Genel Müdürlüğü'nün izniyle Dr. Bedri Yalman'ı başkanlığında yürütülen kazılarda yüzlerce insan iskelet kalıntısı gün ışığına çıkarılmıştır (Yalman 1990).

Araştırmamızı, tiyatrodan 1988-1990 kazı dönemlerinde çıkarılan 170 insana ait kafatası kalıntılarının antropometrik incelemesi oluşturmaktadır. Yine bu alanda 1983-1985 kazı dönemlerine ait 76 erişkin iskeletin kafatası ölçüleri de araştırmaya dahil edilmiştir².

11 yıldır sürdürülen çalışmalarda açığa çıkarılan iskelet kalıntıları, gömülme şekilleri, yaş ve cinsiyet dağılımları açısından farklılık göstermektedir (Erdal 1991). Bu nedenle, erişkin erkeklerden oluşan cavea (oturma basamakları) içi iskeletleriyle, her yaştan ve cinsten oluşan cavea dışı iskeletleri ayrı olarak ele alınmıştır.

Yöntem

Hacettepe Üniversitesi Antropoloji Bölümü laboratuvarında bulunan iskeletler, gerekli temizlik ve onarım işlemlerinden geçirildikten sonra, ölüm yaşları saptanmış, cinsiyetleri belirlenmiştir (Olivier 1969; Brothwell 1981; Ubelaker 1978; Steele ve Bramblett 1988; WEA 1980; Ferembach ve ark. 1986). Yaş ve cinsiyetleri belirlenen iskeletlerin kafatası morfolojilerini ortaya koyabilmek için antropometri tekniği yardımı ile 37 ölçü alınmış ve 17 endis hesaplanmıştır³. Cins ayrımı da dikkate alınarak, sözü edilen ölçü ve endislerin aritmetik ortalamaları (\bar{X}), standart sapmaları (S) ve dağılımları (W) hesaplanmıştır.

İznik topluluğunun grupları (cavea içi ve dışı) arasındaki morfolojik ilişkiyi saptayabilmek amacıyla *Student t* testi uygulanmıştır. Ortalamalar ve standart sapmalardan yola çıkılarak oluşturulan *profil grafikleri* (?)'nde de, karşılaştırılan ölçü ve endislerin arasındaki ilişki görsel hale getirilmiştir.

Morfolojik yapısı belirlenen İzniklilerin, zaman ve mekân açısından incelenmiş diğer Anadolu topluluklarıyla biyolojik ilişkileri yine *Student t* testi ve *profil grafikleri* aracılığıyla saptanmaya çalışılmıştır.

- (1) İznik Roma Açık hava Tiyatrosu'ndan gün ışığına çıkarılan iskeletleri incelememize izin veren ve yardımlarını esirgemeyen Dr. Bedri Yalman'a teşekkür ederim.
- (2) Ölçüleri alarak kullanmaya izin veren ve çalışmayı olumlu eleştirileriyle destekleyen Prof. Dr. Metin Özbek'e teşekkür ederim.
- (3) Ölçü ve endisler Brothwell 1981 ve Olivier 1969'dan seçilmiştir.

Bulgular

170 bireyden oluşan topluluğun %54.8'ini erkekler, %15.3'ünü kadınlar, %22.4'ünü erişkin yaşa gelmemiş bebekler ve çocuklar oluşturmaktadır. Topluluğun %7.7'sinin ise cinsiyeti belirlenememiştir.

Erişkin bireylerin ölüm yaşı ortalamaları 38.2'dir. Kadınların 38.5 yıl ve erkeklerin 38.1 yıl olan yaş ortalamaları arasında belirgin bir fark bulunamamıştır. Ancak cavea içi ve dışı erkeklerinin yaş ortalamaları arasında, cavea dışındakilerin lehine, 7.1 yıl farklılık ortaya çıkmıştır.

Bu fark, yaş ve cinsiyet dağılımlarına, gömülme şekillerine ve kemiklerin üzerlerinde saptanan kesici alet izlerine dayandırılarak askerlere ait olduğu belirlenen cavea içi bireyelerinin normal olmayan ölümlerine bağlanabilir (Erdal 1991).

Cavea içi ve dışı grupları, morfolojik ilişkilerinin belirlenebilmesi amacıyla istatistiksel açıdan karşılaştırılmıştır. İncelenen 54 değişken arasından temel nitelikli 19 değişken seçilmiş, bunların Student t testiyle sınanması sonucunda, cavea içi ve dışı grupları arasında anlamlı bir farklılık bulunamamıştır* (Erdal 1991). Bu sonuç ışığında, topluluğun morfolojik yapısının belirlenmesi ve incelenmiş diğer Anadolu topluluklarıyla biyolojik/morfolojik ilişkinin saptanmasında, iki grup birlikte ele alınarak değerlendirilmiştir.

İzlik topluluğuna ait kafatasları 81.5 endis değeriyle, brakisefal yapının alt sınırına yakındır (Çizelge: 2). Bütün bireylerin kafa endisi dikkate alındığında, dolikosefalden ultrabrakisefale kadar dağılımın sergilendiği izlenmiştir (Çizim: 1). Bu dağılım, topluluğun heterojenliğini yansıtması açısından önemlidir.

Cinsiyetler dikkate alınarak kafa yapılarının incelenmesi sonucunda, kadınların 82.6 endis değeriyle erkeklerden (81.3) biraz daha brakisefal oldukları belirlenmiştir. Ortaya çıkan durum, kadınların erkeklerden birim daha yuvarlak kafalı oldukları görüşünü destekler niteliktedir.

Yalnızca erkek kafatasları gözönünde bulundurulduğunda, mezosefal ve brakisefallerin %33.8; dolikosefal ve hiperbrakisefallerin ise % 11.8 oranlarıyla eşit sıklıkla rastlandığı görülür (Çizim: 1). Kadınlarda brakisefallerin diğer kafa biçimlerine oranla daha fazla olduğu dikkati çeker. Mezosefaller ise ikinci sırayı almaktadır. İncelenen kadınların arasında

(4) Kadınların sayıca azlığı nedeniyle karşılaştırma işleminde erkeklere ait veriler dikkate alınmıştır.

yalnız bir birey dolikosefaldır. Bu sonuçlar, kadınların erkeklerden daha homojen olduğunu ortaya koymaktadır.

Alın kafatasına göre genişliği incelendiğinde, (frontoparietal endis) topluluğun orta genişlikte alınlı (*metriometopia*) olduğu saptanmıştır (Çizelge: 2). Serinin büyük bir bölümünü oluşturan erkekler genel ortalamayla benzer bir yapı sergilerken, kadınların 70.0 endis değeriyle geniş alınlı (*eurymetopia*) olduğu belirlenmiştir. Ancak söz konusu endisin 49 erkeğe karşılık 7 kadında hesaplanabildiği gözardı edilmemelidir. Topluluğun orta genişlikte alınlılar kategorisinde yer almasının nedeni olarak, erkekler arasında Alpin ırka dahil edilen bireylerin sıklığı gösterilebilir.

Fronto-parietal endiste cinsler arasında ortaya çıkan farklılık, transvers alın endisinde de gözlemlenmektedir. Erkekler, 78.5 ortalamayla tüm toplulukta olduğu gibi ayrışık alınlılar kategorisinde, kadınlar ise 84.4 endis değeriyle normal ölçülerde ayrışık alınlılar kategorisinde yer almaktadırlar (Çizelge: 2).

Yükseklik-uzunluk açısından İznikliler orta yükseklikte (*orthocrane*) kafalıdırlar. Alın endislerinde olduğu gibi, bu endiste de cinsler arasında farklılık sergilenmektedir. Erkekler 74.2 değeriyle toplulukla aynı kategoride yer alırken kadınlar, görece yüksek kafalı (*hypsocrane*) (77.9)'dırlar (Çizelge: 2). Yükseklik-genişlik açısından da topluluk az yüksek kafa (*tapeinocrane*) yapısına sahiptir. İzniklilerin bu morfolojiyi göstermesi, kafataslarının görece genişliğinden kaynaklanabilir. Bunun nedeni olarak, toplulukta Alpin tipte brakisefallerin oranının yüksekliği gösterilebilir.

İzniklilerin üstyüzü orta derecede geniş (*mesene*)'tir (Çizelge: 2). Bununla birlikte, grafiklerde de sunulduğu gibi, topluluğun dar yüzlülere kadar dağılımı izlenmektedir (Çizim: 2). Sözü edilen endis, diğerleriyle –özellikle kafa endisi– birlikte ele alındığında topluluğun heterojen yapısını destekler sonuçlar vermektedir. Cinsler arasında ne gibi bir ilişkinin bulunduğunu, incelenen kadın sayısının azlığı nedeniyle (geniş yüzlü bir kadın) irdeleyemiyoruz.

Kafataslarına yukarıdan bakıldığında elmacık kemerlerinin görülmesi (*cryptozygy*) topluluğumuzun karakteristik bir yapısıdır. Serinin tümü dikkate alındığında hiçbir bireyde elmacık kemerlerinin görülmesi (*phenozygy*) durumuna rastlanılmamıştır. Aynı zamanda erkekler (93.4) ve kadınlar (96.0)'ın bu açıdan benzerlik içerisinde oldukları söylenebilir (Çizelge: 2).

İzniklilerin burun yapısı, üstyüzde olduğu gibi, orta genişlikte (*mesorhine*)'dir. Erkeklerde en çok rastlanan tip topluluğun ortalamasındaki gibi *mesorhine* iken, *leptorhine* ikinci sırayı almaktadır. Aynı zamanda dar burunlulardan çok geniş burunlulara kadar dağılım, kafa ve üstyüz endislerinden elde edilen sonuçları desteklemekte, toplumun heterojenliğini de yansıtmaktadır. Kadınlarda ise endisi hesaplanabilen 4 birey 4 ayrı kategoride yer almaktadır (Çizelge: 2, Çizim: 3).

Altçene uzunluk-genişlik endisi, 85.4 ortalamayla normal genişlikte (*mesognath*) bir yapı göstermektedir. Kadınların endis değerleri erkeklerinkinden daha büyüktür. Fakat arada belirgin bir farklılık yoktur.

Genel olarak incelendiğinde, İznik Geç Bizans insanların yuvarlak ve orta yükseklikte kafalı, orta genişlikte ve ayrışık alınlı, orta derecede geniş üstyüz, burun ve damaklı oldukları söylenebilir. Bu ortalamaların etrafında İzniklilerin bütün ölçüler ve endisler açısından geniş bir dağılım sergilediği de belirtilmelidir (Çizelge: 1, 2).

İznik Geç Bizans insanlarından % 34.7'sinin, ölçüleri, endisleri ve diğer morfolojik ayrıntıları dikkate alınarak, ırk tayinleri yapılabilmektedir. Topluluğun irksal yapısına ilişkin veriler Çizelge 3'te sunulmuştur.

Çizelge 3: İznik Topluluğunda Irk Dağılımı

İrklar	n	%	İrklar	n	%
Alpin	24	40.68	Alpin+Eurafrican	6	10.17
Akdeniz	7	11.86	Akdeniz+Eurafrican	7	11.86
Eurafrican	6	10.17	Alpin+Akdeniz	3	5.09
Dinarik	5	8.47	Alpin+Dinarik	1	1.70

Çizelgeden izleneceği gibi, İznikliler arasında en çok rastlanan ırk tipi Alpinlerdir. Akdeniz, Eurafrican ve Dinarik ırklarının rastlanma sıklığı Alpinlere oranla daha az olsa da, topluluktaki diğer ırkları temsil etmektedirler. 17 bireyden oluşan ve irksal yapısı belirlenebilenlerin % 28.2'sini kapsayan grup ise, belirli bir ırk sınıflamasına dahil edilemeyen, iki ya da daha fazla ırkın özelliklerini birlikte taşıyan, bireylerden oluşmaktadır. Çizelgede de görüldüğü gibi bu karışımlarda en çok karşımıza çıkan ırk tipini yine Alpinler oluşturmaktadır.

İznik topluluğunun irksal dağılımı, bunların oldukça heterojen bir yapıya sahip olduğunu göstermektedir. Ekonomik zenginlikleri, doğuya uzanan ana ticaret yollarının üzerinde bulunması nedenleriyle tarihsel sü-

reç içerisinde Gotlar, Araplar, Türkler ve Haçlılar gibi çeşitli toplulukların işgallerine uğrayan İznik'te, morfolojik açıdan heterojenliğin gözlemlenmesi doğaldır. Topluluğun büyük bir bölümünün askerlerden oluşması, buna bağlı olarak farklı yerleşim merkezlerinden asker ihtiyacının karşılanması da heterojenlikte etkili olabilir.

Daha önceki dönemlere oranla gen göçünün kolay olabildiği Orta Çağ ve sonraki dönemlerde genetik karışım, İznik gibi diğer topluluklarda da kendini göstermektedir. Anadolu'da 4 ırk grubunun bir arada temsil edildiği İznik, Panaztepe ve Dilkaya (Güleç 1987, 1989a, 1989b), bu özellikleriyle benzer bir yapı sergilerken, incelenen diğer Anadolu iskelet topluluklarından daha heterojen yapıdadırlar. Yine heterojen bir morfolojiye sahip olan Topaklı popülasyonu (Güleç 1988), Akdeniz (% 43.8), Eurafrikan (%34.5 ve Alpin (%2.3) ırklarını içerisinde barındırmaktadır. Alpinlerin, Dinarik, Eurafrikan ve Akdenizlere oranla daha sık rastlandığı Dilkaya topluluğu (Güleç 1987) bu özelliği açısından İzniklilerle benzerdir.

Sardis (Bostancı 1964, 1967, 1969) ve Iasos (Alpagut 1989)'ta Akdeniz ırkının, Yediler (Kansu 1937)'de Alpin ırkının baskınlığından söz edilirken, bu ırkların rastlanma sıklığı ve diğer ırklarla karışımları belirtilmemiştir.

İrksal açıdan değerlendirildiğinde, Anadolu'da incelenmiş diğer Orta Çağ ve sonraki dönemleri kapsayan topluluklar gibi İznik de, heterojenliği yansıtmaktadır. Ekolojik ve ekonomik özellikleri nedeniyle birçok topluluğun işgaline maruz kalan İznik için heterojenliğin ortaya çıkmasında, sözü edilen göçlerin mikroevrim sürecinden daha etkili olduğunu söyleyebiliriz.

Morfolojik açıdan heterojenlik gösteren İznik Geç Bizans insanları, Anadolu'da incelenmiş çeşitli topluluklarla karşılaştırılarak aralarındaki biyolojik ilişki belirlenmeye çalışılmıştır. Karşılaştırma işlemi, mekân (Marmara Bölgesi) açısından incelenen iskeletlerin sayıca azlığı istatistiksel analizler için yeterli olmamıştır. Bu nedenle, daha fazla bireyden oluşan ve aşağı yukarı serimizin tarihlendirildiği dönemle çağdaş birkaç topluluk, sözü edilen işlemlerde dikkate alınmıştır.

Dilkaya topluluğunda Dinarik ırkın gösterdiği sıklık nedeniyle kafatası yapıları *hipsisefal* ve *brakisefal*dir. Sözü edilen toplulukta bu şekilde bir yapının görülmesi kafataslarının görece kısa ve yüksek olmasından kaynaklanmaktadır (Çizelge: 4, 5). Bu nedenle, Dilkaya topluluğu ile İzniklilerin kafatasları, uzunluğa bağlı endisler açısından farklılık göstermektedirler ($P < 0.001$), (Çizelge: 6, Çizim: 4, 5). Aynı zamanda, iki top-

luluk arasında kadınların yüz genişlikleri farklılık göstermektedir: Dilka-ya kadınlarının yüz genişliği İzniklilerinkinden daha dardır. Bu fark, İznikliler arasında geniş yüzlü Alpin tipten bireylerin sıklığına bağlanabilir. Ayrıca, coğrafi açıdan yerleşim yerleri arasındaki uzaklık da, toplulukların farklı gen havuzlarına sahip olmalarında bir etken olarak gözönüne alınmalıdır. Genel bir değerlendirme yapılırsa, birçok değişken açısından bu iki topluluğun benzer olduğu söylenebilir.

Panaztepe-İslam topluluğu ile İzniklilerin kafa yapıları benzerlik gösterirken, İzniklilerde yüzün alt kısmını oluşturan çene kemiğinin daha geniş olmasından dolayı, iki topluluk farklılık göstermektedir ($P<0.001$), (Çizelge: 4-6), (Çizim: 4, 5). Her iki toplulukta Alpin, Akdeniz, Eurafrikan ve Dinarik ırklarının bir arada rastlanması, bu iki topluluğa diğer Anadolu topluluklarından daha heterojen bir morfoloji kazandırmıştır. Karşılaştırılan diğer topluluklara oranla Panaztepe İzniklilere en yakın morfolojiyi sergilemektedir. Bu yapı, ekonomik ve ekolojik koşulların benzerliğiyle ilişkilendirilebilir.

Malatya-Arslantepe ve Iasos toplulukları yüz morfolojileri açısından İzniklilere benzerlik gösterirken, alın ve kafa yapıları açısından farklılık içerisindedirler (Çizelge: 6, Çizim: 5). Arslantepe (Alpagut 1987), brakisefal bir topluluk olup dolikosefallerin hemen hemen rastlanmadığı bir gruptur. Buna karşın, İznik topluluğunda kafatası endisi brakisefal bir yapı sergilerken dolikosefalleri de gen havuzunun içerisinde barındırmaktadır. Görece homojen bir yapı sergileyen Arslantepe ile İznik arasındaki coğrafi uzaklık da farklılığın ortaya çıkmasına etken olabilir.

Iasos ise Akdeniz ırkının narin yapılu bireylerinin sıklıkla rastlandığı bir topluluktur. Uzun kafalı bireylerin sıklığından dolayı uzunluk- genişlik, yükseklik- genişlik, alın, alın-kafa endisleri açısından iki topluluk farklılık göstermektedirler ($P<0.001$), (Çizelge: 6, Çizim: 5). Iasos ve Arslantepe topluluklarına ilişkin ölçülere ulaşamadığından farklılıklar ancak endislerin ortalamalarının istatistiksel açıdan karşılaştırılması ile elde edilmiştir. Farklılıkların hangi ölçülerden kaynaklandığı belirlenmemiştir.

Topaklı iskelet topluluğu, kafatası endisi dışında, hem erkeklerde hem de kadınlarda, serimizle benzer yapı göstermektedir (Çizelge: 4, 6, Çizim: 4, 6). Kendi içerisinde homojenlik gösteren Topaklı topluluğu (Güleç 1988) ile heterojen bir yapıya sahip İznik topluluğu arasındaki benzerlik dikkat çekicidir. İznik topluluğunda hiç de azımsanamayacak orandaki Akdeniz (% 11.86) ve Eurafrikan (%10.17, Topaklılardaki Alpin (%2.3) genleri dikkate alındığında fenotipik benzerlik daha iyi anlaşılmaktadır. Aynı zamanda, ırklar her zaman homojen olmayabilir. Genel

olarak benzerlik içerisinde olan topluluklar arasındaki farklılık kendisini yüz genişliği ve kafa endisinde göstermektedir. Bu farklılık daha önce de belirtildiği gibi, İzniklilerde Alpin ırkının sıklığından kaynaklanabilir.

Boğazköy iskeletleri, morfolojik açıdan, İzniklilere en uzak topluluklardan birisini oluşturmaktadır (Çizelge: 4, 6, Çizim: 4, 6). Erkek iskeletlerinde farklılık daha belirginken, kadınlarda benzerliğin saptanması dikkat çekmektedir. Kadınlar arasında gözlemediğimiz benzer yapı, İznikteki kadın sayısının azlığından kaynaklanabilir.

Karşılaştırılan bütün seriler dikkate alındığında, morfolojik açıdan İzniklilere en yakın topluluğu Panaztepe oluştururken, Topaklı, Dilkaya, Boğazköy ve Arslantepe bunu izlemektedirler. En uzak topluluğu ise İasos oluşturmaktadır (Çizim: 4, 6).

5. Özet ve Sonuç

İznik Roma Açık hava Tiyatrosu'ndan çıkarılarak Geç Bizans dönemine tarihlendirilen 170 insan iskeletine ait kafatası kalıntılarının morfolojik yapısı, 37 antropometrik ölçü ve 17 endisten yararlanılarak belirlenmeye çalışılmıştır. Elde edilen verilere göre İznikliler, yuvarlak ve orta yükseklikte kafaya, dar ve kavisli alına, orta genişlikte yüz ve buruna, geniş altçeneye sahiptirler.

Metrik değerler ve endislerle birlikte *antroposkopik* açıdan da dikkate alınan İznik Geç Bizans serisinin Alpin, Akdeniz, Eurafrican ve Dinarik ırklarının çeşitli oranlarda temsil edildiği heterojen bir topluluk oluşturduğu belirlenmiştir. Doğuya uzanan ana ticaret yolları üzerinde bulunması nedeniyle tarihinin çeşitli dönemlerinde farklı gen havuzlarına sahip toplulukların İzniklilerin gen havuzuna katılmasıyla sözü edilen heterojenliğin oluştuğu akla yakın gelmektedir.

MORPHOLOGICAL STRUCTURE OF THE SKULLS FROM IZNIK LATE BYZANTINE POPULATION

6. Summary

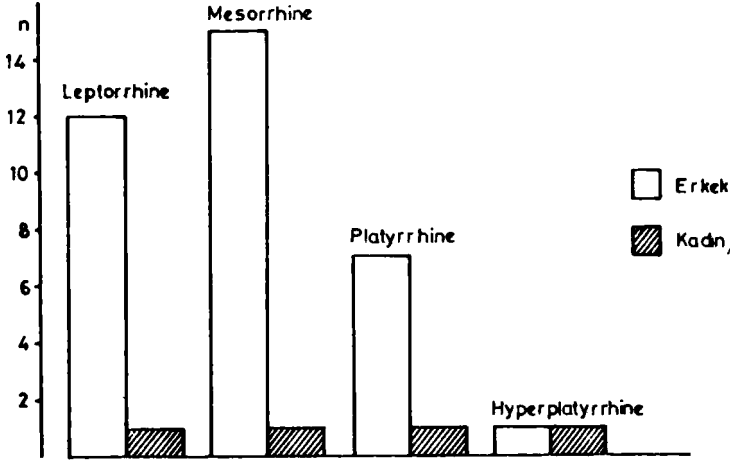
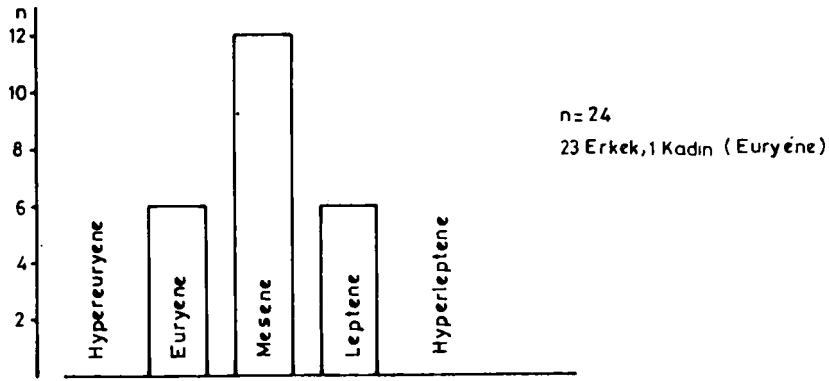
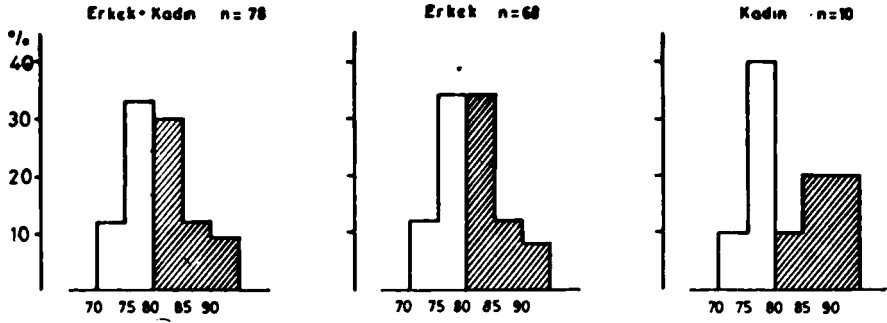
Morphological features of the skulls of 170 human skeletons excavated from İznik Roman Amphitheatre and subsequently dated the Late Byzantine period were studied by using 37 anthropometrical measurements and 17 indices. The results of this study led us to conclude that ancient İznik population was brachycephalic, orthocrane, metriometopia, orthometopia, mesene, mesorhine and brachygnat. In other words, the population consists of Alpine, Mediterranean, Eurafrican and Dinaric races, i.e., the sample demonstrates a heterogenous structure. İznik, being on

the main commercial roads towards east was subjected to the invasions of various populations during its long history. It's possible to explain the heterogenous structure with the contribution of these invaders to the original gene pool of İznik population.

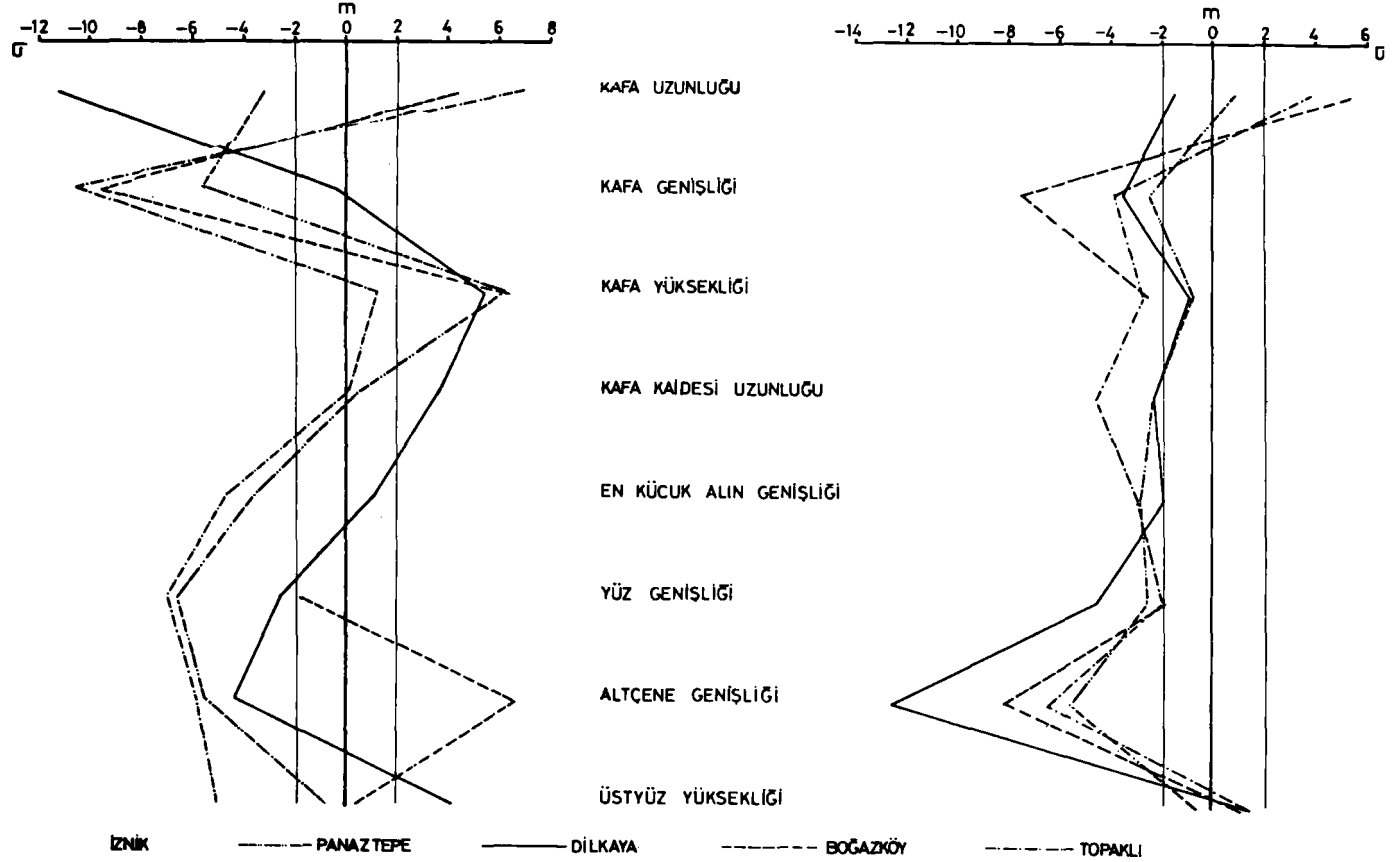
KAYNAKÇA

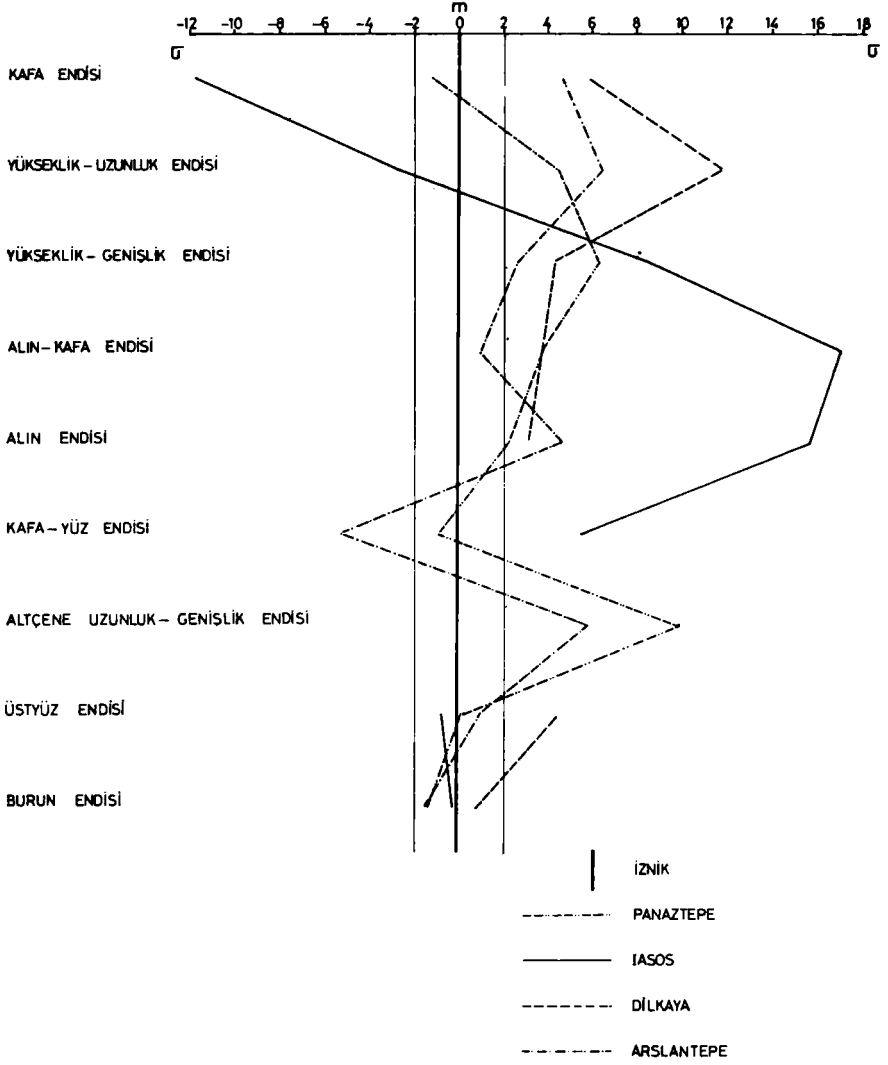
- ALPAGUT, B. 1987, "(Malatya) Arslartepe Geç Roma Dönemi Yüz İskeletlerinin Biyometrik Değerlendirilmesinin Arkeometrideki Yeri." *II. Arkeometri Sonuçları Toplantısı*. Ankara: Başbakanlık Basımevi, 7-18.
- 1989, "A Pre-study on the Cranial Remains of Iasos People (VI. century A.D.)." *IV. Arkeometri Sonuçları Toplantısı*. Ankara: Başbakanlık Basımevi, 89-96.
- BOSTANCI, E. Y. 1964, "An Examination of Some Human Skeletal Remains from the Sardis Excavations." *Antropoloji*, 1: 121-134.
- 1967, "Morphological and Biometrical Examination of Some Skulls from the Sardis Excavations." *Bellekten*, 31:1-48.
- 1969, *Sardis Kazılarında Çıkan Kafataslarının İncelenmesi ve Eski Anadolu Halkları İle Olan Münaseheleri*. Ankara: Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Yayınları. No:185.
- BROTHWELL, D.R. 1981, *Digging up Bones*. London: British Museum (Natural History) Oxford University Press.
- CAPPIERI, M. 1969, *The Mediterranean Race in Asia Before the Iron Age*. Miami Florida: Published by Field Research Projects Coconut Grove, Ed. Henry Field.
- 1970, "The Anatolian of the Late Neolithic and Chalcolithic Age." *Bellekten*, 34:509-555.
- 1972, *Genotypical and Phenotypical Homogeneity of the Ancient Population of Anatolia*. Miami: Florida, Published by Field Research Projects Coconut Grove, Ed. Henry Field and M. Larid.
- ERDAL, Y. S. 1991, "İznik Geç Bizans Dönemi İskeletlerinin Paleoantropolojik Açından İncelenmesi." (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi) Ankara: Hacettepe Üniversitesi.
- FEREMBACH, D. 1967, "L'origine de la Race Alpine." *Scientia*, 5-6: 225-235.
- FEREMBACH, D., C. SUSANNE ve M.C. CHAMLA. 1986, *L'homme, son Evolution, sa Diversite*. Paris, Editons du CNRS.
- GÜLEÇ, E. 1987 "Van Dilkaya İskeletlerinin Paleoantropolojik incelenmesi." *IV. Araştırma Sonuçları Toplantısı*. Ankara: Başbakanlık Basımevi, 369-380.
- GÜLEÇ, E. 1988, "Topaklı Populasyonunun Demografik ve Paleoantropolojik Analizi." *V. Araştırma Sonuçları Toplantısı*. Ankara: Başbakanlık Basımevi, 347-357.
- 1989a, "Paleoanthropological Structure of Van/Dilkaya Dwellers, (B.C. First Millenium-A.D. First Millenium)." *Humanbiologia Budapestinensis*, 19:47-52.
- 1989b, "Panaztepe İskeletlerinin Paleoantropolojik ve Paleopatolojik İncelenmesi." *Türk Arkeoloji Dergisi*, 28: 73-95.

- KANSU, Ş. A. 1937, *Selçuk Türkleri Hakkında İlk bir Tetkik ve Neticeleri*. Ankara: A.Ü.D.T.C.F., Antropoloji ve Etnoloji Yayınları, No: 5.
- 1976, "Rassengeschichte der Türkei." *Bellesten*, 40: 353-399.
- OLIVIER, G. 1969, *Practical Anthropology*. Illinois, Charles C. Thomas Publisher, Springfield.
- ÖZBEK, M. 1986, "Değürmentepede Eski İnsan Topluluklarının Demografik ve Antropolojik Açısından Analizi." *I. Arkeometri Sonuçları Toplantısı*. Ankara: Başbakanlık Basımevi, 107-130. -
- 1990, "Anadolu İnsan Irklarının Tarihsel Gelişimi." *11. Türk Tarih Kongresi Bildirileri* (Baskıda).
- PENROSE, L. S. 1954, "Distance, Size and Shape." *Annals of Eugenics* 13:228-237.
- SAATÇIOĞLU, A. 1975, "Türkiye'de Antropolojik Bazı Karakterlerin Sosyo-Ekonomik Gruplar Arasında Gösterdiği Değişmeler Üzerinde Biyometrik Bir İnceleme." *Antropoloji* 7: 165-199 (Türkçe-İngilizce)
- 1978, *ABO Genleri Yönünden Türkiye'nin Yeri ve Bu Ülkedeki Gensel Çeşitlilik Üzerine Biyometrik Bir İnceleme*. Ankara: Ankara Üniversitesi, Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Yayınları, No:282.
- 1982, "A Survey on the Racial Types of Anatolian Skeletal Remains." *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, 30: 193-209.
- SCHWIDETZKY, I. 1979, "Paleo-population Genetics." *Journal of Human Evolution*, 8:661-667.
- STEELE, D.G. VE C.A. BRAMBLETT. 1988, *The Anatomy and Biology of the Human Skeleton*. Texas: A&M University Press, Colloge Station.
- ŞENYÜREK, M.S. 1941, "Anadolu Bakır Çağı ve Eti Sekenesinin Kraniyolojik Tetkiki." *Bellesten*, 5:219-234.
- UBELAKER, D.H. 1978, *Human Skeletal Remains: Excavation, Analysis Interpretation*. Chicago: Smithsonian Institution, Aldine Publishing Company.
- WITTEWER-BACKOFEN, U. 1987, "Anthropologische Untersuchungen des Byzantinischen Friedhofs Boğazköy-Hattuşa." *IV. Araştırma Sonuçları Toplantısı*. Ankara: Başbakanlık Basımevi, 381-399.
- WORKSHOP OF EUROPEAN ANTHROPOLOGISTS. 1980, "Recommendation for Age and Sex Diagnoses of Skeleton." *Journal of Human Evolution*, 9:517-549.
- YALMAN, B. 1990, "İznik Tiyatro Kazısı 1988." *XI. Kazı Sonuçları Toplantısı-2*, Ankara: Başbakanlık Basımevi, 301-324.

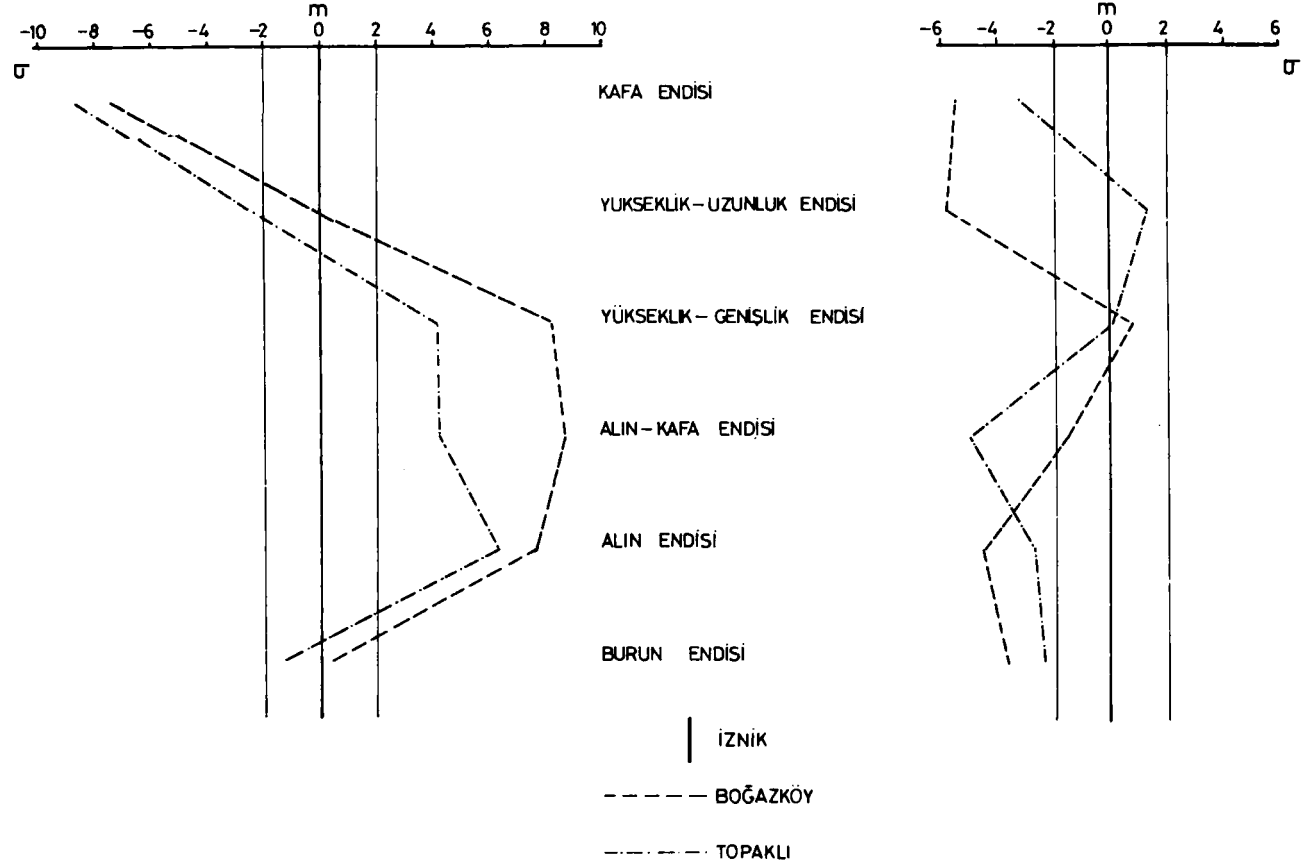

Çizim: 1- İznik topluluğunda kafatası endisinin dağılımı
 Çizim: 2- Üstyüz endisinin İznik topluluğundaki dağılımı
 Çizim: 3- İznik topluluğunda burun endisinin dağılımı

Çizim: 5- İznik topluluğu ile karşılaştırılan çeşitli Anadolu topluluklarında kafatası endislerinin profil grafiği

Çizim: 6- İznik topluluğu ile karşılaştırılan çeşitli Anadolu topluluklarında profil grafiği

Cizelge 1. Tiyatrodan Çıkarılan Bireylere Ait Kafatası Ölçüleri

Ölçüler	Erkek				Kadın			
	n	\bar{X}	S	W	n	\bar{X}	S	W
1- Kafa Uzunluğu	82	179.80	7.45	165.0-197.0	10	169.20	9.98	159.0-187.0
2- Kafa Genişliği	80	146.53	6.29	131.0-166.0	10	143.50	7.50	133.0-159.0
3- Kafa Yüksekliği	55	132.25	5.73	121.0-147.0	5	131.90	6.29	125.0-142.0
4- Kafa Kaldesi Uzunluğu	43	98.90	5.73	87.0-111.0	5	100.00	8.02	92.5-112.5
5- Yüz Derinliği	17	97.97	4.39	91.0-104.5	2	90.25	1.77	89.0- 91.5
6- Üstyüz Yüksekliği	39	71.53	3.46	65.0- 79.0	2	65.00	4.95	61.5- 68.5
7- Bimaksiler Genişlik	28	95.20	4.80	84.0-107.0	5	95.20	5.54	87.5-100.5
8- Yüz Genişliği	27	136.41	4.31	128.0-146.0	2	130.00	1.41	129.0-131.0
9- Burun Yüksekliği	39	52.12	2.97	48.5- 59.5	4	48.00	2.38	44.5- 49.0
10- Burun Genişliği	45	25.10	1.86	20.5- 29.5	5	24.50	2.47	20.5- 26.5
11- Göz Çukuru Genişliği	49	42.43	2.36	37.0- 48.0	6	43.50	2.93	40.0- 48.0
12- Göz Çukuru Yüksekliği	49	34.37	2.74	30.0- 44.0	6	33.00	2.28	29.5- 36.0
13- Damak Uzunluğu	36	47.57	3.63	40.0- 53.5	3	48.67	5.67	44.0- 55.0
14- Damak Genişliği	42	40.46	2.74	31.0- 45.5	4	41.38	2.50	39.5- 45.0
15- En Küçük Alın Genişliği	59	98.61	4.62	92.0-111.0	8	98.44	4.20	91.5-104.0
16- Alın Yayı	62	127.66	5.74	115.0-143.0	9	126.33	8.02	118.0-139.0
17- Duvar Kemiği Yayı	91	126.43	8.23	109.0-144.0	11	122.18	7.04	112.0-133.0
18- Art Kafa Kemiği Yayı	88	118.03	8.57	99.0-144.0	8	117.88	7.99	108.0-133.0
19- Alın Doğrusu	63	111.25	4.80	103.5-123.0	10	108.35	4.94	103.0-117.0
20- Duvar Kemiği Doğrusu	91	112.06	6.32	97.0-124.5	11	107.64	5.71	99.5-117.0
21- Art Kafa Kemiği Doğrusu	89	96.54	5.89	83.5-114.0	8	97.00	5.77	91.5-106.0
22- Kafa Deliği Uzunluğu	28	36.48	3.49	30.0- 43.5	3	33.17	1.44	31.5- 34.0
23- Kafa Deliği Genişliği	25	31.26	2.24	28.0- 36.0	4	31.00	2.27	28.0- 33.5
24- Simotik Doğru	16	10.22	1.86	7.5- 14.5	3	10.33	2.52	8.0- 13.0
25- Bidakriyonik Yay	13	34.38	5.72	20.0- 40.0	4	31.88	11.20	17.5- 43.0
26- Bidakriyonik Doğru	14	21.82	2.90	13.5- 25.0	4	19.75	4.50	14.5- 23.0
27- Biasteryon Genişliği	39	112.33	6.13	99.5-123.0	9	112.06	5.76	102.5-121.0
28- Yatay Kafatası Çevresi	31	523.58	14.80	500.0-563.0	8	503.00	18.50	482.0-539.0
29- Transvers Kafatası Çevr.	30	323.80	11.73	297.0-326.0	9	313.22	17.94	292.0-345.0
30- Bimaksiler Genişlik	52	123.89	6.48	109.0-138.0	6	122.83	2.70	118.0-126.0
31- Altçene Genişliği	50	101.40	7.01	87.0-115.5	6	102.17	6.27	96.0-111.5
32- Bimental Genişlik	30	46.02	2.45	41.5- 52.0	8	46.88	2.05	44.0- 50.0
33- Altçene Kolu Genişliği	33	33.09	2.81	26.0- 37.5	9	31.17	3.23	27.5- 37.0
34- Altçene Yüksekliği	53	33.17	2.61	28.0- 40.0	2	31.00	1.41	30.0- 32.0
35- Altçene Uzunluğu	55	105.42	5.44	93.0-117.0	6	103.75	5.71	96.0-111.0
36- Altçene Kolu Yüksekliği	24	61.38	4.31	55.0- 71.0	7	57.00	2.81	53.5- 61.0
37- En Büyük Alın Genişliği	60	124.98	6.74	113.0-139.0	6	119.67	9.58	108.0-137.0

Çizelge 2. Tiyatrodan Çıkarılan Bireylere Ait Kafatası Endisleri

Endisler	Erkek			Kadın			Erkek+Kadın		
	n	\bar{X}	S	n	\bar{X}	S	n	\bar{X}	S
1- Kafa Endisi	68	81.31	5.67	10	82.64	6.96	78	81.48	5.82
2- Alın-Kafa Endisi	49	67.02	3.53	7	70.01	2.35	56	67.39	3.53
3- Transvers Alın End.	50	78.48	3.77	5	84.43	0.74	55	79.02	3.99
4- Yükseklik-Uzunluk End.	48	74.22	4.47	4	77.89	5.19	52	74.51	4.58
5- Yükseklik-Genişlik End.	45	90.38	6.40	5	92.98	7.76	50	90.64	6.51
6- Sajital Frontal Endisi	61	86.95	2.46	9	85.79	1.74	70	86.80	2.40
7- Sajital Parietal Endisi	85	88.64	3.22	11	88.15	2.59	96	88.58	3.15
8- Sajital Occipital Endisi	82	82.20	4.20	8	82.37	2.71	90	82.21	4.08
9- Kafa Deliği Endisi	24	85.71	4.84	3	96.53	3.36	27	86.91	5.80
10- Üstyüz Endisi	23	52.59	2.89	1	46.95	0.00	24	52.14	3.18
11- Burun Endisi	35	48.76	3.92	4	51.53	7.69	39	49.05	4.37
12- Göz Çukuru Endisi	47	80.96	7.33	6	76.25	8.76	53	80.42	7.56
13- Altçene Uzun.-Geniş. End.	49	85.57	5.48	5	84.06	5.35	54	85.43	5.44
14- Altçene Kolu Endisi	22	54.71	5.49	6	57.10	5.28	28	55.22	5.44
15- Gonio-Condylar Endisi	43	81.84	6.30	5	82.57	4.59	48	81.92	6.10
16- Kafa Yüz Endisi	22	93.43	2.89	2	95.96	1.46	24	93.64	2.87
17- Damak Endisi	33	84.03	7.66	2	79.25	6.78	35	83.76	7.60

Cizelge 4. İznik ve Bazı Eski Anadolu Topluluklarına Ait Kafatası Ölçülerinin Dağılımı ve (t) Değerleri (Erkekler)

Ölçüler	Topluluklar															
	Dilkaya				Panaztepe				Boğazköy				Topaklı			
	n	\bar{X}	s	t	n	\bar{X}	s	t	n	\bar{X}	s	t	n	\bar{X}	s	t
1- Kafa Uzunluğu	29	171.7	7.77	4.88*	13	177.3	10.48	0.84	28	183.0	8.46	1.78	20	184.9	6.9	2.91*
2- Kafa Genişliği	28	146.3	5.61	0.18	14	142.2	11.86	1.34	27	140.9	4.75	4.88*	13	139.6	5.8	3.94*
3- Kafa Yüksekliği	29	135.5	5.60	2.50	5	136.8	1.30	4.81*	17	136.4	4.74	2.99*	9	131.4	4.3	0.52
4- Kafa Kaidesi Uz.	29	101.9	8.53	0.92	4	99.4	6.65	0.14	-	-	-	-	9	99.0	5.4	0.05
5- En Küçük Alın Gen.	27	99.2	4.52	0.56	10	96.4	7.28	0.93	31	99.0	4.07	0.39	15	96.2	3.7	2.13
6- Yüz Genişliği	22	134.4	6.57	0.76	6	131.3	6.91	1.75	10	134.5	8.41	0.68	12	129.9	7.6	2.77*
7- Altçene Genişliği	27	97.8	7.66	2.03	11	96.5	4.98	2.75*	16	106.8	3.78	3.94*	9	95.3	11.6	1.53
8- Üstyüz Yüksekliği	17	73.9	5.31	1.70	7	70.9	6.48	0.24	22	71.8	4.44	0.25	16	68.9	4.5	2.09

Cizelge 5. İznik ve Bazı Eski Anadolu Topluluklarına Ait Kafatası Ölçülerinin Dağılımı ve (t) Değerleri (Kadınlar)

Ölçüler	Topluluklar															
	Dilkaya				Panaztepe				Boğazköy				Topaklı			
	n	\bar{X}	s	t	n	\bar{X}	s	t	n	\bar{X}	s	t	n	\bar{X}	s	t
1- Kafa Uzunluğu	19	166.9	4.52	0.69	11	171.3	12.41	0.55	26	175.6	4.87	1.94	20	175.6	7.2	1.81
2- Kafa Genişliği	21	139.2	5.70	1.61	11	137.7	11.04	1.30	24	136.8	3.54	2.70	20	138.4	6.1	1.86
3- Kafa Yüksekliği	20	130.9	4.18	0.34	5	130.2	3.95	0.51	13	127.0	4.67	1.58	13	128.5	4.1	1.12
4- Kafa Kaidesi Uz.	17	97.8	2.72	0.60	5	95.0	3.59	1.27	-	-	-	-	13	93.8	3.6	1.67
5- En Küçük Alın Gen.	21	96.3	5.94	1.09	11	94.6	6.19	1.63	27	93.8	4.12	2.76*	16	95.3	4.6	1.67
6- Yüz Genişliği	14	124.3	4.64	3.58*	7	122.3	8.36	2.33	7	126.7	4.72	1.84	14	125.5	8.5	1.81
7- Altçene Genişliği	18	89.4	3.84	4.70*	12	92.5	6.48	3.05*	20	94.1	8.01	2.58	9	90.9	5.5	3.58*
8- Üstyüz Yüksekliği	8	67.3	3.45	0.62	6	64.1	4.80	0.23	21	67.1	4.25	0.58	14	66.8	4.0	0.49

* P<0.001

Çizelge 6. Iznik ve Bazı Eski Anadolu Topluluklarına Ait Kafatası Endislerinin Dağılımı ve (t) Değerleri

Endisler	Dilkaya				Panaztepe				Arslantepe			
	Erkek + Kadın				Erkek + Kadın				Erkek + Kadın			
	n	\bar{X}	S	t	n	\bar{X}	S	t	n	\bar{X}	S	t
1- Kafa Endisi	46	84.4	4.51	3.12*	22	80.4	10.68	0.47	31	84.0	3.40	2.79*
2- Yükseklik-Uzunluk End.	44	79.0	2.18	6.29*	9	77.0	4.03	1.70	31	77.4	2.46	3.71*
3- Yükseklik-Genişlik End.	44	93.1	3.88	2.06	10	96.3	7.41	2.23	31	92.4	3.89	1.50
4- Alın-Kafa Endisi	34	68.7	3.74	1.64	18	69.1	3.91	1.60	31	68.2	4.16	0.93
5- Alın Endisi	42	80.3	4.04	2.46	16	80.1	4.16	0.93	31	81.1	4.04	2.32
6- Kafa-Yüz Endisi	-	-	-	-	12	92.9	6.01	0.39	29	90.5	5.06	2.83*
7- Altçene Uzun.-Geniş. End.	-	-	-	-	8	92.5	4.99	3.68*	27	95.7	5.19	8.22*
8- Üstyüz Endisi	15	54.7	3.83	2.18	10	52.2	5.45	0.05	27	52.6	3.83	0.49
9- Burun Endisi	31	49.6	5.64	0.45	11	48.1	6.43	0.47	30	48.8	5.53	0.20

Çizelge 6. (Devam).

Endisler	Iasos				Boğazköy				Topaklı											
	Erkek + Kadın				Erkekler		Kadınlar		Erkekler		Kadınlar									
	n	\bar{X}	S	t	n	\bar{X}	S	t	n	\bar{X}	S	t	n	\bar{X}	S	t				
1-	16	74.5	4.13	5.68*	26	77.2	4.11	3.88*	21	77.5	3.75	2.19	13	75.9	4.5	3.79*	17	78.8	5.5	1.49
2-	14	72.9	4.51	1.15	16	74.2	3.43	0.02	11	72.2	2.70	2.09	9	72.8	2.2	1.46	12	71.9	4.4	2.07
3-	14	97.5	5.78	3.82*	14	96.7	2.33	4.87*	11	94.1	2.01	0.32	7	93.9	3.4	2.20	12	92.8	4.9	0.05
4-	14	74.5	2.75	8.12*	24	70.3	2.19	4.87*	20	69.1	3.20	0.80	11	69.3	3.6	1.90	13	68.3	2.4	1.54
5-	14	86.7	3.74	6.75*	21	81.7	2.60	4.14*	14	81.6	2.90	3.35*	14	81.6	4.2	2.51	12	82.1	3.8	2.03
6-	5	96.8	2.65	2.39	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
7-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
8-	5	51.8	1.39	0.43	-	-	-	-	-	-	-	-	10	53.5	2.8	0.85	12	53.2	3.4	1.31
9-	9	49.8	5.16	0.38	23	48.8	4.28	0.03	20	47.4	4.43	1.04	14	48.0	4.7	0.54	16	48.3	5.1	0.80

* P<0.001

EFES TAVŞANTEPE ASLANI

*Selahattin ERDEMGİL**

Adil EVREN

M.Ö. 3. bine dek giden, tarihi boyunca birçok kez yer değiştiren Efes'in kalıntıları, çevrede oldukça geniş bir alana yayılmaktadır. Asia eyaleti başkenti olarak en parlak çağını yaşadığı Roma devrinde, kentte ikiyüzbenden fazla kişinin yaşadığı bilinmektedir. Bu denli yoğun nüfus, doğal olarak yalnızca kent merkezinde değil, yakın çevresine de yayılmış durumda yaşamaktaydı. Son yıllarda Efes Müzesi'ne ulaşan ve en önemli eserler arasında yer alan Tavşantepe aslanı da bulunduğu yer itibarıyla Efes'in yayılma alanı içinde kalmaktadır.

Selçuk'ta, Selçuk-Aydın karayolunun doğusuna rastlayan Abuhayat ve Tavşantepe'de çeşitli yapı kalıntıları ve mezarlar görülmekte, özellikle Abuhayat mevkiindeki nekropol alanından Arkaik devire dek giden çeşitli mezar buluntuları ele geçmekte ve müzeye ulaşmaktadır. Bu buluntular, yörenin en azından Arkaik devirden itibaren iskân gördüğünü kanıtlamaktadır. Abuhayat mevkiindeki mezarlardan kaçak kazı v.b. gibi yollarla ele geçirilen birçok buluntu Efes Müzesi'ne ulaştığı halde, hemen bitişiğindeki Tavşantepe'den şimdiye dek hemen hemen hiçbir buluntu Efes Müzesi'ne ulaşmamıştır.

Efes ve çevresindeki araştırma ve kazı çalışmalarının uzun yıllardır sürdürülmesine karşın, Abuhayat ve Tavşantepe'de bugüne dek kazı yapılmadığı gibi yeterince araştırma da yapılmamıştır. Bu nedenle yörenin tarihi ve buluntuları konusunda ayrıntılı bilgimiz bulunmamaktadır. Esasında Efes ve çevresinin Arkaik-Klasik devirleri konusu da henüz tam anlamıyla çözümlenememiş bir problemdir. Bu konudaki O. Bendorf¹ ve

* Selahattin ERDEMGİL, Arkeolog, Efes Müzesi Müdürü.

Adil EVREN, Arkeolog, Efes Müzesi Müdürlüğü.

Prof. Dr. Ramazan Özgan ve Arkeolog Ümran Yüğrük'e yardımlarından dolayı, sayın Özcan Atalay'a ise çizimlerinden dolayı teşekkür ederiz.

(1) Bendorf.O. Forsch in Ephesos I. s.23.

J. Keil'in² değişik görüşlerine son olarak A. Bammer³ yeni bir görüş getirmiştir.

Aslan heykelinin bulunduğu ve mülkiyeti Osman Badur'a ait 1861 parsel nolu tarla, Tavşantepe'nin Efes'e bakan batı yamacında yer almaktadır. Tarla genel olarak taşsız ve uzun yıllar kullanılması nedeniyle gevşek bir toprak yapısına sahiptir.

Heykelin bulunduğu yer ihbarcı tarafından iyi bilindiği için kazı çalışmaları kısa süre içinde tamamlanarak aslan heykeli açığa çıkarılmıştır⁴. Heykel kuzey-güney doğrultusunda, kaide tabanı doğuya yönelik olmak üzere sağ yanına yatık olarak bulunmuştur. Kaidenin toprak yüzeyine yakın olan uzun yan kenarı ile aslanın sağrı bölümü büyük bir olasılıkla zirai çalışmalar sırasında pulluk takılması sonucu önemsiz sayılabilecek ölçüde hasar görmüştür. Heykel, sağ yanına yatık olarak bulunduğu için bu yanında herhangi bir hasar oluşmamıştır. Tümüyle toprak altında bulunmasına karşın, daha önceki dönemlerde, olasılıkla uzun süre açıkta kalmaktan dolayı, aslanın baş ve ön ayaklarına ait detaylar fazlaca aşınmıştır.

Heykelin bulunduğu yer çevresinde, yüzeyde herhangi bir yapı kalıntısı görülmemesi, yüzeye çok yakın bir konumda bulunmuş olması, kaidesi, duruşu ve genel formu, heykelin orijinal yerinde bulunmadığını göstermektedir. Heykel, olasılıkla önemli bir yapının girişinde yer almaktaydı. Kaidesinin alçak, kenarlarının düzensiz yontulmuş olması, ayrı ve daha yüksek bir platforma monte edilmiş olması gerektiğini düşündürmektedir.

Orta grenli beyaz mermerden yapılmış olan heykel, avının üzerine atılmaya hazırlanan bir aslanı göstermektedir. Heykelin dışına taşmayan boyutlarda 97 cm uzunluk, 22 cm genişlik ve 10 cm kalınlıkta orta bölümü bombeli olan bir kaide üzerindeki aslanın ön bacakları yalnızca pençeleri yere basacak biçimde ileriye doğru, arka bacakları aralıklı ve gergin, kaideye basan pençeleri ve diğer detaylar iyi bir işçilikle yapılmıştır. Aslanın gövde uzunluğu 100 cm, genişliği 21 cm dir. Başın yerden yüksekliği 62 cm, kalça yüksekliği ise 55 cm dir.

Yukarıda belirtildiği gibi kaide düzgün olmayan dikdörtgen biçimindedir. Uzun ve kısa yan kenarları düzgün yontulmamıştır. Orta aksen-

(2) Keil, J. Öjh 21/22 1922-1924 s. 96. Führer durch Ephesos 163 s. 19.

(3) Bammer, A. Öjh 46/ 1961/63. s.143.

(4) Arkeolog Adil Evren başkanlığında Efes Müzesi elemanlarından oluşan üç kişilik bir ekip 10/04/1991 günü ihbara konu olan yerde kısa bir süre kazı yapılmış, eser açığa çıkarıldıktan sonra aynı gün müzeye taşınmıştır. (Müze En. no: 1/34/91).

de ve uzunlamasına hafif bombelidir. Tavşantepe aslanının kaidesi bazı erken dönem örneklerinde olduğu gibi 'Birgi, Milet, Bodrum ve Ödemiş (En. no: 1492)' gövdenin boyutlarından fazla taşkın değildir. Kaidenin genişliği bazı yerde gövdeye göre daha dardır. Tavşantepe aslanı, özellikle kaide formu itibarıyla Milet ve Bodrum 'En. no: 4441' örnekleri ile benzerlik göstermesine karşın, işçilik bakımından daha kaliteli bir yapıya sahiptir.

Kaidede ve aslanın ön pençeleri arasında bir delik açılmıştır. Tabana doğru daralmakta olan bu deliğin hangi amaç için açıldığını söylemek güçtür. Ön bacaklar, kaide ile hafif bir açı yaparak ve paralel konumlu olarak ileriye doğru uzanmaktadır. Ön dirseklerin hemen gerisinde ve karına bitişik olarak 10x10 ölçülerinde ve dikdörtgen biçimde bir çıkıntı bulunmaktadır. Bu çıkıntı olasılıkla kaide ile gövdenin bütünlüğünü sağlamak ve güçlendirmek üzere yapılmış olsa gerekir.

Tavşantepe aslanının tüm adaleleri oldukça gerçekçi bir biçimde işlenmiştir. Avının üzerine atlamaya hazırlanan bir anı canlandırmaktadır. Aynı tür hareketi biz Geç Arkaik döneme tarihlendirilen mermerden yapılmış olunan New York aslanı ile yine kalkerden yapılmış ve Anthos'da bulunup Londra da sergilenmekte olan aslanda da⁶ görmekteyiz. Daha ilkel tarzdaki benzer hareketi bronzdan yapılmış olan Berlin aslanında da görmekteyiz⁷. Tavşantepe aslanının baş ve gövde hareketi sola doğrudur, Baş ve gözler avını izler biçimde işlenmiştir. Başın alt çene ile kaide arasındaki yüksekliği 30 cm dir. Alt çene ile burun arasındaki genişlik 16 cm ve burundan alnın gerisine kadar olan genişlik ise 14 cm dir. Başın genişliği ise 23 cm dir. Başın ve gözlerin bu yapısı daha çok Mausoleum Anıtı'nda bulunan aslana benzer⁸. Özellikle gözlerdeki ifade, ağız ve yelenin alını çevreleyiş biçimi ile tam bir benzerlik göstermektedir. Her ikisinde de ağız hafif aralıktır. Bu haliyle köpek dişleri birbirine bitişik ve yanak kasları gergin olarak işlenmiştir. Tavşantepe aslanı ile Mausoleum aslanını birbirinden ayıran en önemli özellik yeke ve yekeye ait perçemlerin işleniş biçimidir. Yelenin ensedeki uzunluğu yanlara göre daha fazla ve 34 cm dir. Tavşantepe aslanında perçemler daha gerçekçidir. Avını izleyen başın bu hareketine gövdenin hareketi de doğal olarak uymuştur. Bu nedenle sol ön ve arka bacak da öne doğru ve diğer bacaklara göre biraz daha ileridedir.

(5) Strocka, V. M. Neue Archaische Löwen in Anatolien. A A 1977. s. 489, 497.

(6) Mertens, M. Studien zu Griechischen Löwenbildern. R M 93, 1986. s. 6-9 Tafel 5-9.

(7) a. y. s. 6 tf. 3.

(8) Waywell, G.B. The Free Standing Sculptures of the Mausoleum at Halicarnassus in the British Museum London 1978. s. 180-181 Pl. 37.

Aslan doğal bir biçimde arka bacaklarının üzerinde yaylanmış, bu harekete uygun olarak ön bacaklar kaide ile bir açı oluşturacak biçimde kaide ile birleşmektedir. Gövde yay gibi gergin ve avının üzerine atlamaya hazırlanan bir pozisyonadadır. Doğal olarak erken dönem örneklerinde hareketsizlik gözlenirken, Tavşantepe aslanında alabildiğine hareketlilik gözlenmektedir. Daha önce de belirttiğimiz gibi Londra'da sergilenmekte olan Anthos aslanında da bu tür bir hareketi görmekteyiz. Tavşantepe aslanında ön bacaklar, Birgi, Bodrum, Milet⁹ ve Ödemiş¹⁰ örneklerinden farklı olarak kaideye tamamıyla bitişik olarak yapılmıştır. Bu dört erken örnekte dinlenir pozisyonda ve hatlar fazla belirgin olmayacak biçimde işlenmiştir. Yukarıda da değindiğimiz gibi Tavşantepe aslanı oldukça hareketlidir. Bu nedenle de gövde ve bacaklara ait hatlar iyice belirgin olarak işlenmiştir. Ancak arka bacaklardaki hareketliliğe ve bağımsızlığa karşın ön bacaklarda bu bağımsızlık doğal olarak görülmemektedir.

M.Ö. 6. yüzyıla tarihlenen Birgi, Milet ve Bodrum (Env. no: 4441) örneklerinde kaidenin üst yüzü düz olarak yontulmuş olmalarına karşın, Tavşantepe aslanına ait kaidenin üst bölümü hafif bombeli ve daha düzgün olarak yontulmuştur. Tavşantepe aslanı, olasılıkla başka bir kaidenin üzerinde durmakta ve kaide de bu kaideye açılmış olunan girmeye oturmaktaydı.

Yukarıda değinildiği gibi sola yönelik olan başı hafif kabarık bir yele çevrelemektedir. Alın kemiği, Mausoleum örneğinde¹¹ olduğu gibi yarım ay biçimindedir. Gözler alın kemiğinin altına doğru ve oldukça derin işlenmiştir. Gözlerin bu yapısı, aslanın daha canlı ve heybetli görünmesini sağlamaktadır. Tavşantepe aslanında başı çevreleyen yele alnı yarım ay biçiminde çevrelemektedir. Yele hafif kabarık ve perçemler halindedir. Perçemler hafif kıvrımlar yapmakta uçları sivrilmiştir. Perçemler ince çizgilerle belirtilmiştir. Perçem sıraları gerdanda ve ensede daha fazladır. Baş yağmur ve rüzgarın oluşturduğu erozyon sonucu fazlaca aşınmış olduğu için şakak, alt çene ve burun kanatlarına ait detaylar kaybolmuştur. Bu nedenle yüzdeki detaylarla ilgili fazla birşey söylemek mümkün değildir. Aslana cepheden bakıldığında ağzın hafif aralık olduğunu alt ve üst köpek dişlerinin birbirine temas ettiğini görmekteyiz. Alt dudak ve çene ağzın bu hareketine uygun olarak aşağı doğru sarkmıştır. Doğal olarak bu hareket şakaktaki kasları da etkilemiştir. Burun kanatları şişkin ve gerilmiştir. Üst dudak ile burun arasındaki bölüm aşındığı için detaylar kaybolmuştur.

(9) Strocka, V.M. Neue Archaische Löwen in Anatolien. A.A. 1977 s. 491-497

(10) Evren A. Henüz yayınlanmamış bir makalesi.

(11) Waywell, G.B. a.y. s. 37.

Alt çenenin hemen altından devam eden yeleye ait perçemler sakal görünümünde olup, gerdanın altına ve iki ön bacak arasına kadar devam etmektedir. Daha önce de belirtildiği gibi perçemlerin bitimi sivri kıvrımlar halindedir. Yelenin bu görünümü daha çok Bergama Müzesi'ndeki buzağıyı yiyen aslana benzemektedir¹².

Tavşantepe aslanının perçemleri genellikle üç sıra halinde ve oldukça düzenli, iyi bir işçilikle yapılmıştır. Yelenin bu yapısı erken örneklerden oldukça farklı bir görünümde. Örneğin Birgi aslanında¹³ perçemler tek sıra, oldukça uzun ve yüzeysel olarak belirtilmiştir. Diğer erken örneklerde de perçemler daha düzensiz veya basit olarak işlenmiştir.

Aslanın avının üzerine atlamaya hazır pozisyonda gösterilmesi doğal olarak gövde ve bacaklardaki bütün kaslara da açık bir şekilde yansımıştır. Bu nedenle adaleler oldukça belirgindir. Gövdenin her iki yanında kaburga kemikleri ön ve arka bacak kasları aslanın hareketiyle tam bir bütünlük oluşturmaktadır. Aslanın ön bacakları, birbirine paralel ve bir açı oluşturduktan sonra pençeler kaideye oturmaktadır. Pençelerdeki detaylar, özellikle bu bölümün açıkta kalarak aşınması sonucu kaybolmuştur. Aşırı aşınmaya karşın, bacaklardaki adaleler yine de belirgindir. Bacakların hemen yanından arka bacaklara doğru devam eden adaleler bir çizgi halinde karın bölgesini her iki yandan sınırlandırmaktadır. Karın bölgesi bu kasların arasında tatlı bir kavisle aşağı doğru sarkmakta bu nedenle de kaide ile olan açısı önde 10 cm, arka tarafında ise 24 cm ye kadar ulaşmaktadır.

Aslanın arka bacakları oldukça gergin ve birbirinden ayrıktır. Hareketle bütünlük oluşturması bakımından sol ayak sağ ayağa göre biraz önde durmaktadır. Pençeye ait detaylar 'parmak boğumları ve tırnaklar' özellikle hareketin gereği olarak iyice belirgin olarak yapılmıştır. Sağrıdan pençelere yönelen kaslar, bacağın hareketiyle oldukça uyumludur. Eklem yerlerindeki kemik uçları, derinin altında belirgin olarak görünmektedir. Hareketin etkisiyle aslanın sağrısı, bel kavsinden biraz daha yükselmiştir. Sağrının bu yapısı New York ve Londra'daki 'santhos'¹⁴ aslanları ile benzerlik göstermektedir. Ancak bu örneklerde karın boyluğu ile kaide arasındaki yükseklik Tavşantepe aslanına göre daha çoktur. Bronzdan yapılmış olan ve Geç Arkaik döneme 'M.Ö. 500-490' tarihlenen Berlin aslanında da¹⁵ benzer hareketi görmekteyiz. Ancak, Tavşantepe aslanının bu hareketi görmekteyiz. Ancak, Tavşantepe aslanının bu hareketi diğerlerine göre daha olgun ve gerçekçidir. Erken dönem aslan-

(12) Anabolu, M.U. Yayınlanmamış Olan Birkaç Aslan Heykeli T.T.K.Y. Ankara 1979. s. 417.

(13) Strocka, V.M. a.y. s. 491.

(14) Mertens, M. Studien zu Griechischen Löwenbildern. R.M. 93. 1986 s. 6-9.

(15) a.y. s.6.

larında gövdenin hareketiyle adaleler arasında belirli bir uyumsuzluk gözlenmektedir. Tavşantepe aslanında ise tam bir uyumluluk gözlenmektedir.

Erken Hellenistik döneme tarihlenen Mausoleum aslanı ile Efes Tavşantepe aslanı, küçük bazı detaylar dışında oldukça benzerlik göstermektedir. Her ikisinde de kuyruk, pençe ve yeledeki perçemler büyük bir benzerlik göstermektedir. İki örnekte de kuyruk büyük bir S çizerek kavis yaptıktan sonra bacak arasına girmekte, daha sonra yeni ve dar bir kavis yaparak geriye yönelerek ucu kozalak şeklinde püskül yaparak bitmektedir¹⁶. Ancak, Mausoleum örneğinde kuyruğa ait kavisler hemen hemen birbirine eşit olmasına karşın Efes-Tavşantepe aslanında ise kuyruk geniş bir kavis oluşturduktan sonra iki arka bacağın arasından geçmekte ve çok dar bir kavis yaptıktan sonra kaide ile birleşerek geriye dönerek, bacakların gerisinde kozalak biçiminde püskül yaparak bitmektedir. Tavşantepe aslanının kuyruğa ait birinci bölümü büyük ve içi sağırdır, diğeri ise daha küçüktür.

Başlangıçta da değinildiği gibi, heykel orijinal yerinde bulunamadı. Bilemediğimiz bir nedenle orijinal yerinden alınarak buluntu yerine taşınmıştır. Yaptığımız kazı ve araştırma sırasında, eserin bulunduğu yerde ve yakın çevresinde başka bir buluntu ve kalıntıya rastlanmadı. Heykelin yakın çevresinde buluntu ve yapı kalıntısının olmayışı ve eserin toprak yüzeyine çok yakın bir konumda bulunmuş olması, aslanın orijinal konumu hakkında bizde iki değişik düşüncenin oluşmasına neden olmuştur. Bodrum (Mausoleum) ve Belevi Mezar Anıtlarında görüldüğü gibi, aslan ve buna benzer yaratıklar genellikle ölüyü ve mezarı kötü ruhlardan korumak amacıyla mezar girişine veya mezarın üzerine yerleştirilmişlerdir.

Efes-Tavşantepe aslanı da büyük bir olasılıkla bir mezara veya bir anıtın girişine aitti. Buna göre de heykel, iki değişik konumda olabilirdi:

a- Aslan heykeli, olasılıkla anıt şeklindeki bir mezarın üst bölümünde yer almaktaydı.

b- Aslan heykeli mezar anıtı veya kutsal bir yapının girişinin her iki yanında yer almaktaydı. İki yanında diyoruz çünkü; aslanın baş ve vücut yapısı, sanki bir eşitinin olması gerektiği ve simetrik olarak yapının girişinde yer almış olabilecekleri düşüncesini doğurmaktadır.

Heykel hangi durum ve pozisyonda olursa olsun, yüksekliğini saptayamadığımız bir platformda bulunmaktaydı. Buluntu yerinde detaylı bir araştırma yapılamadığı için heykelin hangi durumda veya nerede olduğu

(16) Waywell, G.B. The Free Standing Sculptures of the Mausoleum at Halicarnassus in the British Museum. London 1978. s. 180.

konusunda bazı düşünceler ileri sürmekten öteye fazla bir şey söylememiz olanaksızdır. Kanımca, yerinde veya yakın çevrede yapılacak kazı çalışmaları sonucu, bu konuda daha kesin düşünceler belirtmek olanaklıdır. Bilimsel kazı buluntularının dışında, son yıllarda Efes Müzesi'ne ulaşan en önemli eserler arasında bu aslan heykeli bulunmaktadır. Özellikle Tavşantepe'nin antik dönemdeki konumu hakkında da bilgi vermesi bakımından önem taşımaktadır. Hareket ve işçilik yönüyle, erken dönem aslanları ile "Birgi, Milet, Bodrum ve Ödemiş" karşılaştırdığımızda doğal olarak Tavşantepe aslanını daha geç döneme tarihlendirmemiz gerekmektedir.

Efes-Tavşantepe aslanı özellikle bir anı canlandırması bakımından Hellenistik dönem özelliği yansıtmaktadır. Erken dönem aslanlarının hareketsizliği bu aslanla ortadan kalkmış gibidir. Hareket ve işçilik özelliği Hellenistik dönemin değişmez karakteridir. Bir anı canlandırması bakımından da Bergama Müzesi'ndeki buzağıyı yiyen aslanla benzerlik göstermektedir¹⁷. Yelelerdeki perçemlerin sıra, biçim ve işleniş tarzları da hemen hemen aynıdır. Her ikisinde de perçemler oldukça kabarık ve uçları hafif kıvrım yaptıktan sonra sivrilerek sonuçlanmaktadır.

Bilindiği gibi, M.Ö. 4. yüzyıla ait aslan heykellerinin biçimi hakkında bize en sağlıklı bilgiyi, şüphesiz yine yüzyılın ortalarında yapılmış olan Halikarnassos Mausoleum'una ait aslan yontuları vermektedir. Aşağı yukarı tarihi bilinen ve M.Ö. 330 yılında Charonea Savaşı'ndan hemen sonra yapılmış olup, arka ayakları üzerine oturmuş olan Chaeronea aslanı da bize kronoloji ve tarihleme hakkında yeterli bilgi vermektedir. Gerek bu yapıtlara ve gerekse Pire, Kerameikos ve Atina Milli Müzeleri'nde sergilenen aslan yontularına büyük benzerlik gösteren Efes-Tavşantepe aslanı bu gruba dahil edilmelidir. Daha doğrusu Tavşantepe aslanının asrın sonlarına doğru yapılmış olduğunu söyleyebiliriz.

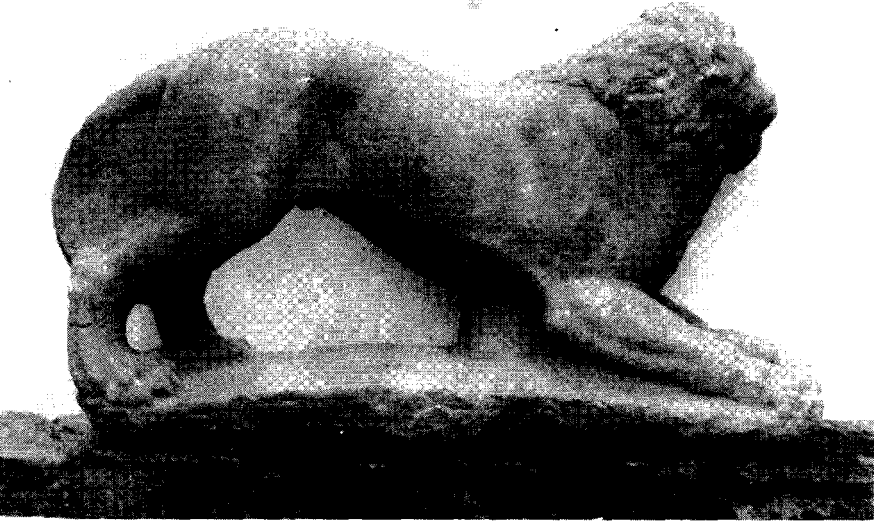
Tavşantepe aslanı saldırmaya veya fırlamaya hazır olarak ele alınan vücutta, bütün hatlar gergin ve neredeyse gergin adale ve deri altında betimlenmiştir. Baş serbestçe soluna döndürülmüş ve yeleye ait perçemler sol yanda heyecandan sanki hareketlenip kabarmış biçimini almıştır. Sol tarafta ele alınan yelelerin gevşekliği kabarık ve sanki elle tutulacak biçimde işleniş aslandaki kuvvet ve korku imajını daha da kuvvetlendirmektedir.

Devrin patetik stili aslanın yüzünde de gölge ve ışık oyunu ile sağlanmış ve bu pathos 'korku ve heyecan' ifade, gözlerin yuvarlaklaştırılıp derine yerleştirilişi ile daha da vurgulanmıştır.

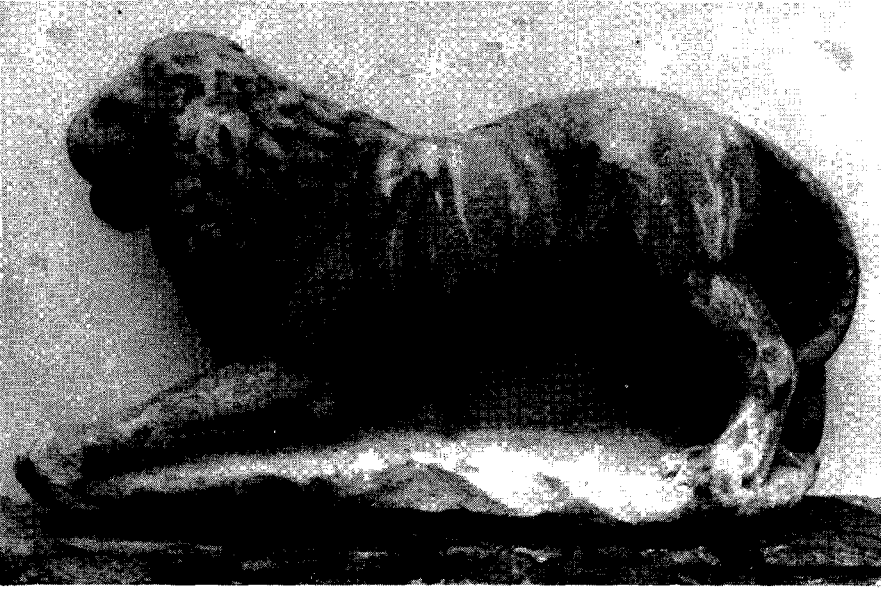
(17) Bergama'nın Hamzalı köyünde bulunan bu aslanın sağ arka sağrısı noksandır. Aslanın kuyruğu Lidya aslanlarında özellikle Ödemiş Müzesi'nde olduğu gibi sağrıyı dolanarak bacakların arasına girmektedir.

Bodrum Mausoleum ve Atina'daki aslanlara karşın Efes-Tavşantepe aslanını başı ve özellikle yüzü biraz daha yuvarlaklaştırılmış, yüzde gergin et ve adale ile donatılmıştır. Yumuşak et içine gözler daha da derine indirilmiş ve bu özelliği ile aslana huzursuz ve tedirgin bir anlam kazandırılmıştır. Aynı anlamı eserin sağ yanında da görmekteyiz. Çünkü aslanın bu yanı günümüze kadar hiç bozulmadan ulaşabilmiştir. Zira burada kuvvetli ve gergin adaleleri hatta damarları bile izlemek olanaklıdır. Bu yandaki adaleler, karın boşluğu ve kaburgalar çok daha gerçekçi ve belirgin olarak doğal bir görünümde işlenmiştir.

Benzerlerine ve yakın örneklerine dayanarak, Efes Tavşantepe aslanını da M.Ö. 4. yüzyılın sonu ile M.Ö. 3. yüzyılın başına tarihlendirmemiz gerekmektedir.

Resim: 1- Aslanın hasar görmemiş olan sağ yanı ve kaidenin görünümü

Resim: 2- Aslanın hafif hasar görmüş olan sol yanı

Resim: 3- Baş ve yeleye ait detay

Resim: 4- Yele ve bacakların önden görünümü

Resim: 5- Sağrı ve arka pençeye ait detay

Resim: 6- Kuyruk ve arka pençelerin bir başka görünümü

Resim: 7- Baş ve yeleye ait detay

Resim: 8- Yele ve bacakların önden görünümü

TONTAR ROMA MEZARI

*Hamdi KODAN**
Cahit GÜNBATTI

Mezar anıtı, Kayseri Esenyurt mahallesi, Tontar mevkiinde, Yavuz caddesinin güneyine bitişik tepenin eteğinde, mülkiyeti Muammer Tekkaya'ya ait evin bahçesinde (Çizim: 1). Anıtın bulunduğu alan, M.Ö. 36 - M.S. 17 tarihleri arasında Kaisareia adını almış Mazaka şehrinin Kuzeydoğu sınırları içerisinde girmektedir¹.

20.6.1976 tarihinde adı geçen yerde bir "yapı"nın bulunduğu, Kayseri Müzesi Müdürlüğü'ne sözlü olarak haber verilmiştir. Habercinin söyleyişine göre; tümüyle toprak altında bulunan yapı, 1965 yılında bahçeye ağaç dikmek amacıyla bir çukurun kazılması sırasında bulunmuş, içerisine girilerek yer yer tahripler de yapılarak karıştırılmış ve çukurun ağzı yeniden toprakla kapatılmıştır.

Söz konusu yerde gerekli incelemelerin yapılması ve "yapı"nın niteliğinin anlaşılması amacıyla, 24.6.1976 günü dört işçi ile başlatılan çalışmalar, beş gün sürmüştür.

Çalışmalara, daha önceden açılan yerin tesbit edilmesi ve bu kısımda 2x2 m boyutlarında bir çukurun açılması ile başlandı. Yüzeyden 1 m derinlikte bir insanın ancak zorlukla girebileceği delik bulundu. Buradan, doğu-batı doğrultusunda, moloz taşlarla yapılmış ve harçla sıvınmış, tek tuğla kemerin taşıdığı basit harç tonozla örtülü bir koridora inilmiştir (Resim: 1). Kısmen toprakla dolu olana koridorun temizlenmesinden sonra; koridor sonunda, sol tarafa açılan bir girişten, kesme taşlarla yapılmış, üzerleri tonozlu, iç içe iki mezar odasının bulunduğu anlaşılmıştır (Resim: 2, 3). Koridor yönündeki mezar odaları, aşağı yukarı duvar yüksekliklerinin yarısına kadar toprak ve iri moloz taşlarla dolu durumda idi. Gerek toprak içerisinde herhangi bir buluntunun olabileceği, gerekse top-

* Hamdi KODAN, Arkeolog, Antalya Müzesi Müdür Yardımcısı.
Cahit GÜNBATTI, Arkeolog, Antalya Müzesi Müdür Yardımcısı.
Bu çalışma 1977 yılında yapılmıştır.

(1) N. Baydur, Kültepe ve Kayseri Tarihi üzerine Araştırmalar, İst. 1970, s. 81.

rak ve taşların ancak kademeli olarak (odalardan koridora, sonra da kova ile yukarı çekilmesi) dışarı atılması zorunluluğundan, çalışmalar oldukça yavaş yürütülmüştür. Nitekim, iskelet kalıntıları yanında pişmiş toprak ve camdan yapılmış çeşitli kaplara ait parçalarla bir bronz sikke ele geçirilmiştir. Bunlarla birlikte parçalar halinde bol sayıda mezar kiremidi de toplanmıştır. Temizlik sonunda, ilk girilen mezar odasının kuzey, güney ve batı üç duvarında bir sekiden sonra ikişer adet derin ceset nişlerinin (LOCULI) bulunduğu (Resim: 4), koridora açılan ve ilk anda kapı yeri sanılan girişin ise, ceset nişlerinin birisinin sökülmesiyle yapıldığı ve nişin bitiminin koridor duvarında da devam ettiği görülmüştür. (Resim: 5). Gerçekte ise; mezar odalarına girişi sağlayan asıl kapının, diğer odanın (I. oda) doğu duvarında bulunduğu anlaşılmıştır. Bu kısım bahçede bulunan evin temeli altına geldiğinden, girişin dış kısmını açığa çıkartmak mümkün olmamıştır.

MİMARİ

Mezar odaları mimari bakımdan Kayseri çevresinde geçmiş yıllarda ortaya çıkartılmış, Roma Çağı tonozlu tümülüs mezarları ile yakın bir benzerlik göstermektedir². Ancak Tontar mezarı, içerisindeki karakteristik ceset nişleri, çok daha özenli işlenmiş taşlardan iç içe iki oda halinde inşa edilmiş olması ile diğerlerinden farklılık gösterir (Çizim: 2, 3).

Mezar anıtı çevrede bol bulunan yonu taşlarla inşa edilmiş olup, taşlar harçsız olarak örülmüş ve her taşın çevresinde 2 cm genişlikte şevler açılmıştır. Taşların oda içlerine bakan yüzleri düzgün işlenmiş, dış yüzleri kabaca düzeltilmiştir. Kapı ve ceset nişlerinin lentoları üzerine, ortaya

- (2) En büyükleri merkezde bulunanlar olmak üzere (Erkilet, Yılanlı dağı, Ali dağı, Kızıltepe) tümülüs sayısı yönünden çok zengin olan Kayseri bölgesinde geçmiş yıllarda definelerce veya Kayseri Müzesi Müdürlüğü'nün kurtarma kazılarıyla açılmış bulunan Roma devri tümülüs mezarlarından bilinenler;
- I- Kayseri Beştepeler mevkiindeki mezar, (Resim:9) 1940 yılında definelerce bulunmuş olup, İl halk kütüphanesi bahçesine oradan da müze bahçesine taşınmıştır. TAD XXVIII, 1989. s.197-203, Resim: 23-35).
- II- Kayseri Beştepeler mevkiindeki, 38-01-01 (1.0)/105 tescil nolu mezar; (Resim: 10) 1960 yılında resmi define kazısı sırasında açığa çıkarılmıştır (TAD XXVIII, s. 203-204, Resim: 36-40)
- III- Kayseri merkezindeki Garipler mezarı, (Resim: 11) 1971 yılında Kayseri Müzesi'nce açılan tümülüste bulunmuş ve mezar odası müze bahçesine taşınmıştır. (Bk. AS. Vol. XXII, 1972, s.48; TAD XXVIII, 1989, s.189-197, Resim: 1-22).
- IV- Bünyan, Büyükbürüngüz köyü, Aydos mevkiinde bulunan 38-02-01 (1.0)/8 tescil nolu mezar; (Resim: 12) 1975 yılında defineler tarafından açılarak soyulmuştur.
- V- İncesu, Kumluktepe mevkiindeki 38-05-01 (1.0)/2 tescil nolu mezar, (Resim: 13) Defineler tarafından açıldıktan sonra, 1975 yılında Kayseri Müzesi'nce temizletirilerek tescil olunmuştur.
- VI- Yahyalı, Elmadağ köyü, Gerzile mevkiinde bulunan mezarlar, sözkonusu yerde büyük bir kısmı soyulmuş Roma nekropolünün bulunduğu 1975 yılında görevli gittiğimiz sırada tesbit edilmiştir.

gelecek biçimde, derokatif bir eleman olarak kilit taşı görünümünde, ikizkenar yamuk birer taş yerleştirilmiştir (Resim: 4, 6, 7). Böyle bir örneği İncesu-Viranşehir köyündeki Roma mezar anıtında da görüyoruz (Resim: 16). Oda zeminleri iri kesme taşlarla kaplanmış, üzerleri yuvarlak tonozla örtülmüştür.

I. Oda: Odaya, çevresi lambalı, 67 cm genişlik, 76 cm yükseklik ve 42 cm derinlikte bir kapı ile girilmektedir (Resim: 6). Dikdörtgen plânlı oda, 2.14x1.31 m boyutlarındadır. Tonoz başlangıcı ile döşeme arasındaki uzaklık 1.44 m döşeme ile tonozun en yüksek yeri arası 2.08 m dir. Burada üzerinde durulması gereken özellik; kapı karşısındaki ikinci odaya geçişi sağlayan girişin bulunduğu dar duvar taşlarının işlenmemiş olmasıdır (Resim: 3). Bu durum bize içerisinde altı adet ceset nişi bulunan II. odanın I. odadan daha önce bir aile mezarı olarak inşa edildiğini ve daha sonra aileden birinin ölmesi ile de buna bitişik bir odanın yapıldığı düşüncesini vermektedir. Nitekim, II. odaya girişi sağlayan kapı çevresine kapak taşı için lamba açılmış olması ve taşların işlenişinde az da olsa bir farklılık görülmesi düşüncemizi doğrulamaktadır. Odanın, define arama amacı ile tonoz, duvar ve döşeme taşlarından birer tanesi sökülmüştür.

II. Oda: (Asıl mezar odası) Odaya, I. odanın batı duvarı ortasında bulunan 68 cm genişlik, 75 cm yükseklik ve 44 cm derinlikte bir kapıdan geçilmektedir (Resim: 7). Kareye yaklaşan dikdörtgen plânlı olup, 2.20 x 2.245 m boyutlarındadır. Zemin, 1.08 x 1.93 m ölçülerinde bir havuz biçimindedir. Zemin çevresini 36 cm yükseklik, 56 cm genişlikte kesme taşlarla yapılmış bir seki çevirmektedir (Çizim: 3). Kapının bulunduğu duvarda seki yoktur. Tonoz, sekiden 1.42 m yükseklikte başlamakta, zemin döşemesi ile tonozun en yüksek yeri arasındaki uzaklık 2.83 m yi bulmaktadır. Seki düzeyinden sonra, sekinin çevirdiği üç duvarda 50 şer cm aralıklarla ikişer adet ceset nişi yer almaktadır (Resim: 4). Derinlikleri 2.26 m ile 2.32 m arasında değişmektedir. Genişlikleri 65 cm yükseklikleri 68 cm dir. Niş üst kenarlarına 18 cm içerde, 4 cm genişliğinde birer lamba açılmıştır. Temizlik sırasında bol sayıda ele geçen kiremit parçalarının, niş ağızlarını kapayan kapaklara ait olması muhtemeldir.

Bölgede, bu biçimde içerisinde ceset nişleri bulunan ve M.S. IV. yüzyıla tarihlendirilen bir anıt mezar da Adana-Tufanbeyli ilçesinin Şar köyünde tesbit edilmiştir. Ancak, buradaki nişler iki yan duvarda, alt ve üst sıralarda üçer adet olmak üzere iki sıralı yapılmışlardır³ (Resim: 18).

Defineler bu odada da duvar taşlarından birkaçı ile, döşeme taşlarının hemen tümünü yerlerinden çıkartmışlardır. Asıl tahrir, sonradan me-

(3) Doç. Dr. Mükerrrem Anabolu, Kappadokia Komana'sındaki Mezar Anıtı, İst. 1967, s.13. Ayrıca bk. As. Vol. XVIII, 1968, s. 150 vd.

zara eklenen koridorun odalara geçişini sağlamak üzere ikinci ceset nişinde yapılmıştır. Nişin üzerindeki iki sıra taş kırılarak çıkartılmış, burada 1.40 m yükseklikte bir kapı açıklığı meydana getirilmiştir (Resim: 5).

Mezar anıtına nazaran çok basit işçilik gösteren 3 m uzunluk, 95 cm genişlikteki dokuz taş basamaklı koridorun, yine odaları mezar olarak kullanmak amacıyla Bizans çağında yapıldığı anlaşılmaktadır. Bizans çağında nişin asıl kapıyı kullanmak yerine bir koridor eklenerek, başka bir kapı yeri açılmaya gerek duyuldu? Bunu tam olarak izah edemiyoruz.

BULUNTULAR

Mezarın mimari yapı tarzından içerisinde çok zengin ölü hediyeleri konmuş olabileceği düşünülmeyle beraber, daha Bizanslılar çağında boşaltıldığı anlaşılmaktadır. Yakın yıllarda defineciler tarafından da karıştırıldığından, temizlik sırasında gerekli dikkat ve itina gösterilmesine rağmen, bir bronz sikke dışında önemli bir buluntu ele geçmemiştir. Parçalar halindeki buluntuları da aşağıdaki şekilde gruplandırabiliriz:

1- PİŞMİŞ TOPRAK SERAMİK PARÇALARI (Çizim: 4).

No.1- Şişe; yük. 16.5 cm, ağız çapı 3.2 cm, gövde çapı 6.9 cm Parçalar yapıştırılarak, eksik kısımlar alçı ile tamamlanmıştır. Kiremit renginde hamurlu, aynı renk astarlı, dışa çekik halka ağız kenarlı, uzun silindirik boynu üzerinde helezoni halkalar vardır. Armudi gövdeli düz diplidir.

No. 2- Şişe parçası, yük. 7cm gövde çapı, 6.6 cm devetüyü renginde hamurlu, ince cidarlı, basık düz dipli bir şişenin gövde parçasıdır.

No. 3- Tabak parçası, 10x4.4 cm, kiremit renginde hamurlu, içe ve dışa taşkın ağız kenarlı, bir tabağın gövde parçasıdır.

No. 4- Tabak parçası, 4.3x6.6 cm, kiremit renginde hamurlu, aynı renk astarlı, parlak perdahlıdır. Halka dipli yayvan bir çanağın parçasıdır

No. 5- Tabak parçası, 13x6.5 cm, kiremit renginde hamurlu, aynı renk astarlı, irice bir tabağın dip parçasıdır.

No. 6- Tabak parçası, 5x2.5 cm, devetüyü hamurlu ve aynı renk astarlı, dışa hafif kalınlaştırılmış ağız kenarlı, küçük bir tabak parçasıdır.

No. 7- Tabak parçası, 4.5x3.2 cm, kiremit renginde hamurlu, kırmızı astarlı, ve parlak perdahlıdır. Basit ağız kenarlı bir tabağın parçasıdır.

No. 8- Çanak parçası, 11.5x7.6 cm, devetüyü renginde hamurlu, kahverengi astarlıdır. Dışa çekik ağız kenarlı derin bir çanağın parçasıdır.

No. 9- Kâse parçası, 5.5x8.7 cm, devetüyü renginde, ince hamurlu, kiremit rengi astarlı, düz dipli, geniş bir kâse parçasıdır.

No. 10- Vazo parçası, 4.5x5.5 cm, kaba devetüyü hamurlu, kırmızı renk astarlı basit ağız kenarlı, Yuvarlak omuzu kabartma iki çizgi kuşatmakta, boyun üzerinde de yanyana kabartma üç nokta vardır.

No. 11- Testi parçası, 4.6x4.7 cm, devetüyü renginde kaba hamurlu, dışa doğru kalınlaştırılmış ağız kenarlı, silindir boyunlu bir testi parçasıdır.

No. 12- Çömlek parçası, 5.8x4.8 cm, devetüyü renginde hamurlu, dışa taşkın ağız kenarlı bir çömleğin parçasıdır.

No. 13- Çömlek parçası, 5.5x5 cm, devetüyü renginde kaba hamurlu, üzeri isli dışa taşkın ağız kenarlı bir çömleğin parçasıdır.

2- CAM ŞİŞE PARÇALARI (Çizim: 4).

No. 14- Yük. 6.7 cm, Ağ. çap. 2.8 cm, basit ağız kenarlı, huni biçiminde daralan kısa boyunludur. Omuzdan itibaren noksandır.

No. 15- Yük. 2.9 cm, Ağ. çapı. 1.9 cm, kalınlaştırılmış ağız kenarlı, kısa silindir boyunlu olup boyundan aşağısı noksandır.

3- BRONZ SİKKE (Resim: 8).

Severus Alexander'ın Kayseri'de (Kaisareia) basılmış sikkelerindedir.

Ön Yüz: Sağa bakan başı çelenkli imparator büstü, çevresinde; ΑΥΚΕΟΒΗΡ, ΛΕΓΑΝ.ΡΟ. yazılıdır.

Arka Yüz: Dört at koşulu bir araba üzerinde bir muharip, üstte küçük Argaios (Erciyes), kenarda; ΜΗ..... altta ΕΤΓ yazılıdır.

SONUÇ

Mezar anıtının inşa tekniği, içerisinde ele geçirilen küçük buluntular ve Severus Alexander'a (222-235) ait sikkeden anlaşıldığı üzere M.S. III. yüzyıl başlarında yapılmış olmalıdır. Anıtın Kaisareia sınırları içerisinde bulunması önemlidir. Çünkü Kaisareia'daki Hıristiyanlık öncesine ait, özellikle dini yapılar daha M.S. IV. yüzyıl sonlarında ortadan kaldırılmış-

lardır⁴. Söz konusu anıta yakın çevrede basit yapıda üç oda mezarın daha bulunması, Tontar tepenin bir Nekropol alanı olduğunu göstermektedir. Bu mezarlarda da Bizans çağında yapıldığı anlaşılan küçük değişikliklerin bulunması, mezarların tahribin dışında bırakılarak yeniden kullanıldığına işaret etmektedir. Tontar tepenin 3 km kadar kuzeybatısında bulunan ve üzerindeki tümülüslerin sayısı ile anılan "Beştepeler" mevkiinde, geçmiş yıllarda iki tümülüs mezarı ortaya çıkarılmıştır⁵. Yine, tepenin 2 km kuzeyinde Gültepe mevkiindeki "Garipler" tümülüsünde de aynı tipte bir mezar odası bulunmuştur⁶. Belirtilen bu oda mezarlardan, Kayseri müzesinde korunan ve sergilenen, M.S. I. yüzyıla tarihlendirilen çok değerli mezar hediyeleri ele geçmiştir⁷.

Beştepeler ve Garipler oda mezarlarının büyük toprak yığınları ile örtülmüş olmalarına karşılık, Tontar'daki mezarlarda bu durum görülmemektedir. Büyük bir ihtimalle aradaki iki yüzyıllık sürede bölgede tümülüs geleneği ortadan kalkmıştır. Bu çağda önemli kimseler için tapınak tipi anıt mezarlar inşa edilmektedir⁸.

Rastgele ve defineciler tarafından açığa çıkartılmış olan ve burada kısa bir katalogunu verdiğimiz (2,8) Kayseri bölgesindeki mezarlarla ilgili olarak bugüne kadar sistemli bir araştırma yapılmamıştır. İleride, bölgedeki tüm Roma mezarlarını ele alarak, Roma mezar mimarisini incelemek amacındayız⁹.

(4) N. Baydur, Kültepe ve Kayseri Tarihi Üzerine Araştırmalar, İst. 1970, s. 135.

(5) Bk. açıklama 2/I, II.

(6) Bk. açıklama 2/III

(7) Her üç mezarda da birer altın sikkenin bulunması, mezarların sağlıklı olarak tarihlenmesine yardımcı olmuştur (TAD XXVIII, s. 192, 195, 198, 203, 204).

(8) Kayseri bölgesindeki Roma Çağı tapınak tipi anıt mezarlar;

I- Kayseri merkezinde, İstasyon caddesinde bulunan 38-01-01/16 tescil nolu anıt mezar

II- Kayseri merkezinde dış kale surları arasında bulunan anıt (Resim: 15).

III- İncesu- Viranşehir köyündeki 38-05-01 (1.0)/8 tescil nolu anıt (Resim: 16).

IV- Tufanbeyli-Şar köyünde bulunan anıt (Resim: 17).

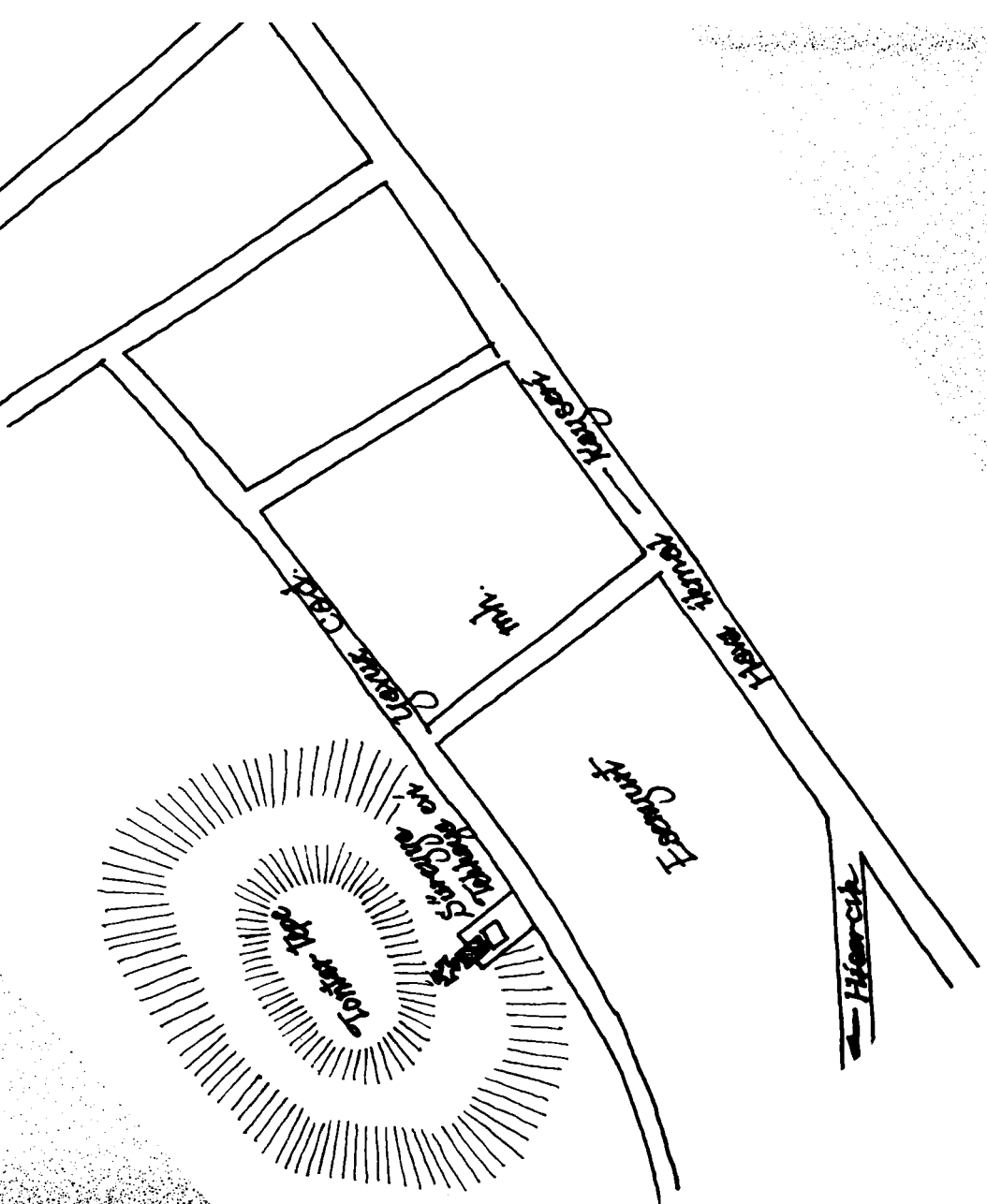
V- Felahiye-Kepiç köyünde bulunan ve çevrede "Yapı" adı ile bilinen anıt (Resim: 19).

VI- Pınarbaşı-Panlı köyündeki anıt (Resim: 20).

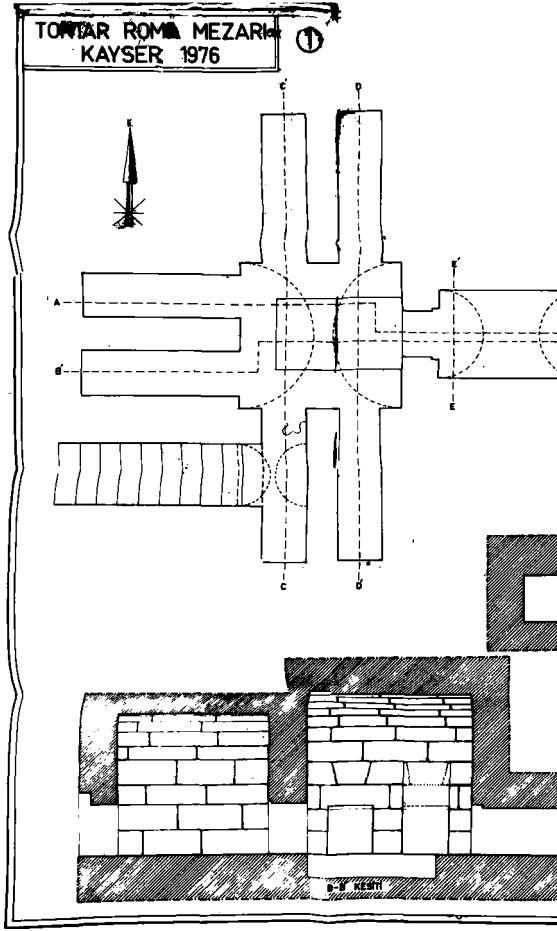
VII- Talas-Sakaltutan köyündeki anıt (Resim: 21).

VIII- Develi-Gereme mevkiindeki anıt (Resim: 22), Bk. AS. XVIII, 1968, s. 153.

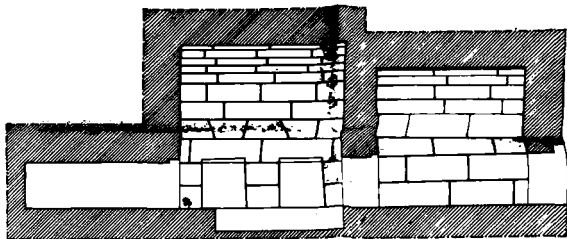
(9) Bu eseri yayımlamamıza müsaade eden ve çalışmalarımız sırasında gerekli kolaylığı gösteren Müze Müdürü Mehmet Çayırdağ'a, çizimlerin hazırlanmasında bize yardımcı olan müze Heykeltraşı Tevfik Elkovan'a ve müze fotoğraf arşivinden gerekli fotoğrafları temin eden müze seksiyon Şefi Ali Yeğen'e teşekkürlerimizi sunarız.

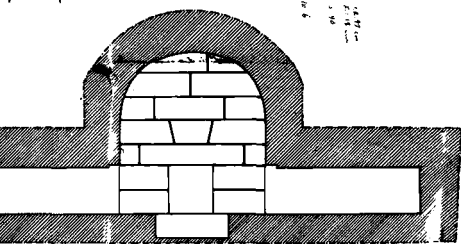
Exam 1

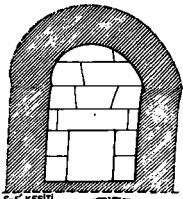
Çizim: 2

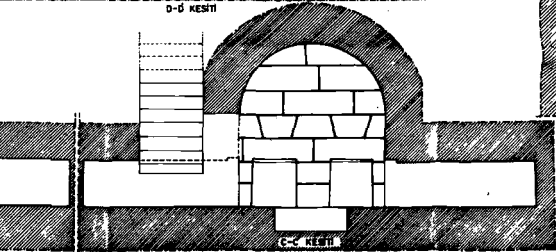
A-A KESITİ

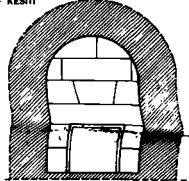
D-D KESITİ

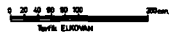
F-F KESITİ

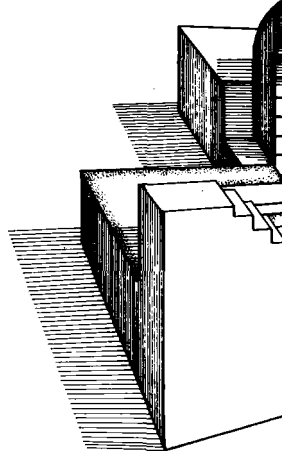
C-C KESITİ

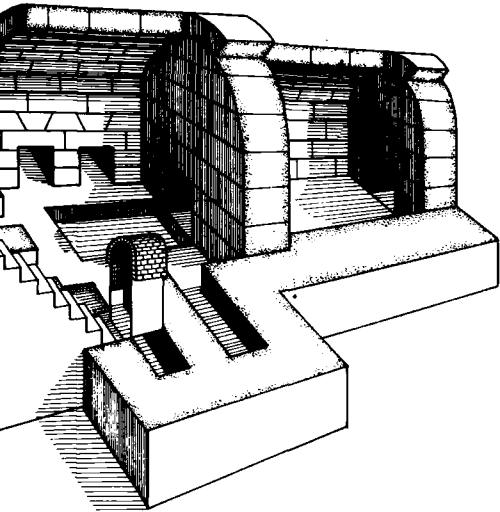

E-E KESITİ

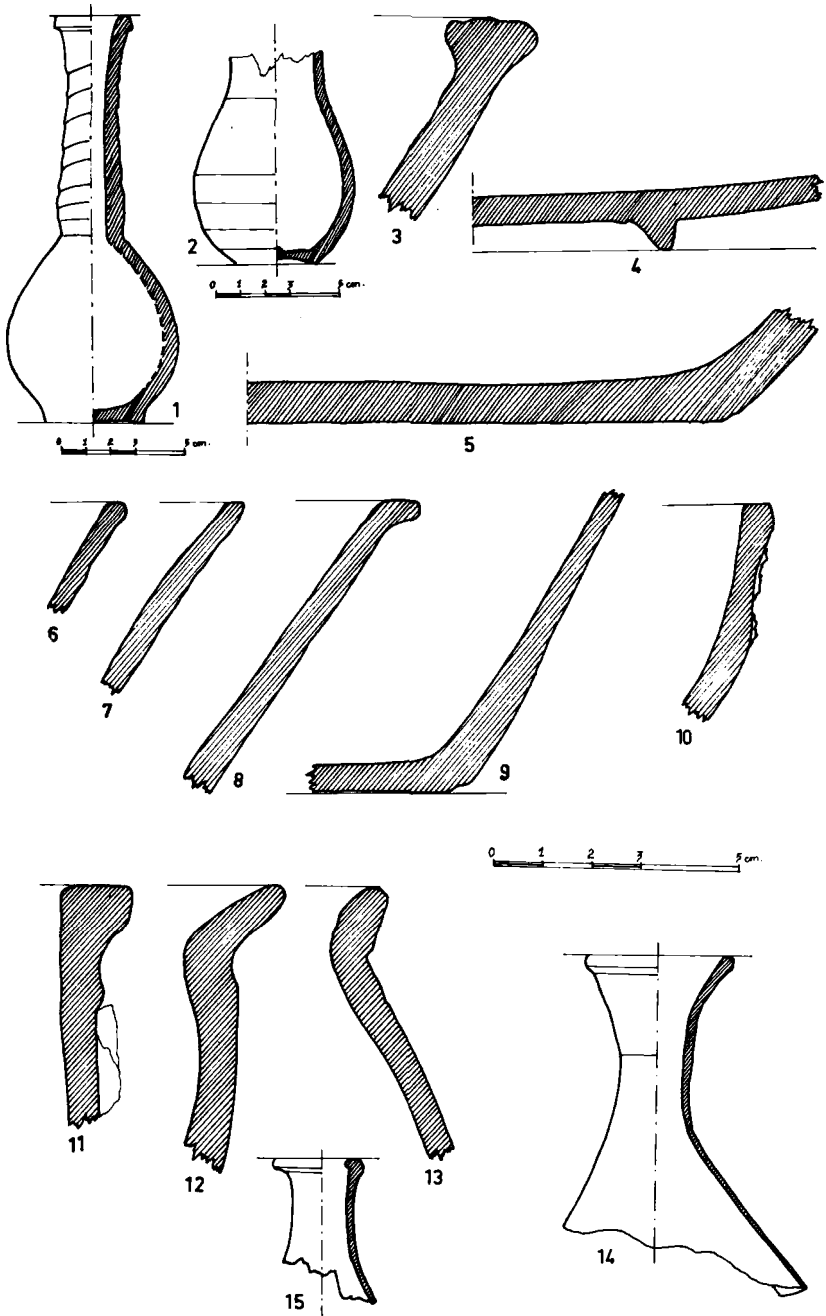

TONTAR ROMA MEZARI
PERSPEKTİV
.KAYSERİ 1976

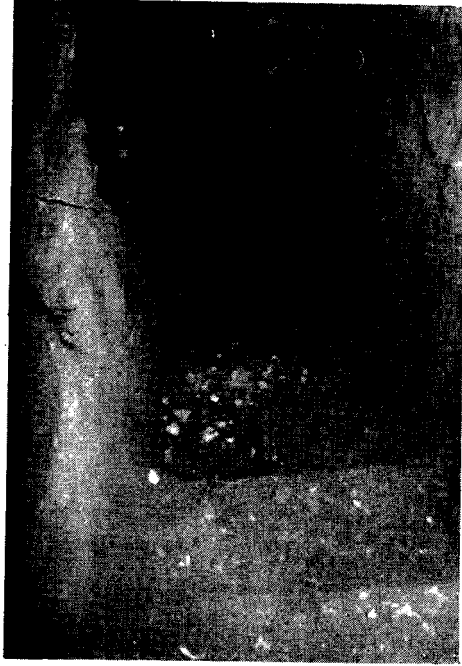

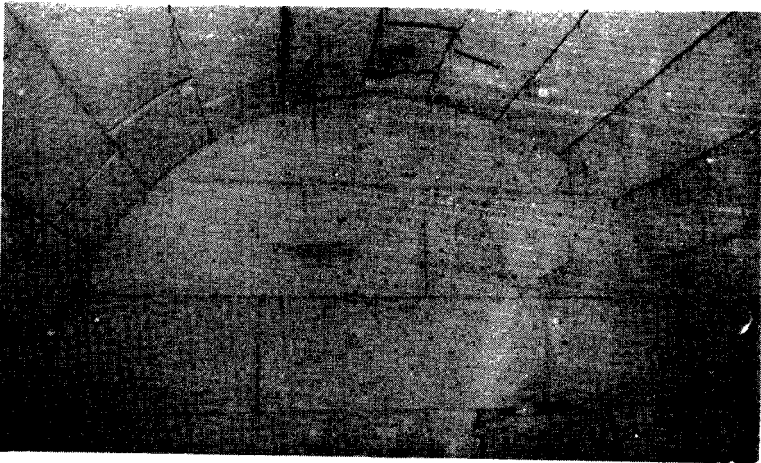
Tevfik ELKOVAN

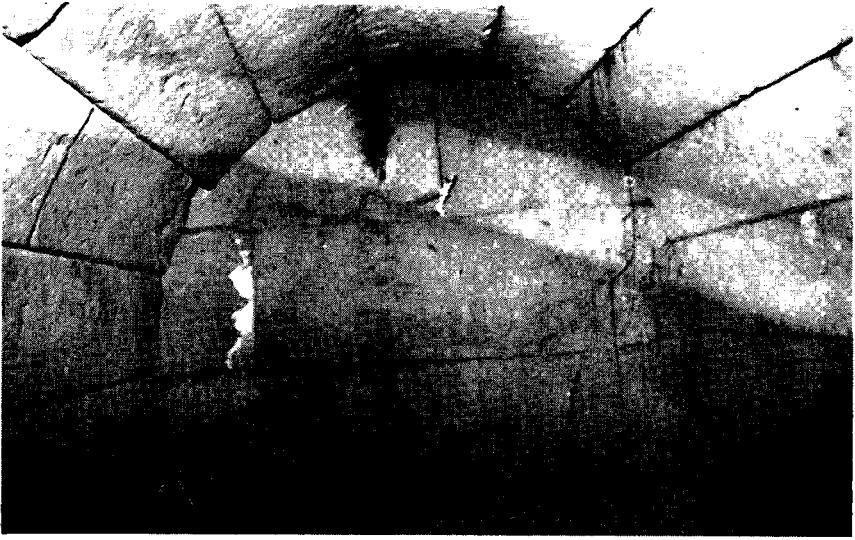
Çizim: 4

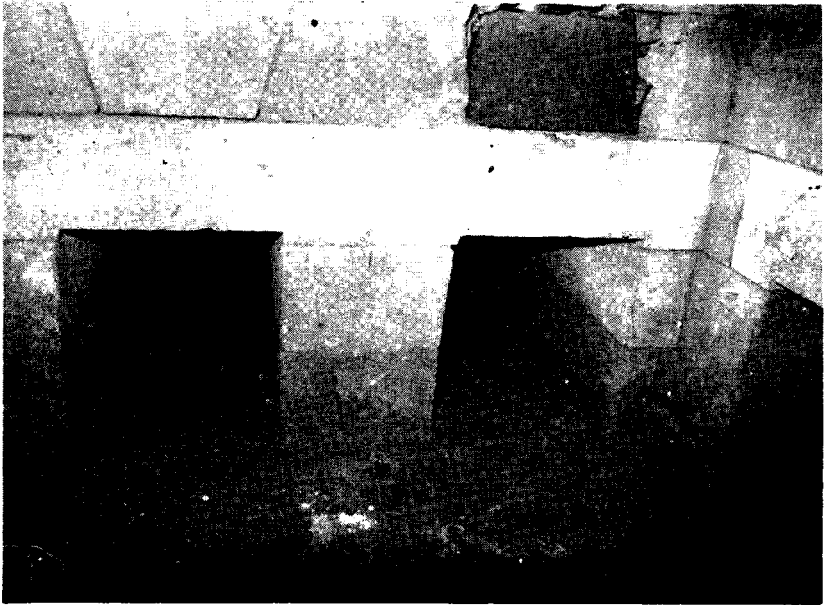
Resim: 1

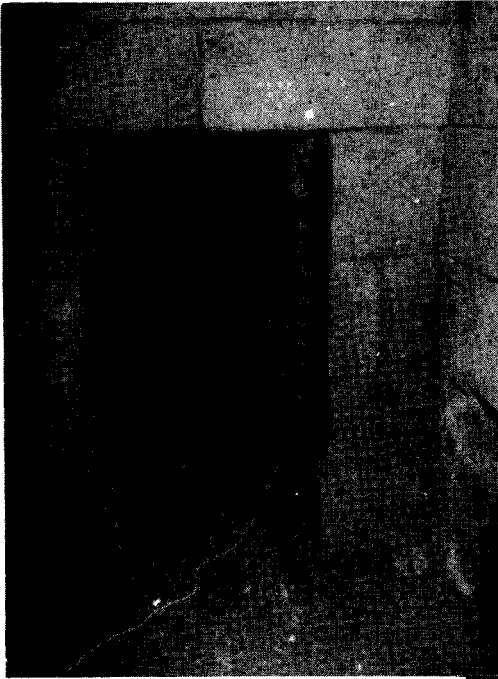
Resim: 2

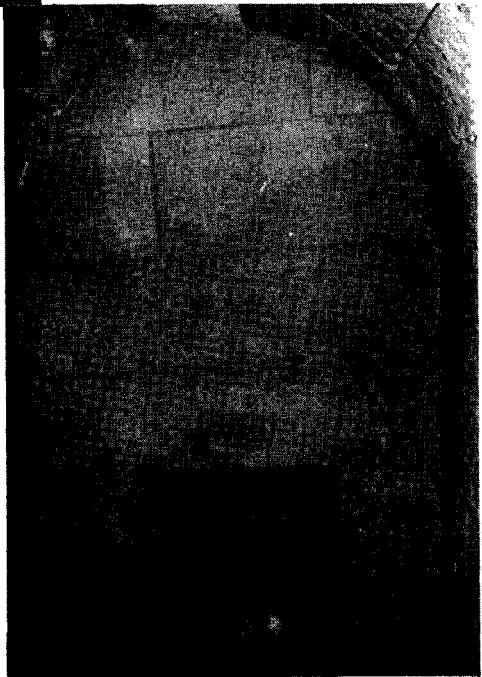
Resim: 3

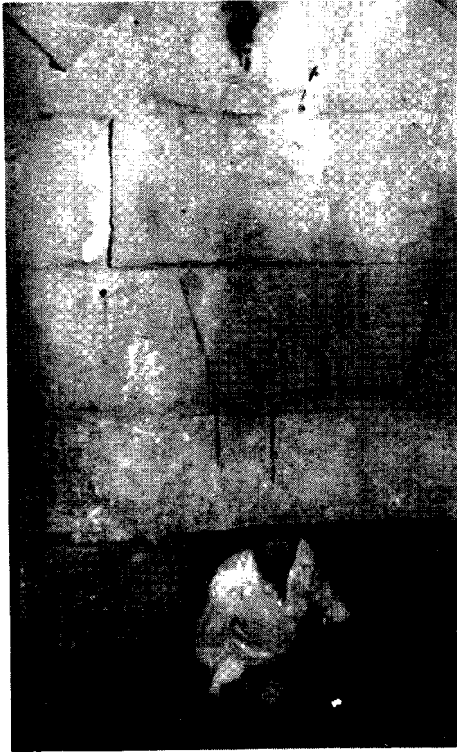
Resim: 4

Resim: 5

Resim: 6

Resim: 7

Resim: 8

Resim: 9

Resim: 10

Resim: 11

Resim: 12

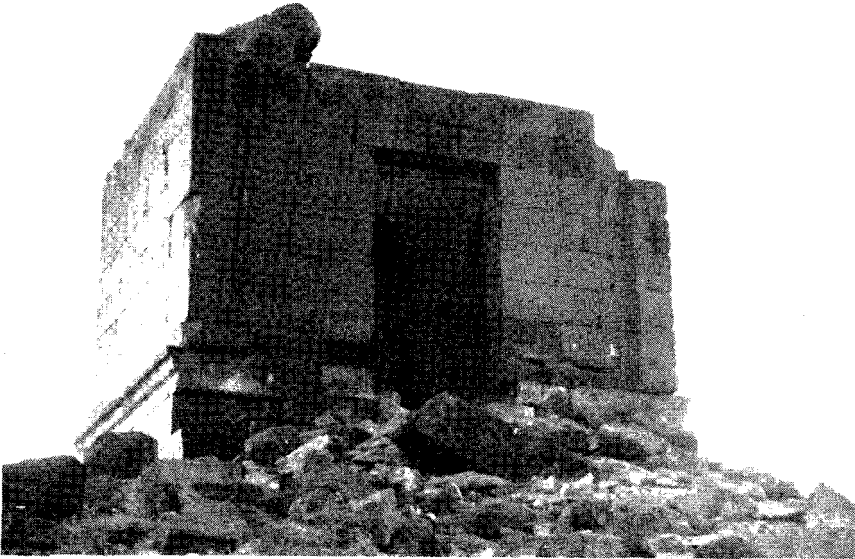
Resim: 13

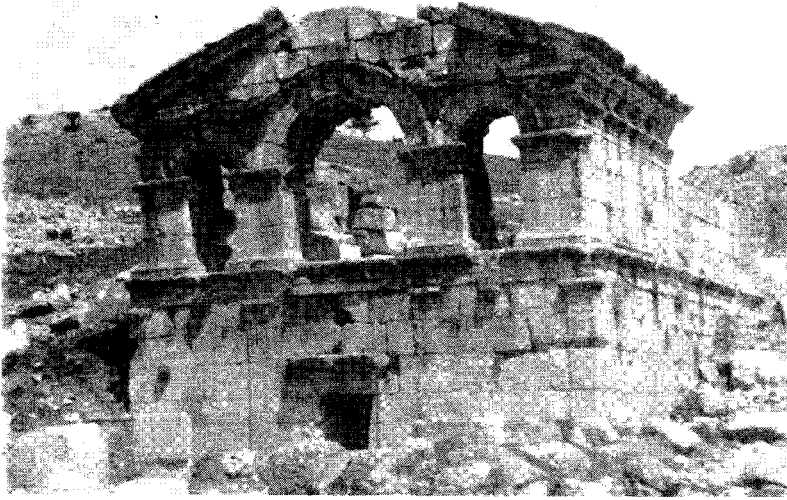
Resim: 14

Resim: 15

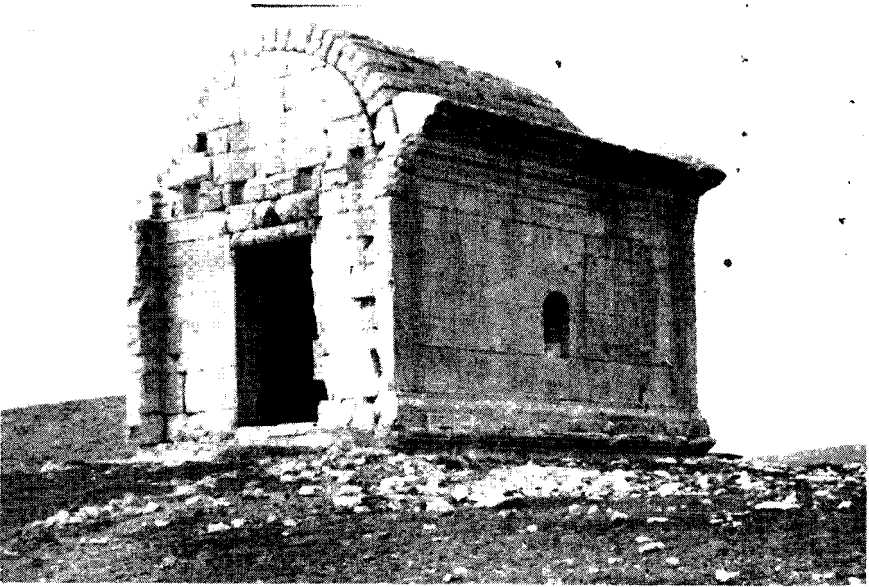
Resim: 16

Resim: 17

Resim: 18

Resim: 19

Resim: 20

Resim: 21

Resim: 22

BROCKAGE BASIM ROMA SİKKELERİ

*Melih ASLAN**

"Brockage Sikke" deyimi Nümizmatik Bilim Dünyasında bilinen ve tanınan bir tip olmasına karşın, Türkiye Nümizmatik çevrelerinde pek tanınmış olduğunu söylemek mümkün değildir. Türkiye Sikke Bilimi çalışmalarında tanınmayan bir teknik terim olmasının yanında, hatalı darb sonucunda nadir oluşan bu tipteki paraları tanıtmayı görev bildim.

Anadolu Medeniyetleri Müzesi Sikke Seksiyonu'na 1988 yılı içerisinde CONSTANTİNE'İ'e ait bir Brockage Sikke satın aldık. İşte bu Brockage Sikke ile araştırmam başladı. Ön yüzü normal, ancak arka yüzü normal olmayan bu sikkenin nasıl oluştuğu hakkında düşünmeye başladım.

Tüm Brockage paralarda olduğu gibi bu sikkenin de normal bir ön yüzü (büst ve yazılardan oluşan) ve arka yüzde olması gereken resim ve yazılar yerine işe ön yüzünün çukur bir baskısı arka yüzde bulunmaktaydı. Önceleri böyle bir sikkenin hatalı basımdan kaynaklandığını düşünerek, fazla üzerinde durmamıştım. Fakat 1989 yılında Julia Domna'ya ait ikinci Brockage Sikke'yi satın aldığımızda bu tip sikkelerin varlığı iyice dikkatimi çekmeye başladı. Üstelik bu ikinci sikke Ankara'nın Çubuk ilçesinde bulunmuş, bir Greko-Romen sikkeydi. Büyük olasılıkla Ankyra şehir sikkesi idi¹.

Arka arkaya müzemize gelmiş olan bu iki Brockage Sikke'den sonra yine bir şans eseri 1990 yılında müzemiz koleksiyoneri olan Sayın Nihat Şahin bir gün müzeye ziyaretime geldi. Yozgat İlinde bir kuyumcuda Roma devrinden ön yüzü tam, arka yüzü ise ön yüzün çukur baskısı şeklindeki oluşmuş bir gümüş sikke gördüğünü söyledi. Bu parayı satın almak is-

* Melih ASLAN, Arkeolog, Numizmat, Anadolu Medeniyetleri Müzesi ANKARA.

(1) Melih Aslan, The coinage of Ancyra in the Roman Period, s. 27. C10. (P1.1.9.C10) Recent Turkish Coin Hoard and Numismatic Studies. Oxford. 1991 (British institute of Archaeology at Ankara Monograph No. 12).

Bu makalede, sikkelerini yayınlamama izin veren kolloksiyoner Sayın Nihat Şahin ve Arkeolog Sayın Barbaros Akçay'a sonsuz teşekkür ederim. Ayrıca çizimleri yapan Sayın Ali Çelik ve resimleri çeken Sayın Behiç Günel'e şükranlarımı sunarım.

temiş, ama bu şeklinden dolayı da sahte olabileceğini düşünerek vazgeçmişti. Aynı zamanda söz konusu sikkeye normalinden fazla fiat istemişlerdi. Böyle bir sikke olup olamayacağını sordu. Sayın Şahin parayı tarif etmeye başlar başlamaz vakit geçirmeden bu sikkeyi satın almasını söyledim. Tam üç gün sonra Roma İmparatoru Elagabalus'a ait olan gümüş (denarius) Brockage Sikke'yi bana getirdi. O zaman henüz koleksiyonuna eser kaydetmemiş olan Sayın Nihat Şahin bu Brockage Sikke'yi envanter defterinin 1. numarasına kaydettirdi. İşte yukarıda kısaca öyküsünü anlatmış olduğum Brockage Sikkeler'in sayısı artmaya başlayınca, sikke seksiyonumuzu baştan aşağıya tekrar kontrol ederek taradım. Ama maalesef başka bir Brockage Sikke'ye rastlayamadım.

Böylece iki yıl içinde sayıları üçe çıkan Brockage Sikkeler konusu iyice ilgimi çekmeye başladı. Bu konuyu araştırmaya iyice karar verdim. Bu arada bu konuda bilgisi olabilecek Türk meslektaşlarımdan birkaçına bu tip paraları tanıyıp tanımadıklarını sorduğumda hiçbirinin tanımadıklarını öğrenmiş oldum.

Bunun üzerine konuyu araştırmaya başladığımda ilk önce Sayın Nihat Şahin koleksiyonunda bulunan Elagabalus'a ait Brockage Gümüş Denarius'a British Museum Catalogue Volum V. Sayfa 585. No. 332 ve Resim Levhası 93. No. 1 de rastladım. Söz konusu katalogta'da bu sikkenin M.S. 220-222 yılları arasında Antioch'ta darb edilmiş olduğu belirtilmekteydi: Böylece ilk defa bu katalogta görmüş olduğum bu tip sikkelere Brockage denilmiş olduğunu öğrenmiş oldum. Yine büyük bir şans eseri bu gümüş Brockage Sikke'nin aynısına Almanya'nın Stuttgart şehrinde 25-26/Kasım 1988 tarihinde düzenlenmiş bir Sikke Müzayede kataloğunda rastladım (Bkz. MÜNZEN UND MEDAILLEN Auktion XLI 238 nolu sikke). Bu sikke normal darpli benzerlerinden daha pahalı olarak satışa sunulmuştu.

Brockage serüvenimiz 1990 yılında da devam etti. Valerian I'in Tarsus Şehir Darbı olan sikkesini müzemize satın alınca sikkelerin sayısı dörde yükseldi.

Bu dördüncü sikke ile birlikte bu hatalı basım sikkelerin nasıl oluştuklarını yayınlarda bulmaya başladım. Ve birgün müzede ziyaretime gelmiş olan ve bu yayınlarla ilgili İngilizce tercümelerimi yapan Arkeoloji Öğrencisi Sayın Ahmet Tek, bu tip bir sikkenin arkadaşında olduğunu bana söyledi. Beşinci Brockage sikke ise Arkeolog Sayın Barbaros Akçay'a ait olup, çalışılmak üzere tarafıma izin verildi. İmparator Nero'ya ait olan bu Bronz Brockage Sikke'nin Brockageli arka yüzünün orta kısmında lehim izi olan sivri bir çıkıntısı bulunmaktaydı. Bu nedenle sikke büyük olasılıkla madalyon olarak bir kolyede kullanılmıştı.

Yukarıda kısaca değinmiş olduğum Brockage Sikkeler'in öyküsünden sonra, bu sikkelerin nasıl oluştuğuna ve tekniğine değinmek isterim.

Antik sikke darbu çok yakın bir zamana kadar, Şekil 1 de görüldüğü gibi elle vurularak darp edilmekteydi. Bazen bu işlem sırasında vurularak şekil verilmekte olan sikke arka yüzündeki hareket eden kalıptan ayrılarak, yeni yapılmış diğer sikkelerin yanına düşeceğine, kalıba yapışıp kalmaktaydı (Şekil: 2). Daha sonra bu sikke altta ön yüz kalıbına yerleştirilmiş olan bir sonraki boş sikkenin yapımında kullanılmaktaydı. Şekil 3'de görüldüğü üzere arka yüz kalıbına yapışmış olan bir önceki pozitif sikkenin bizzat kendisinin ön yüzü negatif kalıp görevini yüklenerek bir sonraki sikkenin Brockage'li arka yüzünü oluşturmaktadır). Bu işlem sonucunda ortaya bir Brockage Sikkesi çıkmaktaydı. Ortaya çıkan bu yeni sikke, tamamıyla normal bir ön yüze ve yine ön yüzün baskısının aynı, fakat içe çökük bir arka yüze sahip olmaktadır².

Sonuç olarak yukarıda kısaca anlatılmış ve çizimlerle de gösterilmiş olan ve hatalı basımdan kaynaklanan Brockage Tekniği'nin bilinmesi ile antik darphanelerin çalışma koşulları hakkındaki bilgimize bir yenisini eklemiş olmaktadır. Antik darphanelerin ve bu darphanelere bağlı küçük sikke basım atölyelerinin bu hatalı paralardan ne kadar sayıda darp etmiş oldukları tam bilinmemesine rağmen bu sayının çok az olduğunu söyleyebiliriz. Elimize geçen Brockage örneklerin çok az sayıda olması nedeniyle bir veya birkaç sikke sonra hatalı basım para fark edilerek, tekrar normal basıma dönülmüyordu. İşin ilginç yanı ise bu sikkelerin imha edilmeyip tedavüle çıkarılmış olmasıydı. Belki de atölyelerde çalışanlar tarafından hatıra olarak saklanmış olmalıydı. Hatıra veya koleksiyon amacıyla mı, yoksa bilinerek mi bu paralar imha edilmeyip tedavüle sürülmüş olabilir bunu şimdilik anlayamıyoruz. Ama bilinen bir gerçek var ise, bu da paraların günümüze kadar ulaşmış olmasıdır.

Bu makaleye konu olan Gümüş Denarius Brockage Sikke'nin Antioch Darphanesi'nde, iki bronz sikkenin de hangi şehirde basılmış olduklarını bilebilmemiz mümkün olmuştur. Brockage Tarsus Valerian I'e ait sikkenin ön yüzünde sağlı, sollu yer alan Yunanca Π harfi bu sikkenin Tarsus Şehir Sikkesi olduğunu anlamamızı mümkün kılmıştır. Ön yüzdeki bu harfler yalnızca Tarsus Şehir Sikkeleri'nde görülmektedir. Diğer Greko-Romen Şehir Sikkeleri'nin ise Ankyra olduğu düşüncesindeyim.

Müzelerimize bu tip sikkeler geldiğinde tüm sikke çalışan meslektaşlarımızın daha dikkatli olması ümidiyle, bu makalemin onlara faydalı olmasını diliyorum.

(2) P.J. Casey; Understanding Ancient Coins. s. 147. London. 1986.

KATALOG

- 1- Env. No : 38-79/5-88 (Anadolu Medeniyetleri Müzesi) AE.
Ölçü : 20x2 mm
Ağırlık : 3.30 gr
Devir : CONSTANTINE I Büyük. (M.S. 307-337)
Ön yüz : IMP. CONSTANTINVS.P.F.AVG.
Constantine I'in defne taçlı, drapeli ve zırlı büstü sağa.
Noktalı bordür
Arka yüz : Ön yüzün çukur baskısı (brockage).
- 2- Env. No : 209-1-89 (Anadolu Medeniyetleri Müzesi) AE.
Ölçü : 25x2.8 mm
Ağırlık : 7.25 gr
Devir : JULIA DOMNA (M.S. 193-211) Septimius Severus'un
karısı.
Ön yüz : IOVΛΙΑ AVΓOYCTA
Julia Domna'nın büstü sağa. Nok. bor. SNG AUL.
T. 211/6152'ye benzer.
Arka yüz : Ön yüzün çukur baskısı (brockage).
- 3- Env. No : AR. Denarius. (Nihat Şahin Koleksiyonu Env. No:1
Ölçü : 18.5x2 mm
Ağırlık : 3.21 gr
Devir : ELAGABALUS (M.S. 218-222)
Ön yüz : IMP. ANTONINVSPIVS AVG.
Elagabalus'un defne taçlı ve drapeli büstü sağa. Nok.
bor.
Arka yüz : Ön yüzün çukur baskısı (brockage). B.M.C. No.332.
- 4a-Env. No : 2-57/44-90 (brockage Tarsus sikkesi ile karşılaştırmak
için verilen bir başka Tarsus sikkesi).
Ölçü : 35.5x3.3 mm
Devir : PUPIENUS (M.S. 238) Tarsus
Ön yüz : [AVT].KAIC.M.KΛΩΔ.ΠOVIΠH[NONCEB]
Π Π

Pupienus'un defne taçlı, zırhlı ve paludamentumlu büstü sağa. Düz bor.

Arka yüz : TAPCOV MHTPOΠ[En C

A M

K Γ

B

İmparator at üzerinde sağa. At galap vaziyette. Aşağıda aslan sağa.

4- Env. No : 103-115/71-90 (Anadolu Medeniyetleri Müzesi) AE.

Ölçü : 32.5X4 mm

Ağırlık : 19.50 gr

Devir : VALERIAN I. (M.S. 253-260) TARSUS ŞEHİR SİK-KESİ.

Ön yüz : AVK.AI.ΠΟΒΛΙΟΒΑΛΕΡΙΑ[NOCCE]

Valerian I'in şua taçlı, zırhlı ve paludamentumlu büstü sağa. Nok. bor. SNG AUL. T. 209/6077'nin benzeri. B.M.C. Cilicia. No. 324'ün benzeri.

Arka yüz : Ön yüzün çukur baskısı (brockage).

5- Env. No : Barboros Akçay Koleksiyonunda

Ölçü : 28x2.5 mm

Devir : NERO (M.S. 54-68)

Ön yüz : IMP. NERO. CAESAR AVG. P. MAX. TR. P.P.P.

Nero'nun defne taçlı büstü sola. Sol altta bir küre. C. 253

Arka yüz : Ön yüzün çukur baskısı (brockage).

6- Env. No : Nihat Şahin Koleksiyonu Env. No. 41. AR Denarius.

Ölçü : 19x2.5 mm

Ağırlık : 3.68 gr

Devir : SEVERUS ALEXANDER (M.S. 222-235)

Ön yüz : IMP.C.M.AVR.SEV.ALEXAND. AVG.

Severus Alexander'in defne taçlı ve drapeli büstü sağa. N.b.

Arka yüz : Ön yüzün çukur baskısı (brockage).

7- Env. No : Nihat Şahin Koleksiyonu No. 43.

Ölçü : 25x3 mm

- Ağırlık : 8.28 gr
Devir : PLAUTILLA (M.S. 202-205) Caracalla'nın karısı.
MYSIA-Cyzicus Şehir darbı olması büyük ihtimal?
- Ön yüz : ΦΟΥΛΟΝΙΑ ΠΛΑΥΤΙΛΛΑ CΕΒΑ
Plautilla'nın drapeli büstü sağa.
Arka yüz : Ön yüzün çukur baskısı (brockage).
Referans : BMC 15: Sayfa 54 No:256'daki Cyzikus sikkesi olabilir?
- 8- Env. No : Anadolu Medeniyetleri Müzesi Etüd. Env. No. 1095-1/1
(Etüdlük Sikkeler içerisinde bulunmuştur).
Ölçü : 22.5x2 mm
Ağırlık : 4.97 gr
Devir : POSTUMUS (M.S. 259-268) LUGDUNUM darbı.
Ön yüz : IMP.C.POSTVMVS. PL.AVG.
Postumus'un şua taçlı ve zırlı büstü sağa.
Arka yüz : Ön yüzün çukur baskısı (brockage).
Referans : RIC (Mattingly and Sydenham: Roman Imperial Coinage. Sayfa. 335).
- 9- Env. No : 74-2/1-92 (Anadolu Medeniyetleri Müzesi).
Ölçü : 26x4 mm
Ağırlık : 13.35 gr
Devir : TRAJAN (M.S. 98-117)
Ön yüz : ΑΥΤΝ:(Greko-Romen)
Trajan'ın defne taçlı, sol omuz drapeli büstü sağa.
Arka yüz : Ön yüzün çukur baskısı (brockage).
- 10-Env. No : Ahmet Nuri Tınaz Koleksiyonu No:48.
Ölçü : 15.5x3 mm
Ağırlık : 3.35 gr
Devir : M.Ö.I. yüzyılın son çeyreği (Ephesus?)
Ön yüz : ΕΠΙ [.....]
Artemis büstü sağa. Sol omuzda sodak (ok torbası) N.b.
Arka yüz : Ön yüzün çukur baskısı (brockage).

KAYNAKÇA

P. J. CASEY; *Understanding Ancient Coins*. London. 1986.

BMC; *British Museum Catalogues. Coins of the Roman Empire. Vol. V. Say. 585. No. 332*. London. 1923-1962.

BMC 22; *Catalogue of the Greek Coins in the British Museum. 29 vols. Hill, G.F., Catalogue of the Greek Coins of Lycaonia, Isauria and Cilicia*. London. 1900.

RIC; *Roman Imperial Coinage. London. 1923-1981*.

C; H. Cohen; *Description historique des monnaies frappées sous l'empire romain communément appelées Médailles Impériales. 2e édition. Paris/London, 1880-1892*.

CH; *Coins Hoards. 7 vols. London. 1975.1985. (The Royal Numismatic Society)*

Auktion XLI; *MÜNZEN UND MEDAILLIEN 25-26 December/1988 Stuttgart*.

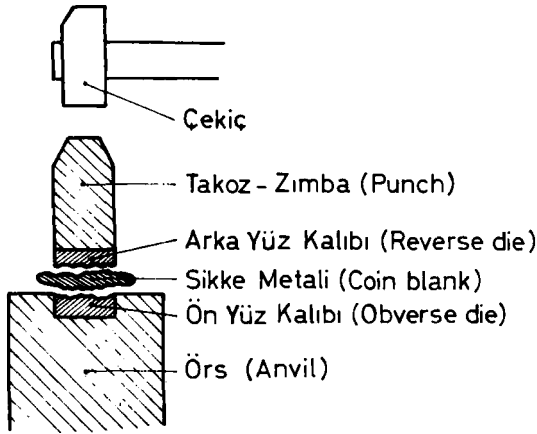
M. ARSLAN; *Recent Turkish Coin Hoards and Numismatic Studies. Say. 27. C10*.

KISALTMALAR

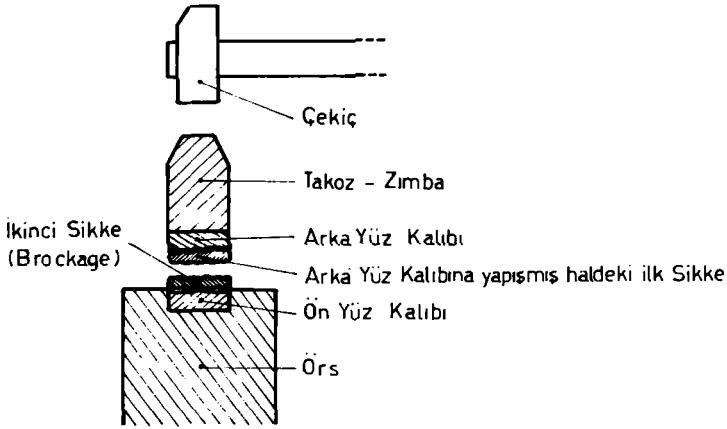
N.b.: Noktalı bordür.

BMCIS: Warwick Wreth; *Catalogue Of The Greek Coins Of Mysia*. London. 1892.

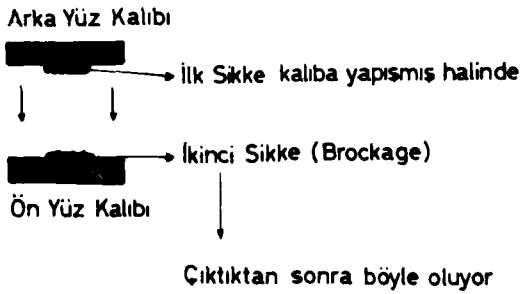
RIC: Harold Mattingly, M.A. and Edward A. Sydenham, M.A.: *The Roman Imperial Coinage*. London. 1933.

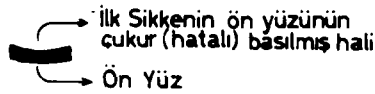
Şekil: 1

Şekil: 2

Şekil: 3

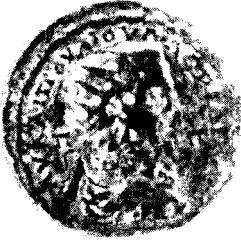
1

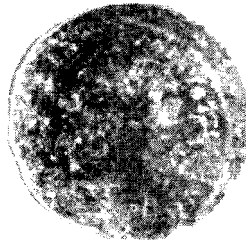
2

3

4

4a

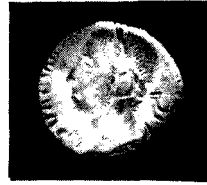
Resim: 1

5

6

7

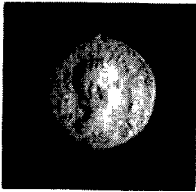
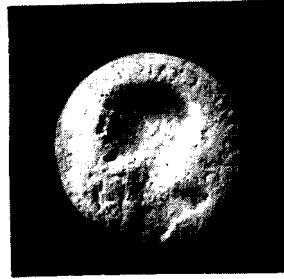
8

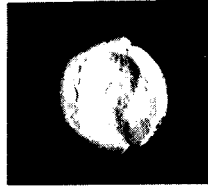
Resim: 2

9

10

Resim: 3

GENÇ ERKEK BAŞI (MARCUS AURELIUS)

*İsmail KARAMUT**

Şu anda İstanbul Arkeoloji Müzesi'nde 2647 envanter numarası ile sergilenmekte olan yapıtı incelememizin nedeni, bugüne değin arkeoloji literatürüne geçmekle birlikte kimi betimliyor olduğuna dair ikonografik bir tanımlamasının yapılmamış olmasıdır. Çalışmamızda yapıtın kimi betimlediğinin saptanılmasına çalışılmıştır.

Ramsay'ın 1912 yılında Pisidia Antiocheia'sında yaptığı kazılar sonucu bulunmuştur. Çok güzel ince damarlı beyaz Dokimeon mermerinden yapılmıştır. Başın gerisinde geniş bir kısım diyagonal bir biçimde kesilmiştir (Resim: 1). Olasılıkla kesilen bu kısım mermerin çürük kısmı olup, heykeltraş bu kısmı yeniden mermer ile kapatmak istemiş olmalıdır. Dudaklar üzerinde, çene, yanaklar ve saçta çentik izleri olmasına rağmen yapıtımız fazla tahrip olmamıştır.

Pürüzsüz ve kırışksız yüz hatları ile genç birisinin betimlendiği yapıtımızın yüzü, genel görünümü ile oval yumurta biçimli olup yanak kemikleri seviyesinde önemli bir genişleme mevcuttur. Alın hafif dışarıya doğru ölçülü olarak yuvarlaklaştırılırken burnun kaşlarla birleşme noktasına doğru inen dikey bir çizgi sanki alnı iki eşit parçaya bölüyor izlenimi vermektedir. Hafif kalkık ve hareketli kaş yayları altında üst göz kapakları ağır ve sarkık bir biçimde gözlerin üst kısmı üzerine hafif indirilmiştir. Yanaklar altından ve burun kanatları kenarından ağız kenarına çekilen hafif deri çukurluğu oldukça cansız ve hareketsiz görünümündedir. Dudakları dolgun ve toplu olup üst dudak alt dudak üzerine hafif taşmaktadır. Çene kuvvetli ve uç kısmı yuvarlaklaştırılmıştır.

Yapıtımızın saçları çok kuvvetli, zengin ve kıvrıkcık olup kabarık ama yumuşak buklelerden oluşmaktadır. Sağ göz üzerinde bir saç bukleleri alın üzerine inerek çatal yapmaktadır. Kulakların üst kenarları saç bukleleri altında gizlenmiştir. Oldukça uzun ve çeneye yaklaştıkça kalınlaşan

* Dr. İsmail KARAMUT, Arkeolog, Alanya Müzesi Müdürü.

yanak sakallarına sahip olup saçda özgürce kullanılan matkap yer yer yanak sakallarında da kullanılmıştır (Resim: 2).

İnan ve Rosenbaum birlikte hazırladıkları "Roman and Early Byzantine Portraits Sculpture in Asia Minor" adlı kitaplarında yapıtımdan bahsetmekte iselerse de onun kimi betimlediğini belirtmeden sadece "Bir Erkek Başı" demekle yetinmişlerdir¹. Ancak biz bu çalışmamızda, yapıtın yukarıda saydığımız özelliklerini de gözönüne alarak imparator Marcus Aurelius'un gençlik yıllarına ait bir portresi olabileceğini savunmak istiyoruz. Özellikle şu anda Roma Museo Del Foro Romano da bulunan (Resim: 3) uzun yanak sakallarına sahip Marcus Aurelius'un gençlik portresi² ile yapılan karşılaştırmalar ve çok yakın fizyonomik benzerlikler yapıtımdın M. Aurelius olması gerektiğini göstermektedir.

Marcus Aurelius'un değerli bir insan, kültür ve felsefe ile yaşam boyunca ilgilenmiş adaletli, hakkaniyetli bir yönetici olduğunu portrelerinde görmemek mümkün değildir. İmparatorun 18 yaşından başlayarak 59 yaşına kadar çok değişik ve de çeşitli fizyonomi ve ifadeleri içeren çok sayıdaki portrelerini kronolojik bir sıraya koymak mümkün olmaktadır. Bu sıralama yapıtların stil yoluyla olabileceği gibi portrelerinde görülen yaş farkları ile de yapılabilmektedir.

Çeşitli yerlerde ve müzelerde özellikle Roma'da imparatorun gençlik yıllarını içeren çok sayıda portresi korunmaktadır ki bunların birbirine çok benzemesi ve bir grup oluşturması dikkati çekmekte ve bu benzerlikler yapılmış oldukları yontuculuk atölyeleri arasındaki ilişkiye de işaret etmektedir.

Bu grup portrelerin temsilcisi, en niteliklisi ve kalitelisi olan Museo Capitolino'daki³ imparatorun gençlik yıllarına ait portresidir ki yüzün genel görünümü ve yanak sakallarının olmayışı ile yapıtımdan farklı bir tipin temsilcisidir. Özellikle alın üzerindeki alın ortasına kadar indirilmiş bukleler yapıtımdan tamamen farklıdır.

İmparatorun Landdown House'deki⁴ portresinde çene ucunda ve bıyıklarda kılların işlenmiş olduğu gayet açık olarak görülmekte olup imparatorun bu portreleri bu görünümü ile İ.S. 144 yılında basılan ve bugün Berlin'de korunan⁵ sikkelerdeki portresi ile karşılaştırılabilmekte böylece

- (1) J. İnan-E. Rosenbaum; Roman and Early Byzantine Portraits Sculpture in Asia Minor, London, 1966, sh. 209.
- (2) Max Wegner; Die Herrscherbildnisse in Antoninischer Zeit, Berlin, 1939, levha:18.
- (3) Wegner; a.g.e. levha:15.
- (4) Wegner; a.g.e. levha:16 a.
- (5) Wegner; a.g.e. levha:59 d.

de bu tip portrelerin yapılış tarihleri kesinlik kazanmaktadır. İ.S. 140 ve 144 yılında basılan sikkelerde imparatorun yeni çıkmakta olan zayıf çene sakalı açıkça belirtilmiştir.

Bu tipe yahut ta bu gruba dahil edilen portrelerden en niteliklisi ve yapıtımızla büyük benzerlik göstererek yapıtımızın da M. Aurelius olması gerektiğini büyük ölçüde kanıtlayan portre Roma'da Museo Del Foro Romano'da bulunmaktadır. Bu portrede görüldüğü kadarı ile, yeni çıkan sakal, kulak önlerinden çeneye kadar uzatılmış olarak verilmiş olup çenedeki sakaldan da ayırt edilmiştir. Bunun yanısıra bıyık çok az ve yeni geliyor biçimde belirtilmiştir (Resim: 4).

Yapıtımızla adı geçen portreyi karşılaştırdığımızda her ikisinin de yüzü genel görünümü ile oval yumurta biçimli olup yanak kemiklerinde önemli bir genişleme mevcuttur.

Alnın dışarıya doğru hafif yuvarlaklaştırılması burun kanatları kenarından ağız kenarına çekilen deri çukurluğunun cansız ve harekesizliği, kuvvetli ve uç kısmı yuvarlaklaşmış çene her iki yapıtın yüz biçimlerinin ne denli benzer olduklarını kanıtlamaktadır. Saç her iki yapıtta da bol ve kıvrıkcık olarak betimlenmiş olmasına karşın yapıtımızda kulağın üst kısmını örterken, karşılaştırdığımız portrede kulak açıkta bırakılmıştır. Her iki portrede dairenin dörtte üçü şeklinde betimlenen irisler ve hafif oyularak verilen gözbebekleri tamamen aynıdır. İrislerin dörtte birini örten üst göz kapakları, M. Aurelius'un bütün portrelerinde görülen biçimde kalınca olup, her ikisinde de dalgın, hüznü ve memnuniyetsizlik ifadesi taşır. Kaşların burun kökü ile birleşmesi ve gözlerin üstünde aldığı biçim aynı şekilde benzerdirler. Her iki yapıtın en önemli benzerliğinden birisi de dudaklarıdır. Dudakların büyüklüğü alt dudağın üst dudağa göre biraz etlice betimlenmiş olup kapalı oluşları tamamen aynıdır. Yapıtımızda matkap daha fazla kullanılmıştır. Oldukça uzun ve çeneye yaklaştıkça kalınlaşan yanak sakalları, yapıtımızla Museo Del Foro Romano'daki portrenin aynı kişi olduklarını yani yapıtımızın da M. Aurelius'un gençlik portresi olduğunu kanıtlar durumdadır.

Yukarıda belirtilen bütün bu benzerliklere karşın her iki yapıtın birbirinin kopyesi olmadığı da bir gerçektir. Zira saçlarda görülen farklılıklar kopya olmadıklarını ancak aynı özgün yapıta dayanan birer varyasyon olduklarını göstermektedir.

Yapıtımızın, Antiocheia'da bulunmuş olması yani Anadolu'da yapılmış bir portre oluşu, karşılaştırdığımız M. Aurelius'un gençlik portresinin ise İtalya'da bulunması bu farklılığın doğal olduğunu gösterir. İstanbul

başının boynundaki ense desteği Anadolu'lu bir özellik olup İtalya'da bulunan M. Aurelius portresinde yoktur. Biri Anadolu'lu bir atölyenin malı, diğeri İtalya'da bir atölyenin malı olan aynı kişiyi betimler iki portrenin farklı özelliklere sahip olması doğaldır. Zira heykeltraş etkilendiği atölyenin özelliklerini yarattığı yapıtında gösterecektir. Buna bir de heykeltraşın kendi stilini katarsak yapıtlar arasındaki farklılığın doğal olması gerektiğini kabulleniriz.

Bu tip portreler imparatorun 147 yılında basılan sikkelerinde görülmekte⁶ olup Wegner, imparatorun ilk oğlu Titus Aelius Antoninus'un doğumu vesilesi ile bu tipin yaratılmış olabileceğini belirtmektedir.

Yapıtımızı, İstanbul Arkeoloji Müzesi'nde sergilenen Bozhöyük'de bulunmuş yaşlı, sakallı, farklı bir tipin temsilcisi M. Aurelius portresi⁷ ile karşılaştırdığımızda yapıtımızla bu portre arasındaki yaş farkına rağmen kaş kemerleri ve üst göz kapakları arasındaki çok yakın benzerlikler İstanbul başının M. Aurelius olması gerektiğini vurgular niteliktedir. Ayrıca saçlardaki matkap kullanma tekniği gözbebekleri ve irislerin işleniş tekniği bizi bu yapıtların aynı atölyede üretildiği düşüncesine götürmektedir.

Yapıtımız, Antoninler dönemi özellikleri göstermekte olup kıvrıkcık gür ve barok bir biçimde betimlenen saçlarda matkap özgürce kullanılmıştır. Kaşlar kalemle işlenmiştir. Matkap tekniği geç Antoninler dönemi tekniğine uygundur. Özellikle Commodus'un matkap tekniği ile paralellik gösterir⁸. Matkapla işlenen kanallar arasında irtibat noktası olarak bırakılan noktalar 170 yılından sonra görülmekte olup yapıtımızın 170 yılından sonraya tarihlenmesini gerektirir. Kaşların kalemle işleniş de benzer bir şekilde dönemin özelliklerini yansıtmaktadır. Bu tip 147 yılında yaratılmış olsa da yapıtımızın matkap tekniği bu tipin ilk örneği olmayıp daha geç bir dönemde 170 yılından sonra yapıldığını kanıtlamaktadır.

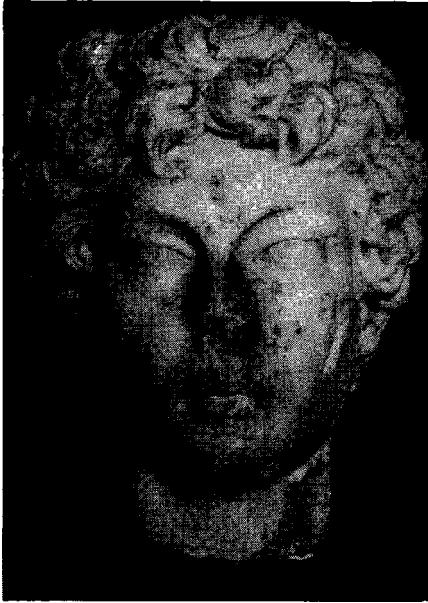
(6) Wegner; a.g.e. levha:59 e.

(7) İnan-Rosenbaum; a.g.e: sh.76-77, Levha: 28, resim 1,2.

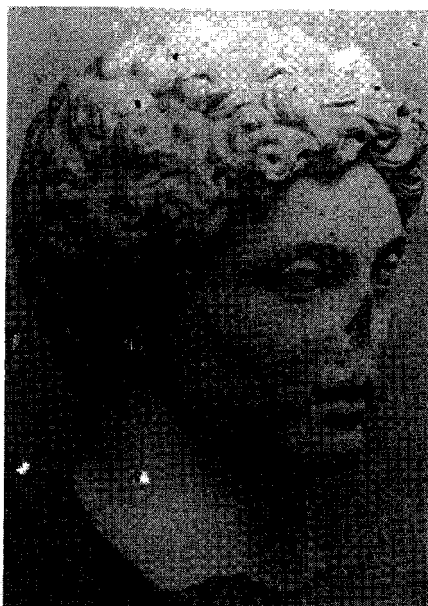
(8) Wegner; a.g.e. levha: 51.

Resim: 1- Marcus Aurelius'un gençlik portresi

Resim: 2- Marcus Aurelius'un gençlik portresi

Resim: 3- Roma Museo Del Foro Romano

Resim: 4- Roma Museo Del Foro Romano

KAZILARDA İNSAN İSKELETLERİNİN AÇIĞA ÇIKARTILMASI SIRASINDA UYGULANACAK İŞLEMLER

Ayla SEVİM*
İzzet DUYAR

Kemikler, yumuşak dokulara oranla çok daha uzun süre bozulmadan korunabilme özelliğine sahip olmalarından dolayı birçok bilim dalı için önemli bir bilgi kaynağıdır. İnsanı biyolojik bir varlık olarak ele alan *biyolojik antropoloji* de bu bilim dalları arasında yer almaktadır. Gerekli koşulların bulunması halinde, iskelet sistemini oluşturan kemikler binlerce, kimi durumlarda milyonlarca yıl bozulmadan kalabilmektedirler. İster tarihöncesi dönemlere ait olsun ister daha yakın dönemleri temsil etsin, gün ışığına çıkartılan kemikler, türümüzün (*Homo sapiens*) geçmişi hakkında değerli bilgilere ulaşmamızı sağlamaktadırlar. Bu insanların yaşam koşulları, beslenmeleri, sağlık durumları ve hastalıkları, doğayla ilişkileri v.b. konuların incelenmesinde en temel kaynak kemikler ve dişlerdir.

Antropolojide olduğu kadar, başta Paleontoloji olmak üzere pek çok bilim dalı için bu denli önemli olan kemik ve dişler çoğunlukla kazılardan elde edilmektedir.

Antropolojik açıdan ele alındığında, türümüzün geçmişine ilişkin kemik kalıntıları, insan evriminin ilk basamaklarında yaşayan örnekler için olabileceği gibi, günümüze çok yakın dönemlere de ait olabilmektedir. Sözünü ettiğimiz ikinci küme çoğunlukla arkeolojik kazılarda nekropollerden ele geçirilmekte olup, yazımızın da konusunu oluşturmaktadır. Kimi kültürlerde günlük yaşamın sürdürüldüğü mekânlarda, konutların tabanlarında ve ocağa yakın bölgelerde de gömülere rastlanılmaktadır. Bu işlem çoğunlukla küçük çocuk ya da bebeklere uygulanmaktadır.

* Ayla SEVİM, Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Antropoloji Bölümü Araştırma Görevlisi.
İzzet DUYAR, Ankara Üniversitesi, D.T.C.F. Fizik Antropoloji Anabilim Dalı Araştırma Görevlisi.

Bu yazımızda gerek nekropol (mezarlık) alanlarından gerekse yerleşim bölgelerinden ele geçen iskeletlere uygulanacak işlemler sırasıyla açıklanacaktır.

1. KEMİKLERİN AÇIĞA ÇIKARTILMASI

İskeletlerin açığa çıkartılmasında kullanılan temel araçlar çakı ve fırçadır. Bunun yanı sıra çeşitli dişçi aletleri, çok kötü durumdaki kemiklerin açığa çıkartılmasında yararlı olabilmektedir. Oda, küp, sanduka vb. mezar tiplerinin kazılması sırasında kemiklerin çıkacağı derinlik belirli bir güvenilirlikle önceden saptanabilir. Ancak, basit toprak mezarların söz konusu olduğu durumlarda iskeletle ne zaman karşılaşılacağına önkestirimi oldukça güçtür. Toprak gömülerin kazılması sırasında, iskeletin bulunduğu düzeye inilinceye dek genellikle kazma ya da çapa kullanılmaktadır. Kemikle karşılaşıldığında yapılacak ilk iş kazma ya da çapa gibi büyük aletlerin bırakılmasıdır. Bu aşamadan sonra, temizleme işlemi çakı ve fırça ile yürütülmelidir. İskelet kötü korunmuş ve çabuk dağılıyorsa daha küçük ve yumuşak bir fırçanın kullanılması yararlı olacaktır.

Basit toprak mezarların kazımı sırasında çoğunlukla yüzeye ilk çıkan kemik kafatası olmaktadır. Bu durumda kafatasının yatış konumundan hareket ederek vücudun diğer kısımlarının ne yönde yattığı çıkarsanabilir. İlk olarak kafatası değil de vücudun diğer bir kısmı ortaya çıkmışsa, temizlik işlemini gerçekleştiren kişi söz konusu kemiğin, iskeletin hangi kısmı olduğunu ve bunun eklem yapan kemikleri bulmaya çalışmalıdır. Bu bilgilerden yola çıkılarak iskeletin yatış yönü ve kapladığı alan önceden belirlenebilir. Bu tür bilgilerin edinilmesi, iskeletin açığa çıkartılması işlemini önemli ölçüde kolaylaştırır.

Aletlerin seçiminde ve kemiklerin gün ışığına çıkartılması sırasında göz önünde bulundurulacak diğer bir nokta da toprağın yapısıdır. Toprak, ince ve kumlu -örneğin höyük toprağı- olabileceği gibi iri ya da küçük çakıllı da olabilir. İri çakıllı bir toprakta, çakı, temizleme işlevini yerine getirmeyebilir; dolayısıyla daha iri bir alete gereksinim duyulur. Toprağın, kemiğe çok yakın bir yerden kaldırılması, kemiğin zarar görmesine yol açabilir. Bu nedenle çakıllı toprakların söz konusu olduğu durumlarda kemiğe daha geriden ve küçük parçalar çıkartılarak yaklaşılmalıdır.

Kaza, yaralanma, savaş gibi gömü öncesi nedenlerin yanı sıra gömü sonrasında da kemiklerin özgün diziliminde karışmalar olabilir. Araştırmacı, her an böyle bir olayı beklemeli ve temizleme sırasında dikkatli olmalıdır. Bu gibi olaylarla karşılaşıldığında temizleme işleminin daha özenle yapılması gerekmektedir.

Kazı sırasında karşılaşılan diğer bir durum da aynı mezara birden fazla bireyin gömülmüş olmasıdır. İskeleti açığa çıkaran kişinin böyle durumlara karşılaşması halinde yapacağı ilk iş gömülerin yatış yönlerini ve pozisyonlarını belirlemek olmalıdır. Bu bilgilerin edinilmesi daha güvenli bir temizliğin yapılmasını sağlar. Bunun dışında ilk gömüye ait olan kemikler mezarın bir kenarına yığılmış şekilde bulunabilir. Gelişigüzel yığılmadan dolayı kazıma işlemi olabildiğince dikkatli yürütülmelidir.

Ortaya çıkarılmaya çalışılan kemikler bebek, çocuk, yeniyetme ya da erişkine ait olabilir. Kemiklerin boyutları ve sağlamlılık dereceleri, sayılan yaş dönemleri arasında önemli ayrımlar göstermektedir. Araştırmacı, bu özellikleri dikkate alarak kazacağı aletin türünü ve büyüklüğünü belirlemelidir.

Temizleme işlemi, iskeletin genel görünümü ortaya çıkıncaya dek sürdürülmeli ve kemiklerin askıya alınmasıyla bu işlem tamamlanmalıdır.

İskeletlerin temizlenmesinin ana amacı, kemiklerin özgün konumlarının bozulmadan çizim ve fotoğrafa hazırlanmasıdır. Bu nedenle temizleme işlemini gerçekleştiren kişi kemiklerin yerini değiştirmeme konusunda çok büyük dikkat göstermelidir.

2. KEMİKLERİN KORUNMASI

Bilindiği gibi topraktaki nem oranı derine inildikçe artmaktadır. Bu nedenle kemikler, toprak altında yüzeye oranla daha nemli bir ortamda bulunmaktadır. Diğer bir deyişle yapılarında daha fazla su vardır. Güneşli ve sıcak yaz günlerinde tüm iskeletin birdenbire gün ışığına çıkarılması sakıncalıdır. Bu gibi durumlarda kemikler, içerdikleri suyun aniden buharlaşması sonucu çatlamakta ve kırılmaktadır.

Ülkemizde kazılar büyük bir çoğunlukla yaz aylarında gerçekleştirilmekte, dolayısıyla hava güneşli ve sıcak olmaktadır. Kemiklerde kırılma ve çatlamalara yol açmamak için -özellikle korunma durumu kötü olanlarda- temizlenen kısımların bir bezle örtülmesi yararlı olacaktır. Ayrıca iskeletin, temizlenmesinden kaldırılmasına dek geçen süre içerisinde üzerinin bir bezle örtülü olması kemiklerin çeşitli nedenlerden dolayı tozlanmasını ve kirlenmesini önleyecektir.

Normal koşullarda arazide kemiğe koruyucu maddelerin uygulanması önerilmektedir (Ubelaker, 1978:36). Kötü korunmuş kemikler, çev-

resindeki toprakla birlikte toprak halinde çıkarılmalı ve paketlenmelidir. Fakat kimi durumlarda kazı sırasında koruyucu maddelerin uygulanması gerekebilir. Bu amaca yönelik çeşitli koruyucular bulunmaktadır. Bu tür koruyucular yoksa bir ölçü aseton içerisine, kemiğin korunma derecesine göre 1/5-1/10 oranında yapıştırıcının ilave edilerek karıştırıldıktan sonra, iyice temizlenen kemiğe bir fırça ile sürülmesi önerilebilir.

3. ÇİZİME VE FOTOĞRAFA HAZIRLAMA

Kazı sırasında yapılması gereken en önemli işlemlerden birisi, açığa çıkartılan nesnelerin özgün konumlarında (*in situ*) çizimlerinin yapılması ve fotoğraflarının çekilmesidir. Aynı işlemlerin, ortaya çıkarılan kemik materyale de uygulanması zorunludur. Antropologlar kazı bitiminde bu tür belgelere dayanarak mezarlığın genel bir dökümünü yapmaktadırlar. Bu yolla birçok sorunun çözümüne önemli katkılar sağlanabilmektedir.

Yukarıda da sözü edildiği üzere, çizime ve fotoğrafa hazırlanacak iskelet, yatış pozisyonu ve diğer özellikleri tam olarak ortaya konacak biçimde temizlenmelidir. Fotoğrafta iyi bir görünüm sağlanabilmesi için, iskeleti çevreleyen alanın olabildiğince düzgün ve pürüzsüz bir şekilde düzeltilmesi gerekmektedir. Aşırı tümseklik tıraşlanmalı, buna karşın çukurluklar doldurulmalıdır.

Kimi durumlarda kemiğin rengi hem kimyasal olaylar nedeniyle hem de güneş, tozlanma vb. doğal olaylar sonucunda toprağın rengini almaktadır. Fotoğrafta görüntünün daha belirgin olmasını sağlamak amacıyla kemiklerin yumuşak bir fırça aracılığıyla ıslatılması ve tozlarının alınması yararlı olacaktır.

Fotoğraf çekiminden önce unutulmaması gereken diğer bir nokta, iskelete ilişkin bilgileri (kazı yeri ve yılı, gömü ve açma no vb.) ya plastik harfler yardımıyla ya da bir levha üzerine yazarak resimde rahatça görülecek şekilde yerleştirilmesidir. Ayrıca kuzeyi gösteren bir ok ile uygun büyüklükteki bir ölçeğin konulması da gereklidir.

İskeletin çizimi sırasında kolların, bacakların ve başın konumu konusunda özen gösterilmelidir. Adı geçen bilgiler iskeletin yatış pozisyonunu belirlemede en önemli verilerdir. Ellerin çapraz ya da göğüs üzerinde bulunduğu durumlarda hangi elin altta, hangisinin üstte olduğu çizimde açık bir şekilde görünmelidir.

4. İSKELETİN TANIMLANMASI VE BİLGİ FORMUNUN DOLDURULMASI

Çizim ve fotoğraflama işlemlerinin tamamlanmasından sonra, gömüye ilişkin bilgilerin önceden hazırlanmış bir forma doldurulması gerekmektedir. Bilgi formu doldurulmadan kemiklerin kaldırılmasına geçilmemelidir.

Kişinin ölümüyle birlikte, uygulanacak törenler, cesedin nasıl ve ne şekilde gömüleceği insan topluluklarında kurallarla belirlenmiştir. Bu töre ve törenler, ölen kişiye son bir görev olarak belirlenen kurallar çerçevesinde elden geldiğinde yerine getirilmeye çalışılmaktadır. Cesedin ne yöne yatırılacağı, başının, ellerinin ve bacaklarının konumu kültürel yapıtımlarla belirlenmiş olup, kültürler arasında önemli farklılıklar gösterebilmektedir. Mezarlık alanlarında gömülere ilişkin bu tür verilerin elde edilmesiyle bir kültürel grubun -bazen biyolojik bir gruba da denk düşebilir- belirlenmesinde önemli ipuçları sağlanabilir. Bununla birlikte farklı grupların da benzer kültürel uygulamalara sahip olabileceği gözden uzak tutulmamalıdır. Bir mezarlık alanında iki ya da daha fazla gömü türünün bulunması, ilk olarak, burada değişik kökenli insanların yaşadığını akla getirmektedir. Ancak bu veriler yanıltıcı da olabilir.

4.1. GÖMÜ TIPLERİ

Gömü tiplerinde dikkate alınması gereken nokta iskelete ilişkin bilgilerdir. Mezarla ilgili bilgiler, toprağın türü ya da diğer doğal özellikler bu kapsamda değerlendirilmemelidir. Bir iskeletin pozisyonu üç anatomik dayanaktan elde edilmektedir (Ubelaker, 1978: 14):

- i. Bacaklar
- ii. Kollar
- iii. Kafa

4.1.1. *Bacaklar*: İskeletlerin yatış pozisyonunu belirlemede kullanılan en önemli ölçüt bacaklardır; dört ayrı durumda ele alınmaktadır (Sprague, 1968):

a. Uzanmış: Bu durumda bacaklar sağa ya da sola herhangi bir bükülme göstermeksizin dümdüz uzanmaktadır. Gövde ile bacak kemiklerinin eksenini arasındaki açının yaklaşık 180° olduğu görülür (Şekil: 1).

b. Yarı Büzülmüş (Yarı Hoker): Gövdenin eksenine uyluk (femur) kemiğinin ekseninin 90-180° arasında bir açı yapması ile belirlenir. Söz konusu durumda uyluk kemiği ve kaval (tibia) kemiği arasındaki açı genellikle 90°'den küçüktür (Şekil: 2).

c. Büzülmüş (Hoker): Bu durumda gövdenin eksenine uyluk kemiğinin eksenine arasındaki açı 90° 'den küçüktür ve bu ayaklar leğen (pelvis) kemiğine degecek şekilde yakın durmaktadır (Şekil: 3).

d. Tamamen Büzülmüş (Tam Hoker): Yukarıda belirttiğimiz açıların 0° ya da buna çok yakın olmasıyla ortaya çıkmaktadır. Dizler göğüse çok yakındır, uyluk kemiği ile kaval kemiği eksenleri birbirlerine neredeyse paralel durumdadırlar (Şekil: 4).

4.1.2. *Kollar*: Bacaklarda olduğu gibi kolların konumu da dört ayrı kategoride değerlendirilebilir (Ubelaker, 1978: 14):

a. Gövde Boyunca Uzanmış: Bu durumda kollar gövdenin her iki yanında herhangi bir bükülme göstermeksizin uzanmaktadır (Şekil: 1).

b. Karın Üzerinde Çapraz: Pazu (humerus) kemikleri gövdenin her iki yanında uzanmakta; ancak, önkol (radius ve ulna) kemiklerinden başlayarak karına doğru yönelmekte ve eller cinsel organlar üzerinde ya da biraz daha yukarıda birbirlerine çapraz şekilde durmaktadır.

c. Göğüs Üzerinde: Kollar göğüs üzerinde çapraz ya da birbirleriyle kesişmeyecek biçimde durmaktadır. Böyle bir durumda hangi elin yukarıda olduğu ayrıca belirtilmelidir (Şekil: 2).

d. Çene Altında: Kollar tamamen yukarı doğru bükülmüş ve eller genellikle çenenin hemen altında yer almaktadır (Şekil: 3).

4.1.3. *Kafa*: İskeletin yatış pozisyonunu belirlemede başvurulan üçüncü anatomik ölçüttür. Diğer iki ölçütte olduğu gibi dört ayrı durumda değerlendirilebilir. (Sprague, 1968: 482). Bunlar sırasıyla:

- i. Sağa dönük
- ii. Sola dönük
- iii. Yukarı dönük
- iv. Geriye düşmüş

Yukarıda belirtilenlerden daha değişik pozisyonlarla da karşılaşılabilir. Böyle durumlarda söz konusu kemiklerin konumu tanımlanarak, mümkünse çizimi yapılmalıdır.

4.2. GÖMÜNÜN YATIŞ YÖNÜ (ORYANTASYON)

İskeletin yatış yönü omurgaya (atlas-sacrum) bakılarak yapılmaktadır. Kafatasının hemen altından, leğen kemiğinin son bulduğu kısma dek uzanan omurga -bu, dolayısıyla gövdenin yönünü yansıtmaktadır- oryantasyonda temel ölçüt olarak alınmaktadır. Atlas-sacrum doğrultusu dikka-

te alınarak gömünün yönü pusula yönleri ile belirlenmelidir. Bunun yanı sıra dağ, tepe gibi doğal işaretlerin belirtilmesinde de yarar vardır. Bu gibi yerlerin o kültürde özel bir önemi olabilir.

4.3. NUMARALANDIRMA

İskelete verilen numara, gerek laboratuvarında gerekse daha sonraki değerlendirmelerde temel dayanak olduğundan çok önemlidir. Numarası bilinmeyen iskeletler araştırmacılara büyük güçlükler çıkartmaktadır. Çini mürekkeple kafatasına ve uzun kemiklere iskeletin numarasının, mümkünse kazı yerinin sembolünün yazılmasıyla bu tür aksaklıklar önlenbilir. Numara ve kazı yerinin sembolünün yazılacağı yüzey iyice temizlenmeli ve yazılacak harfler 1x2 cm² lik alanı aşmamalıdır. İskelete numara yazımında, uçucu olması ve kemik üzerinde dağılması nedeniyle gazlı kalem kullanılmamalıdır.

4.4. İSKELET BİLGİ FORMUNUN DOLDURULMASI

Gömüyle ilgili bilgileri ayrıntısıyla içeren hazır formların önceden bulundurulması, hem araştırmacıyı yönlendirmesi hem de zaman kazanılması açısından oldukça önemlidir. Bu formun, iskeletin kaldırılmasından önce doldurulması gerekmektedir. Bu bilgilerin neler olabileceği konusunda bir örnek oluşturabilmek amacıyla *Çizelge 1* hazırlanmıştır. Bu tür formlarda bazı farklılıklar bulunmakla birlikte çoğu bilgilerin ortak olduğu bilinmektedir. Karşılaşılabilecek farklı durumlar için, formda, iskeletin çiziminin yapılacağı bir boşluğun bulunması yararlı olacaktır.

Korunma durumu kötü olan ve kaldırıldıklarında kırılma olasılığı bulunan kemiklerin, orijinal durumlarında ölçüleri alınmalıdır.

5. İSKELETİN KALDIRILMASI

Yukarıdaki işlemleri tamamlanan iskeletler olabildiğince dikkatli ve çabuk bir şekilde kaldırılmalıdır. Kemiğin topraktan kaldırılmasına geçmeden önce, toprakla olan ilişkisinin en aza indirilmesi, kemiklerin kırılmadan çıkarılması açısından önemlidir. Toprağın, kemiğin çıkartılmasına engel oluşturmayacağından emin olunmadıkça çıkarma işlemine geçilmemelidir. Bir uzun kemiğin sadece bir bölgesi açığa çıktığında onu topraktan çekip almak cazip gelebilir; fakat bu durum çoğunlukla kırılmalara neden olmaktadır.

Genellikle kemiklerin iri toprak parçalarıyla birlikte kaldırılması önerilmez. Ancak, kemikler çok parçalıysa ve kaldırma sırasında za-

rar görecekse bu yola başvurulmalıdır. Bu durumlar için kimi araştırımcılar iskeletlerin koruyucu bir tabaka ile kaplanıp (bu işlem için alçı kullanılabilir), nakledilmesini önermektedirler (Wooley, 1967: 116).

İskeletin toplanmasına, en sağlam ve iri olan uyluk kemiğinden başlayıp daha sonra kaval kemiği ve kol kemiklerine gečilmesinde yarar vardır. Kafatasının çıkarımı genellikle en sona bırakılmalıdır. Kafatasının yalnızca bir yarısı ağığa çıkartılmışsa kesinlikle kaldırmaya teşebbüs edilmemelidir. Aksi takdirde toprağın altında kalan elmacık kemeri (zygomatic arch), altçenenin toprak altına kalan kolu, şakak (temporal) ve duvar (parietal) kemiklerinin kırılması kaçınılmaz bir sonuçtur. Böyle bir olaya neden olmamak için kafatasının toprakla olan ilişkisini olabildiğince azaltmak ya da tamamen kesmek gerekir. Kafatasının kaldırılması sırasında altçenenin önceden alınması daha rahat çalışılmasına olanak sağlar. İskeleti kaldıran kiři, yüz ve kafatası bölgelerini aynı zamanda ve eřit destek vererek kaldırmaya çalışmalı, kemikler üzerindeki herhangi bir deliğe (örneğin burun deliği, göz çukuru) elini sokup çıkarmaya yeltenmemelidir.

İskeletin kaldırılması sırasında dikkat edilecek en önemli noktalardan birisi de her paket için en az bir, mümkünse birden fazla etiketin yazılıp konulmasıdır.

İskeletin kaldırılmasından sonra toprak yeniden gözden geçirilmeli, gözden kaçan küçük parçalar toplanmalı ve dişlerin sayısı kontrol edilmelidir. Vücudun sırt (dorsal) kısmında yer alan kemikler toprak altında bulunmaları nedeniyle kimi zaman unutulmaktadırlar. Kaval kemiğinin dorsalinde yer alan fibula temizleme işlemi sırasında bazen ağığa çıkarmakta ve toprak içerisinde unutulabilmektedir.

6. PAKETLEME VE TAşIMA

İskeletin hemen hemen tamamına yakınının iyi korunmuş olduğu durumlarda, kafatası, omurga, kaburgalar, eller ve bacaklar ayrı ayrı paketlenmelidir (Brothwell, 1981: 7). El ve ayak kemiklerinin sağa mı yoksa sola mı ait olduklarının belirtilmesinde yarar vardır.

Taşınma sırasında kemiklerin görebilecekleri zararları en aza indirebilmek için ahşap kutular ya da sert ambalaj kolileri kullanılmalıdır. Ayrıca kutu içerisinde boşlukların bırakılmamasına dikkat edilmelidir. Bu boşluklar gazete kağıtları, saman vb. nesnelere doldurulabilir.

Paketlemede dikkat edilecek diğer bir nokta da kafatasının en üste, en az hasar görecek şekilde yerleştirilmesidir. Kemikler kutulardan hiçbir şekilde dışarı taşmamalıdır.

KAYNAKÇA

BROTHWELL, DR. 1981 *Digging up Bones. The Excavation, Treatment and Study of Human Skeletal Remains.* (3rd ed.) Oxford: British Museum (Natural History).

SPRAGUE, R. 1968 "A suggested terminology and classification for burial description." *American Antiquity*, 33: 479-485.

UBELAKER, D.H. 1978 *Human Skeletal Remains. Excavation, Analysis, Interpretation.* Chicago: Aldine Pub. Co.

WOOLEY, S.L. 1967 *Digging up the Past.* Harmondsworth: Penguin Books.

İSKELET TANITIM FORMU

İl _____

İlçe _____

Köy _____

Gömü No _____

Lokalite _____

Dönemi _____

1. Gömü Türü:

- a. Uzanmış e. Cremation
b. Hoker f. Çoklu gömü
c. Yarı hoker g. Diğer (_____)
d. Büzülmüş

2. Mezar Türü

- a. Basit Toprak d. Pithos
b. Oda e. Urne
c. Sanduka f. Diğer

3. Mezar Boyutları:

- a. Uzunluk _____
b. Genişlik _____
c. Derinlik _____

4. Yatış Yönü:

Atlas-sakrum _____

5. İskeletin Korunma Durumu

- a. Çok kötü d. Sağlam
b. Kötü e. Çok sağlam
c. Orta

6. Mezar Buluntuları _____

7. Cinsiyeti:

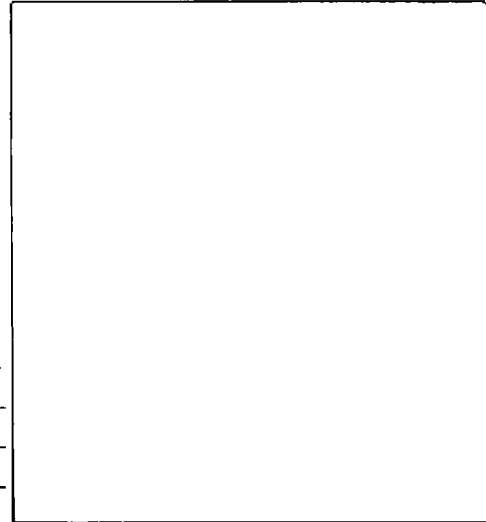
- a. Erkek b. Kadın

8. Yaşı:

- a. Bebek d. Genç erişkin
b. Çocuk e. Erişkin
c. Yeniyetme f. Yaşlı

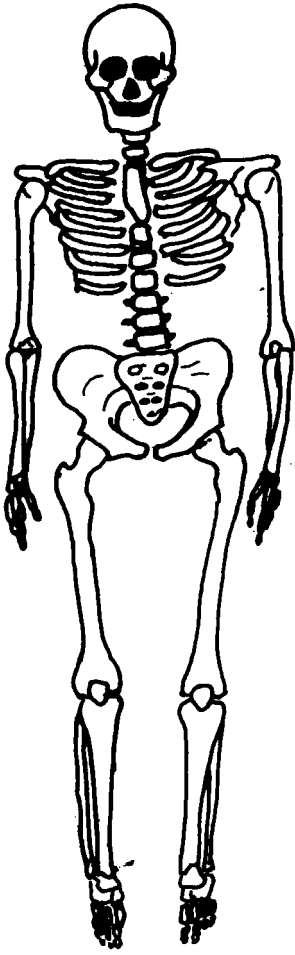
9. Gözlemler _____

10. Çizim/Fotoğraf:

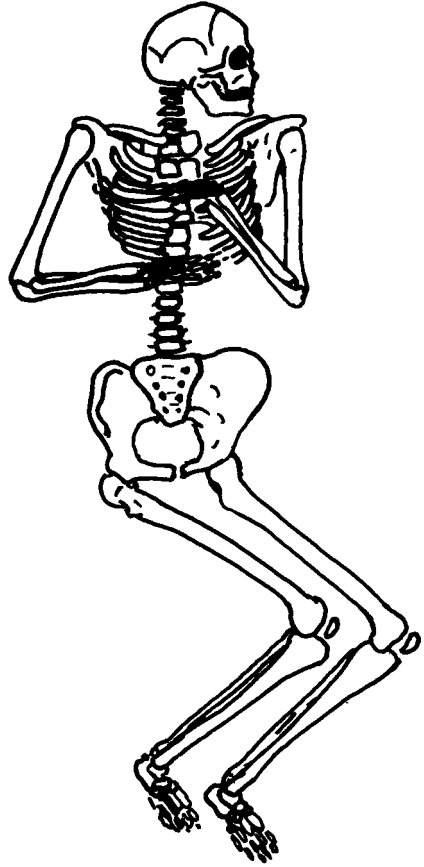

Araştırmacı _____

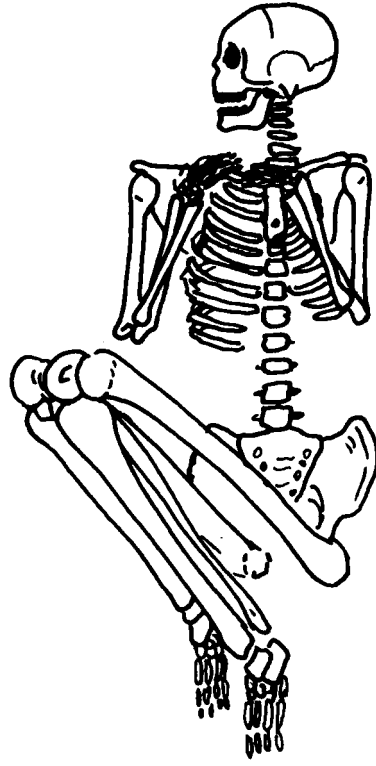
Tarih _____

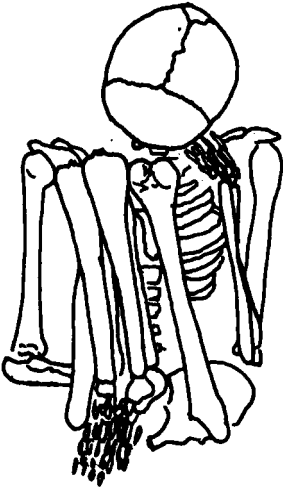
Şekil: 1

Şekil: 2

Şekil: 3

Şekil: 4

SİVAS MÜZESİ'NDE BULUNAN TUNÇ BALTALAR

A.Tuba ÖKSE*
Naci TOY

Sivas Müzesi'ne çeşitli yıllarda, satın alma yoluyla kazandırılmış tunç eserler arasında yer alan ve buluntu yerleri bilinmeyen 6 balta, kökelerini Önasya'nın üç farklı bölgesinden alan ve MÖ 2. binin farklı evrelerinde üretilmiş üç farklı balta tipindedir.

SAP DELİKLİ BALTA

SM Envanter No. 83/137 (Resim: 1, Çizim: 1).

Sap delikli tunç balta; kesici ağzının bir ucu kırık;

Uzunluk: 17.5 cm (namlu: 10.5; sap deliği (diş): 6.3 (iç): 3.6-3.8);

Yükseklik: (namlu:4.7; sap deliği: 3.3; ağız: 6,4) cm;

Kalınlık : (namlu: 1.7; sap deliği (diş): 4.7 (iç): 2.5) cm.

Oval sap deliği içte düz, dışta içbükey biçimlendirilmiş, sap deliğinin üst kenarındaki kalınlaştırma, namlunun her iki yanında genişleyerek ve ağıza doğru alçalarak devam eder; namlu sekizgen kesitlidir. Namlu, sap deliğinin üst yarısına ahşap sapa destek vermek amacıyla çıkıntı oluşturacak şekilde yerleştirilmiş olup, ağıza doğru hafifçe genişleyen dikdörtgen biçimlidir.

Kesici bölümün sap delik ile aynı hizada bulunmadığı balta tipleri¹ MÖ 3. ve 2. binlerde kuzey Mezopotamya'da üretilmişlerdir. MÖ 3. binin

* Yrd. Doç. Dr. A. Tuba ÖKSE, Hacettepe Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Arkeoloji Bölümü Beytepe-ANKARA,
Naci TOY, Arkeolog, Sivas Müzesi Müdürlüğü.

(1) Calmeyer, P., *Datierbare Bronzen aus Luristan und Kirmanshah*, Berlin 1969, s. 39 (Äxte mit versetzter Tülle).

1. yarısında ve Akkad çağında kuzey Mezopotamya'da² ortaya çıkan bu balta tipinin bilinen en eski örnekleri Tell Billa V ve Tepe Gawra VI tabakalarında bulunmuşlardır. Assur'da³ bulunan örnek III. Ur çağına tarihlenmiştir. Maxwell-Hyslop⁴ bu tür baltaların kökenini eski Babil Çağı'na kadar getirmektedir. Anadolu'daki benzerleri Kültepe⁵ ve Achemhöyük⁶ kökenli, Geç Koloni Çağı'na tarihlenen örneklerdir. Kökeni Kuzey Mezopotamya olan bu balta tipinin Anadolu'ya MÖ 2. bin başlarında⁷ Assurlu tüccarlar tarafından getirildiği buradan da batı İran'a⁸ yayıldığı anlaşılmaktadır. Sivas baltasının da bu çerçevede Orta Tunç Çağı başlarına, yani Assur Ticaret Kolonileri Çağı'na tarihlendirilmesi doğru olacaktır.

KOLCUKLU BALTALAR

SM Envanter No. 1914; (Resim: 2, Çizim: 2).

Kolcuklu tunç balta sağlam;

Uzunluk: 18.6 cm (namlu: 11.7 ; sap dili: 6.9) cm;

Genişlik: (Ağız: 7.8; namlu: 4.1; kolcuk: 8,4; sap dili: 5.3) cm;

Kalınlık : (namlu: 0.8; kolcuk:0.7; sap dili: 0.7) cm.

Derin içbükey kenarlı, dörtgen kesitli namlu, dışbükey kavisli kesici ağızla son buluyor. Küt kolcukların kesici ağız köşelerine mesafeleri farklı (10.6 ve 11 cm), sap dili trapez biçimli.

SM Envanter No. 82/75; (Resim: 3, Çizim: 3).

Kolcuklu tunç balta, kesici ağzın bir ucu kırık, korozyonlu;

Uzunluk: 11,4 cm (namlu: 6.85 ; sap dili 4.6) cm;

Genişlik: (Ağız: 4.0; namlu: 2.8; kolcuk: 5.4; sap dili: 3.9) cm;

Kalınlık : (namlu: 0.7; sap dili: 0.5) cm.

Şevlenmiş içbükey kenarlı namlu, dışbükey kavisli kesici ağızla son buluyor. Dörtgen namlu kesitinde şevlenmiş kenarlar üst ve alt namlu ke-

- (2) Przeworski, S., Die Metallindustrie Anatoliens, in der Zeit von 1500-700 v. Chr.: Rohstoffe, technik, Produktion, Leiden 1939, s.33-34; Speiser, E.A., Excavations at Tepe Gawra, Vol. I, Philadelphia 1935, s. 106, 164, Taf. XLVIII:3.
- (3) Calmeyer 1969, s.40, Abb. 40.
- (4) Maxwell-Hyslop, R., Western Asiatic Shaft-hole Axes, Iraq XI, 1949, s.102, Pl.34:12, Type 12.
- (5) Przeworski 1939, taf.X:1, s. 34; Erkanal, H., Die Äxte und Beile des 2. Jahrtausends in Zentral-Anatolien, München 1977, Taf. 6:65.
- (6) Erkanal 1977, Taf. 6:63.
- (7) ibid. s. 18 ff.
- (8) Calmeyer 1969, s. 40, Abb. 41.

narında karşılıklı çukıntı oluşturuyor. Küt kolcukların kesici ağız köşelerine mesafeleri eşit (6.4 cm), sap dili yuvarlatılmış trapez biçimli.

SM Envanter No. 81/39; (Resim: 4, Çizim: 4).

Kolcuklu tunç balta sağlam;

Uzunluk: 14.5 cm (namlu: 9.4; sap dili: 5.1) cm;

Genişlik: (Ağız: 5.4; namlu: 3.3; kolcuk: 6,4; sap dili: 4.4) cm;

Kalınlık : (namlu: 0.6; kolcuk:0.5; sap dili: 0.4) cm.

Derin içbükey kenarlı, dörtgen kesitli namlu, dışbükey kavisli ve yuvarlatılmış uçları olan kesici ağızla son buluyor. Küt kolcukların kesici ağız köşelerine mesafeleri eşit (7.9 cm), sap dili yuvarlatılmış trapez biçimli.

SM Envanter No. 82/74; (Resim: 5, Çizim: 5).

Kolcuklu tunç balta sağlam;

Uzunluk: 15.5cm (namlu: 9.3; sap dili 6.3) cm;

Genişlik: (Ağız: 5.8; namlu: 2.6; kolcuk: 6.2; sap dili: 3.8) cm;

Kalınlık : 0.6 cm.

Derin içbükey kenarlı, dörtgen kesitli namlu, dışbükey kavisli kesici ağızla son buluyor. Küt kolcukların kesici ağız köşelerine mesafeleri farklı (7.7 ve 7.9 cm), sap dili trapez biçimli.

Przeworski⁹ bu tür baltaların doğu Akdeniz'de M.Ö. 2. bin ortalarından önce görülmeye başladıklarını ve Filistin, Suriye, Anadolu, Ege, İran ve kuzeybatı Hindistan'a kadar yayıldıklarını belirtmektedir: Anadolu kökenli 30 örnek Alishar II ve IV, Kültepe Boğazköy, Bolu, Gözlükule ve Kayseri buluntularından oluşmaktadır.

Sivas Müzesi'nde bulunan 4 kolcuklu balta, namlularının paralel olarak içbükey yay çizimleri, sap kısımlarının trapez biçimli ya da yuvarlatılmış olmaları ve kolcuklarının küt oluşlarıyla Erkanal'ın¹⁰ I. tipine girerler. Bu tipe giren çeşitli örnekler Geç Karum Çağı ve Eski Hitit Çağı¹¹ ile Hitit İmparatorluk Çağı¹² tabakalarında bulunmuşlardır.

(9) Przeworski 1939, s. 31.

(10) Erkanal 1977, s. 3 ff.

(11) ibid. s. 8.

(12) ibid. s.9, Taf. 19.

Sivas baltaları Deshayes'in¹³ C.1.b tipi ile, Anlağan ve Bilgi'nin¹⁴ 1.b. 1 tipine girerler. Sap dilinin yuvarlatılması nedeniyle SM 81/39 ile 82/75 Kültepe¹⁵, Alacahöyük¹⁶ ve Boğazköy¹⁷, trapez biçimli sap dili nedeniyle de SM 82/74 ile 1914 en eski örnek olan Acemhöyük¹⁸ baltası ile Hitit İmparatorluk Çağı Boğazköy¹⁹ örneklerine benzemektedir.

Namlu biçimi dört baltada da aynı olup Karum²⁰, Eski Hitit²¹ ve Hitit İmparatorluk²² çağlarından bilinen bir biçimdir. SM 82/75'in şevlenmiş namlu kenarları da Karum²³, Eski Hitit²⁴ ve Hitit İmparatorluk²⁵ çağlarında bazı örneklerde görülen bir özelliktir. Kesici kısımları aynı olmakla birlikte SM 81/39, kesici ağız köşelerinin yuvarlak oluşu ile Erkanal'ın²⁶ 3. tipine giren ve Hitit İmparatorluk Çağı'na tarihlenen iki baltaya benzemektedir. Sivas baltalarının dördünün de benzer olan küt kolcukları Koloni Çağı²⁷ ile Hitit İmparatorluk Çağı²⁸ baltalarında bulunan bir biçimdir.

Sivas baltalarının, bazı detaylarda koloni ve Eski Hitit Çağı örnekleri ile benzeşmelerine karşın, genel özellikleri bakımından Hitit İmparatorluk Çağı'na tarihlenmeleri doğru olacaktır.

MERASİM BALTASI

SM Envanter No. 79/16; (Resim: 6, Çizim: 6).

Sap delikli tunç balta sağlam;

Uzunluk: 19.1cm (namlu: 12.2; sap deliği (dış): 2.2 (iç):1.5; ense çukurları: 5.1) cm;

- (13) Deshayes, J., Les outils de Bronze, de l'indus au Danube (IVe au IIe millénare) Vol. I-II, Paris 1960, s. 118.
- (14) Anlağan, C., /Ö. Bilgi, Sadberk Hanım Müzesi-Protohistorik Çağ Silahları/ Sadberk Hanım Museum- Weapons of the Protohistoric Age, Istanbul 1989, s. 55-57.
- (15) Erkanal 1977, Taf., 1:2.
- (16) ibid. Taf. 1:11.
- (17) Winckler, H., Vorläufige Nachrichten über die Ausgrabungen in Boğazköi im Sommer 1907, MDOG 35, 1907, Taf. 1:2.
- (18) Özgüç, N., Acemhöyük Kazıları/Excavations in Acemhöyük, Anadolu X, 1966, Lev. XXI:2.
- (19) Erkanal 1977, Taf.2:14; Anlağan/Bilgi 1989, s.57, No.25.
- (20) Erkanal 1977, Taf. 1:6 (Kayseri).
- (21) ibid. Taf. 1:7 (Müftüler Köyü).
- (22) Przeworski, S., Der Grottenfund von Ordu: Ein Beitrag zu den kleinasiatisch-kaukasischen Beziehungen am Ende des 2. Jahrtausends v. Chr., Archiv Orientalni VII, 1935, Taf. XLIX:a-d (Kayseri); Przeworski 1939 Taf. X:4 (Kayseri); Boehmer, R.M., Die Kleinfunde von Boğazköy, aus den Grabungskampagnen 1931-1939 und 1952-1969, Berlin 1972 (Boğazköy-Hattusa VII, WVDOG 87) Taf. II: 23-24 (Büyükale III); Boehmer, R.M., Die Kleinfunde aus der Unterstadt von Boğazköy, Grabungskampagnen 1970-1978, Berlin 1979 (Boğazköy-Hattusa X) Taf. I: 2486-2487 (Aşağı Şehir 3-2); Winckler 1907, s.8.
- (23) Erkanal 1977, Taf. I:2 (Kültepe), I:9 (Karahöyük).
- (24) ibid. Taf. 1:7 (Müftüler Köyü).
- (25) Anlağan/Bilgi 1989, s. 56, No: 24; Deshayes 1960, Pl. XIV:6.
- (26) Erkanal 1977, Taf.2:21 (Boğazköy), 2:17 (Kültepe).
- (27) ibid. Taf. 1:8; Özgüç 1966, Lev. XXI:2.
- (28) Deshayes 1960, Pl. XIII:16; Erkanal 1977, Taf. 2:14.

Yükseklik: (namlu: 2.1; sap deliği : 5.2; ağız: 7.5; ense çıkıntıları: 5.3) cm;

Kalınlık : (namlu: 0.4; sap deliği (dış): üst: 1.8; alt: 2; (iç): 1.4; ense çıkıntıları; 0.6-1.2) cm.

Şevlenmiş namlu kenarları üstte dışbükey, altta içbükey bir kavis oluşturarak, sap delikle açığı yapan düz kesici ağızla son buluyor. Sap deliğinin üst yarısı namlunun dar olan dip kısmına birleşiyor. Ense kısmında bulunan 4 küt uçlu ve yuvarlak kesitli çıkıntı, en geniş çap veren bölümünde, birbirine birleştirilmiş sap deliğinin üst ve alt kenarlarında yatay, orta kısmında ise çıkıntıların bulunduğu ense kısmında eşit aralıklı olarak başlayıp, namlu dibine doğru verrev olarak uzanan dörder ince kabartma şeritten üstteki üçü namlu dibinde üç kalın ve kısa kabartma uç ile son buluyor.

Calmeyer'in²⁹ "sözde balta" olarak adlandırdığı 33. gruba giren Sivas baltasının en yakın benzerleri Luristan bronz buluntuları arasında yer alır³⁰. Bu tür baltalar genellikle kesici yerine delici özellikleri bulunan merasim baltaları olarak nitelenir³¹. Pope³² bu tür baltaların sırt çıkıntılarının ağır namluya denge oluşturmak amacıyla yapıldığını, bu nedenle sap deliği arkasındaki 4 çıkıntının delici özelliği olmayacak derecede küt yapıldıklarını; çıkıntıların birbirlerine bağlanmasının da, çok ince olan sap deliğini güçlendirmek amacıyla yapıldığını savunmaktadır. Luristan baltalarında sap deliği üzerinde bulunan yiv gruplarının birleşerek tek bir ok biçiminde namlu ortasına kadar geldiği örnekler vardır³³.

Deshayes'in³⁴ MÖ 2. bin sonuna tarihlediği D tipine benzerlik gösteren Sivas baltası, Maxwell-Hyslop'un³⁵ da 20. tipine benzemektedir. Maxwell-Hyslop, buluntu yerleri kesin olmadığı için, bu baltaları kesin tarihlemekten kaçınmıştır. Gerek Boğazköy kral kapısı kabartmasındaki tasvire³⁶, gerek Beth Shan buluntularına³⁷ ve üzeri yazıtlı Luristan baltalarına³⁸ göre bu tip baltalar Geç Tunç Çağı sonuna, MÖ 12. yüzyıla tarihlenmektedirler.

(29) Calmeyer 1969, s.66 (Scheinaxt).

(30) Pope, A.U., A Survey of Persian Art: From the prehistoric times to the Present, Vol. I (Text), IV (Plates): Pre-achaemenid, Achaemenid, Parthian and Sasanian Periods, London/New York 1938, Pl. 48:A-C.

(31) ibid. s. 265; Huot, J.L., Persien I, München 1978 (Archaeologia Mundi 6) s. 96, Abb. 74 (Rituelle Axt).

(32) Pope 1938, s. 265-266.

(33) Deshayes 1960, Pl. XXI: 5-6.

(34) ibid. s. 155.

(35) Maxwell-Hyslop 1949, Pl. XXXVI:10-11, s. 108.

(36) Przeworski 1939, s. 35, Taf. XVI:1.

(37) Calmeyer 1969, s. 68.

(38) ibid. s.66, Taf. 4:1-2; Pope 1938, s. 275.

Bu baltaların bu güne değin bilinen Anadolu ve Suriye benzerlerinin tipolojik açıdan uzak benzerler olmaları, Sivas baltasının Luristan yapımı ve Anadolu'ya ithal olduğunu göstermektedir. Bu eser M.Ö. 12. yüzyılda, Hitit imparatorluğunun son yıllarında ithal edilmiş olabileceği gibi, yakın zamanda antika kaçakçılarınca da Anadolu'ya getirilmiş olabilir.

BRONZE AXES IN MUSEUM OF SİVAS (SUMMARY)

Six bronze axes in the Museum of Sivas-all of unknown provenienc-es-belong to following three types.

SHAFT-HOLE AXE: (Inv. Nr. 83/137).

The cylindrical socket with slightly concave sides has thickened edges. The blade-octagonal in section-is straight sided, widens toward its convex cutting edge. The blade and the shaft-hole are so connected that the upper part of the blade gives support to the wooden shaft. Such axes are found in northern Mesopotamia in the Akkadian era¹ in Tell Billa V and Tepe Gawra VI². The axe from Assur is found in the levels dated to the third Dynasty of Ur³. This type is also produced in the old Babylonian era⁴. The central Anatolian examples from Kültepe⁵ and Acemhöyük⁶ are dated to the Assyrian colonisation⁷ in 1800 BC; later on this type reached to western İnan⁸. The Sivas-axe can therefore be dated into the beginnings of the Middle Bronze Age.

LUGGED AXES: (Inv. Nr. 1914, 82/75, 81/39, 82/74)

Axes with lugs appear in the Levante around the middle of the 2nd Millenium BC; Przeworski⁹ mentioned 30 examples from Anatolia. The four lugged axes in museum of Sivas have blades with concave sides and convex cutting edge. Such forms are similar to the Type I of the Erkanal-typologie¹⁰, which are dated to the Middle¹¹ and Late¹² Bronze Ages. These axes are also similar to the Type C.1.b of Deshayes¹³ and Type 1.b.1 of Al. lağan/Bilgi¹⁴ typologies.

The axes with rounded butt (SM 82/75, 81/39) can be compared to axes from Kültepe¹⁵, Alacahöyük¹⁶ and Boğazköy¹⁷, while the axes with angular butt (SM 1914, 82/74) can be compared to axes from Acemhöyük¹⁸ and Boğazköy¹⁹. Their blade forms are similar to those from the Assyrian trade colonies²⁰ and to those from the early²¹ and imperial²² Hittite eras. Bevelled sided blades (SM 82/75) were also produced in Assyrian trade colonies²³, in early²⁴ and imperial²⁵ Hittite centers. Similar cutting edges with rounded corners (SM 81/39) are also recorded among the late

Bronze age Type III of Erkanal typologie²⁶. The blunt lugs of the Sivas-axes have parallels from the late phase of Assyrian trade colonies²⁷ and from the Hittite era²⁸. The Sivas-axes can be dated to the late bronze age, due to their resemblance to those found at Boğazköy.

RITUAL AXE: (Inv. Nr. 79/16)

The third axe type has a curved blade with bevelled sides. The upper side is slightly convex, while the lower side is deep concave, widening toward a diagonal cutting edge. The cylindrical socket is decorated on both sides with 4 line groups, each made up of 4 thin lines; the upper three groups build 3 single short bands on the narrow part of the blade. The gradually narrowing 4 blunt spikes on the butt are circular in section and are attached to each other at their thickest part.

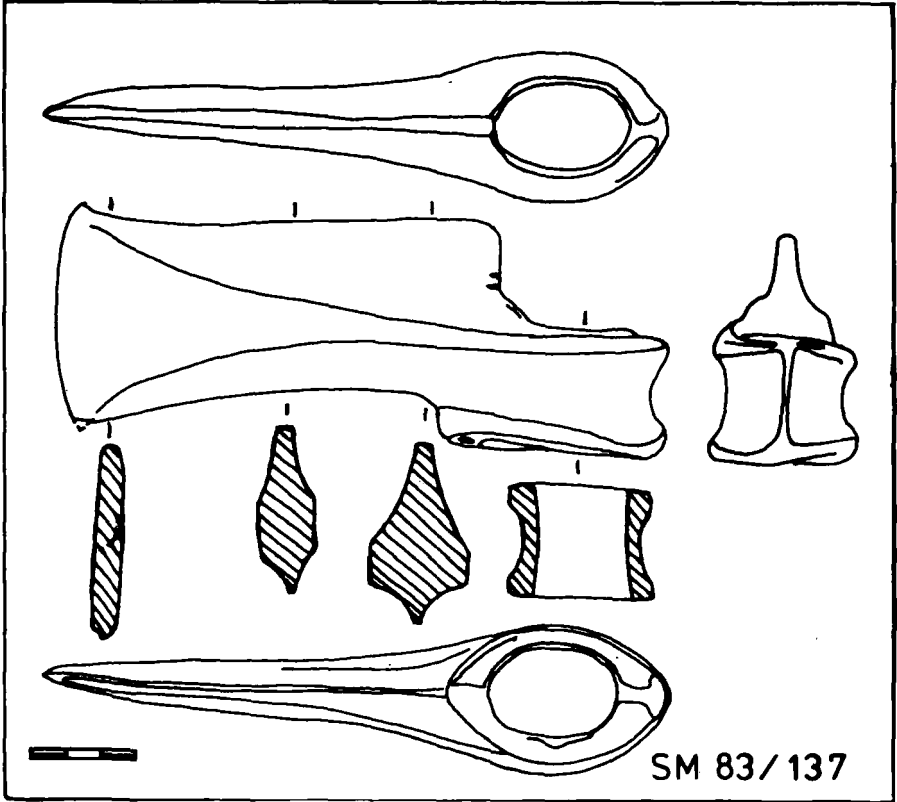
This type is similar to the Type 33 of Calmeyer²⁹ typologie, which are found at the Luristan-Plateau³⁰. Such axes are named as "ritual axe"³¹, while they have no function of cutting. Pope³² suggests, that the 4 blunt spikes can be made to gain balance against the blade, while they can also have no function as a piercing blades; these spikes may be attached to each other to strengthen to narrow shaft hole. The decoration on the socket resembles the arrow-like decoration on some axes from Luristan³³.

Deshayes dates his axe type D³⁴ to the end of the 2. nd and beginning of the 1. st Millenium BC. Maxwell-Hyslop³⁵ gives her Type 20 no exact dates, while their context is not known. However, this axe-type is dated to the 12.th century BC, due to its similarity to the axe on the relief of Boğazköy/Kings Gate³⁶ or to the examples of Beth-Shan³⁷ or to the inscribed axes from western İnan³⁸.

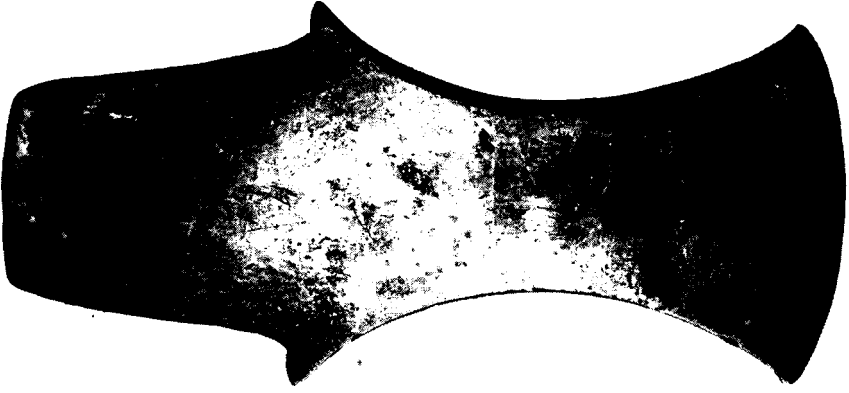
No exact parallel for this axe has yet been found in Anatolia. The Sivas-axe may be considered, in spite of its resemblance to the axes from Luristan-Plateau, to be imported to central Anatolia towards the end of the Hittite Empire; it may also be imported in the last decades by means of antique dealing.

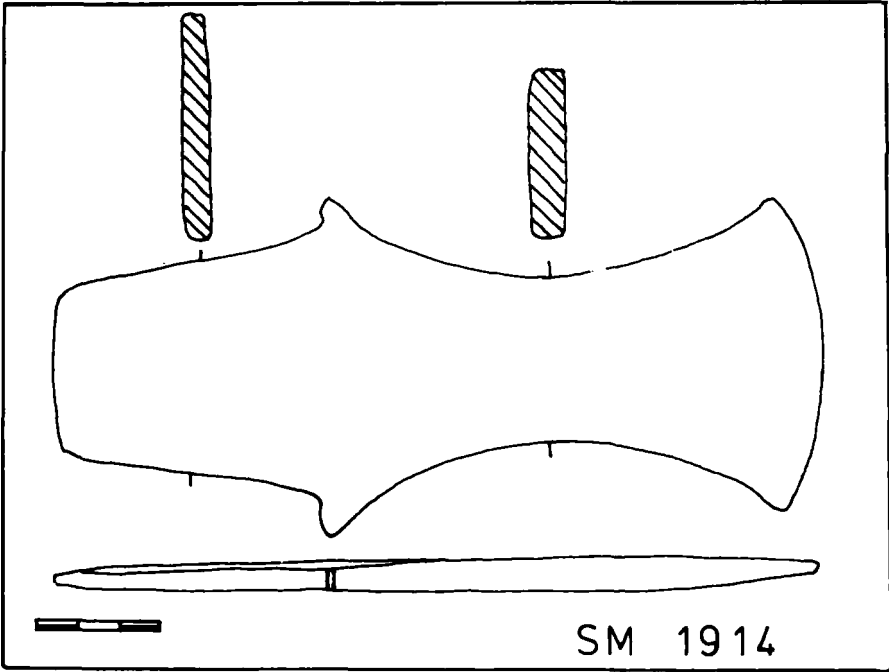
Resim: 1

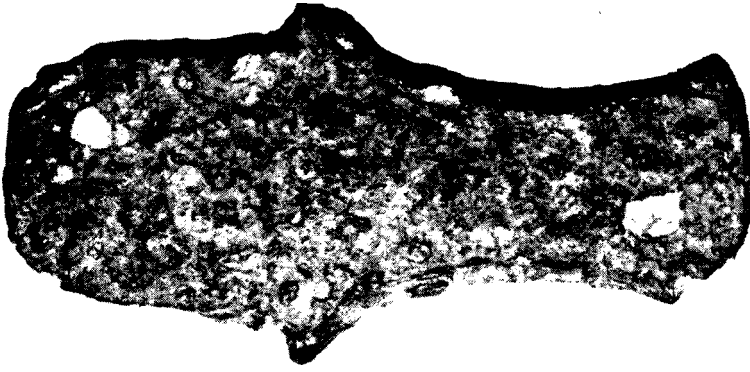
Çizim: 1

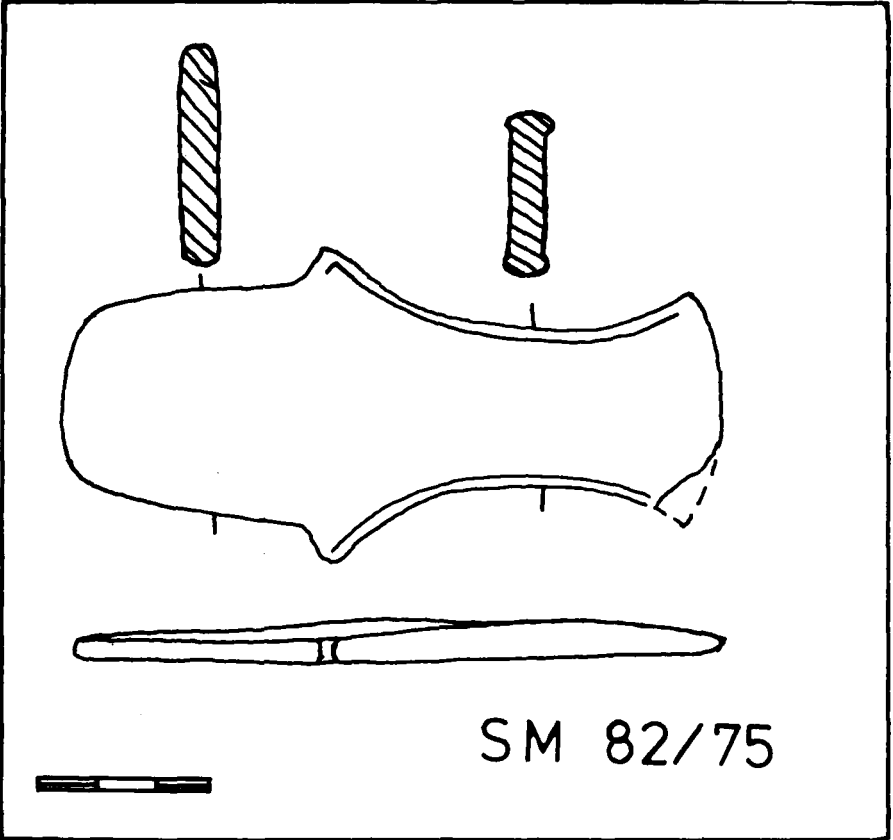
Resim: 2

Çizim: 2

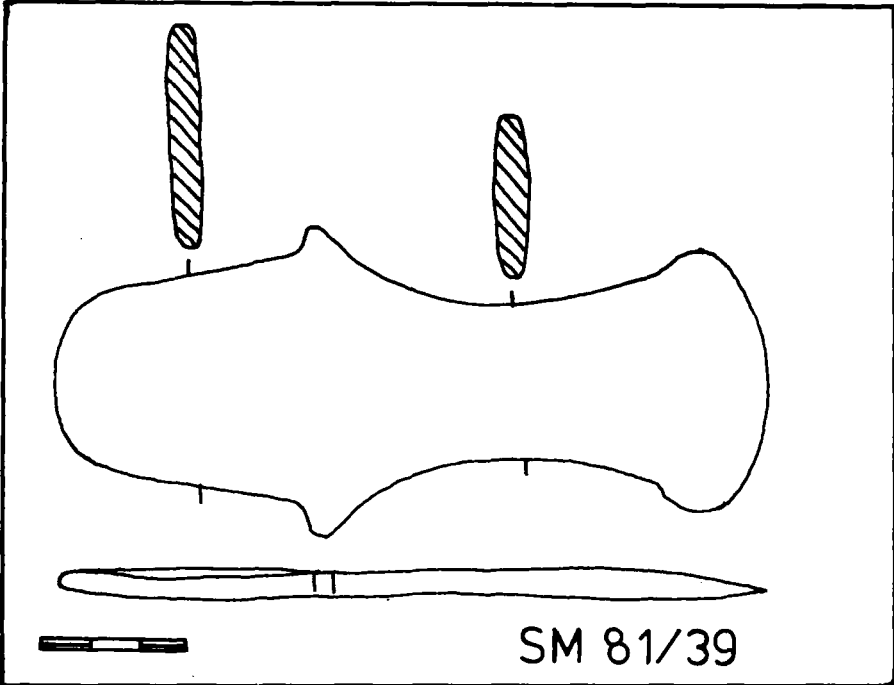
Resim: 3

Çizim: 2

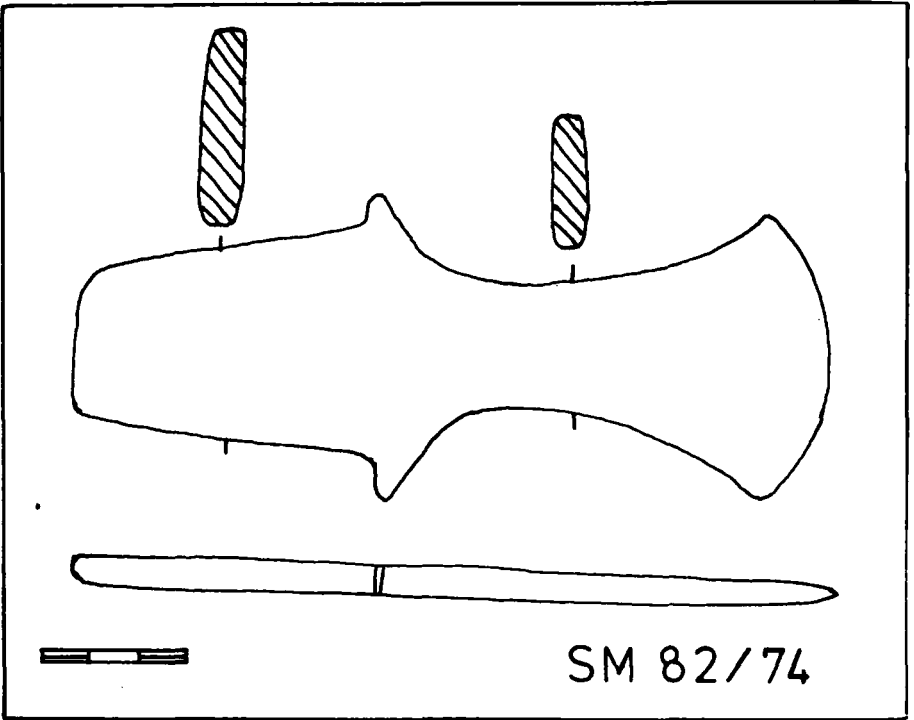
Resim: 4

Çizim: 4

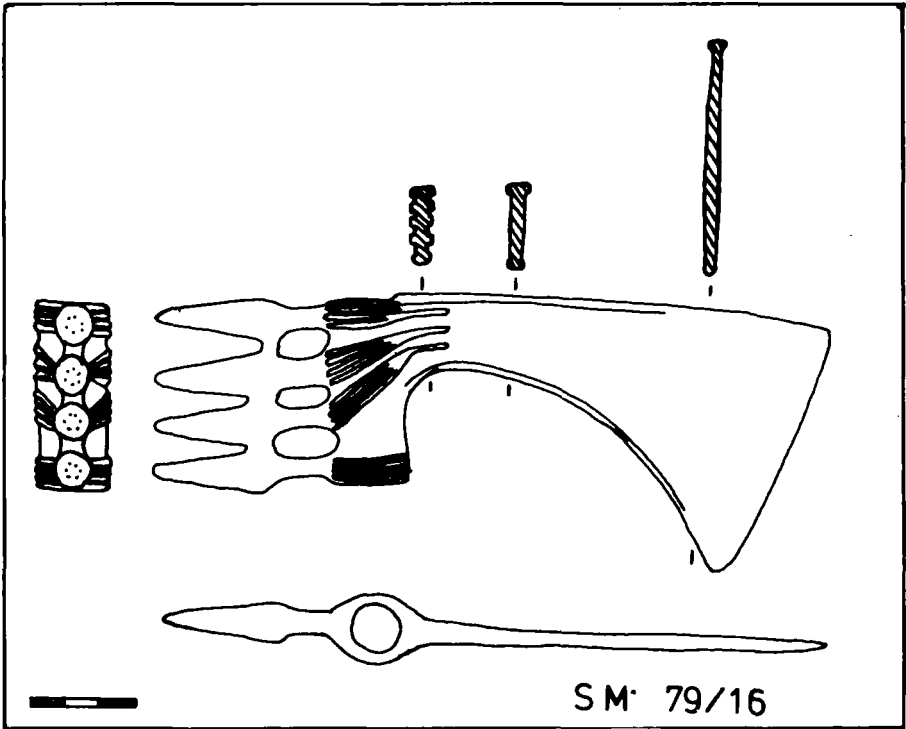
Resim: 5

Çizim: 5

Resim: 6

Çizim: 6

DOĞU ANADOLU'DA YENİ GÖZLEMLER

Semih GÜNERİ*

Yaklaşık, beşyüz yıl Anadolu'nun etnik bütünlüğüne egemen olan Hititler bu süre içinde Anadolu'nun büyük bir bölümüne yayılmanın Mezopotamya ve hatta Mısır'a kadar çeşitli şekillerde ulaşabilmenin gücünü kendinde bulabildiği halde, doğuya, Sivas'tan öteye, başka bir deyimle Fırat ırmağının doğu yakasına yayılamamışlardır. Bunun ardında, başta doğal koşulların ulaşımaya kolayca olanak tanımayacak kadar sert oluşu ve diğer nedenler yatmaktadır. Ancak nedeni her ne olursa olsun, Orta Anadolu'nun geniş bir kesiminde olup biten yoğun siyasal, kültürel hareketlilik Doğu Anadolu'nun yüksek yaylasına kol verememiştir. Dolayısıyla her iki bölge içinde sürüp giden yaşamsal olaylar gelişimlerini birbirlerinden bağımsız bir şekilde sürdürmüşlerdir². Anadolu'nun içlerindeki politik yapının "devlet" aşamasına geldiği ve yazının en yoğun biçimde kullanıldığı çağlarda Fırat'ın doğusunda halen "prehistorik" devir³ yaşanmakta oluşu, iki kültür bölgesi arasındaki kopukluğun çarpıcı bir göstergesidir. Başka bir açıdan bakılırsa, İ.Ö. 12. yüzyılın başlarında yaşanan olaylarla birlikte Anadolu uygarlığı "kalın bir sis perdesi" arkasında kalırken⁴ aynı çağlarda Doğu Anadolu'daki tarihsel akışın bu denli içinden çıkılmaz bir durumla yüz yüze olmadığı anlaşılmaktadır; İ.Ö. 13. yüzyılın ilk çeyreğin-

* Semih GÜNERİ, Atakent Sitesi 1. Blok N: 33 06200 Y. Mahalle/ANKARA.

- (1) Sivas Müzesince çevredeki höyüklerde yapılan araştırmalar sırasında yerleşme yerlerinden derlenen seramik malzemesi içinde, bölgede Hititli unsurlara işaret eden belgeler ve satınalma yoluyla müzeye gelen Hitit kökenli eserler, Sivas çevresinde yapıları araştırmaları özendirecek niteliktedir. Seramikler üzerinde gözlem yapmamda incelik gösteren meslekdaşlarım Sayın Naci Toy'a, Musa Törnük ve Mehmet Alkan'a içten teşekkürlerimi sunarım.
- (2) A. Çilingiroğlu, Van Gölü Havzasında Demir Çağların Başlangıcının Tarihi, *Anadolu Demir Çağları*, 1987, 112.
- (3) F. Kınal, Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da Tetkik Gezisi Raporu, *DTCFD, Cilt. XII, sayı. 1-2, 1954, 78*; A. Erzen, Doğu Anadolu ve Urartular (1986) 21; S. Güneri, Erzurum Çevresindeki Höyüklerin Yüzey Araştırması, *V. Araştırma Sonuçları Toplantısı (ASTopI) II*, 51.
- (4) "Karanlık Çağ", E. Akurgal, *Phrygische Kunst* (1955) III vd.; ay, *Die Kunst Anatoliens* (1961) 5 vd. ve "Karanlık Çağ" kavramı üzerinde genel kanının değişik yaklaşımla ve ayrıntılı irdelenişi için b. F. Işık, *Batı Uygarlığının Kökeni, Erken Demir Çağ Doğu-Batı Kültür ve Sanat İlişkilerinde Anadolu, Türk Arkeoloji Dergisi (TürkAD) Sayı. XXVIII, 1989, 1 vd.*

den⁵ itibaren I. Salmanassar ve onu izleyen Asur krallarına ait yazılı kaynaklar Doğu Anadolu'daki yaşamsal hareketliliğe işaret etmekte ve bölgede gelişen tarihsel olaylara ışık tutabilen bilgiler içermektedir⁶. Aynı kültür bölgesini paylaşan Transkafkasya'da ve İran'da gerçekleştirilen

- (5) Doğu Anadolu'da Ön-Urartu halklarının ilk kez çivi yazılı belgelere yansıtışı, D.D. Luckenbill, *Ancient Records of Assyria and Babylonia (ARAB) I* (1926) Nr. 112, 114, 117, 142, 144, 152, 155. Asur kralı I. Salmanassar (İ.Ö. 1274-1245) dönemine rastlar ve devam eder. Yani, İ.Ö. 13. yüzyıldan önce bu halkların bölgede yaşadıklarına dair belirgin bir filolojik iz yoktur. Ancak zengin doğal kaynaklar ve ürünlerle donanmış, geniş hayvancılık potansiyeli barındıran, üstelik yoğun III. bin kültürlerinin gösterdiği gibi yurt tutulması topraklar, B.B. Pitrovskii, *Urartu* (1969), 41 vd., üzerinde arıyorsak, salt Ön-Urartu gruplarının yöredeki varlıklarının daha erkende soruşturulması değil, izlenen binyılın başından bu yana süregelen kültürel akışın derin boşluklarla kesintiye uğramadığı düşüncesi gerçeğinde birleşmek gerekecektir. Eğer, Doğu Anadolu'da ikinci bin kültürlerinde canlı üçüncü bin ve birinci bin kültürlerine göre belirgin bir durgunluğun, A. Erzen, *ae*, 20., söz konusu edildiği yuvarlak bir mantıkla yürünürse, çalışmalar, bölge müzelerine çeşitli şekillerde gelen "sayısız" seramik malzeme üzerinde dönüp duran varsayımlardan öteye gitmeyecektir. Ön-Urartulu grupların Van bölgesindeki varlıkları, Asur kaynaklı çivi yazılı belgelere göre daha erken dönemde aranabilmektedir; Luckenbill, *ARAB I, Nr. 114*; A. Çilingiroğlu, *Urartu ve Kuzey Suriye, Siyasal ve Kültürel İlişkiler* (1984) 5. Hititler, uzunca bir süre denetim altında tutma çabası sarfettiği Kuzey Suriye'yi, Mitanni'nin Asur'a yenik düşmesiyle birlikte gelişen olaylar sonucunda, elden çıkarmak durumunda kalmıştır; Asur kralı I. Adadnirari ile I. Salmanassar devrinde Mitanni, önce Asur vasalıyken daha sonra ülke topraklarına katılmıştır. Bölgenin denetimini böylelikle ele geçiren Asur, Kuzey Suriye ötesindeki doğal kaynaklara açılan yollara da hakim olma olanağını elde etmiştir. Bu aşamada tarihsel gelişim, Asur'un Doğu Anadolu'nun yüksek yaylasında yaşayan topluluklara karşı başlattığı girişimlerle yeni bir boyut kazanmıştır. İşte bu nedenlerden dolayı, Ön-Urartu ülkelerinin adları İ.Ö. 13. yüzyılın öncesinde yazılı belgelere yansımamıştır. Diğer yandan, yüz yıl öncelerine bakıldığında kuzeyde Hayasa ülkesinin etkin varlığını görmekteyiz; E. Laroche, *Catalogue des textes Hittites* (1971), 9, Nr. 42; J. Friedrich, *Staatsverträge des Hatti-Reiches in Hethitischer Sprache 2. Teil, MVAG 34, 1930*, 103 vd. İ.Ö. 14. yüzyılın ilk çeyreğinden itibaren Hitit kökenli çivi yazılı kaynaklarda adı geçen ve Hatti yönetimini ciddi biçimde uğraştıracak boyutlarda güç oluşturduğu anlaşılan kral Hukkana'nın Hayasa'sı, genel olarak Erzurum ya da geniş çevresinde aranır; A. Goetze, *Kleinasien* (1957) 102 vd; J. Garstang, O.R. Gurney, *The Geography of the Hittite Empire* (1959) 29 vd. Binyılın sonlarına ait yazılı belgelerde ise, yöreye ilgili ifadelerle rastlamaktayız; Asur kralı I. Tiglatpileser'in "prizm yazıtı" diye adlandırılan belgesinden anlaşıldığı gibi, Luckenbill, *ae*, Nr. 236, kralın saldırıya geçtiği 23 Nairi ülkesi (kralı) arasında, Kuzeydoğu Anadolu'nun en güçlü ve zengin krallığı olarak gösterilen, F.W. König, *Handbuch der Chaldischen Inschriften, 1955-1957, 82.*, Daiaeni de yer almaktadır ve bu seferlere doğrudan hedef olmuş gibi görünmektedir. Van Gölü çevresinde olduğu kadar, geniş tanımla Doğu Anadolu'nun kuzeyinde de bu çağda canlı bir varoluşun söz konusu edilmesi ve bu varoluşların tüm bölge genelinde İ.Ö. 13. yüzyılın daha öncelerinde aranması için, anlaşıldığı gibi çok neden vardır.
- (6) Ön-Urartu grupları hakkında çivi yazılı kaynakların çevirileri için b. Luckenbill'in dn. 5'deki eseri, yorumlar ve kaynaklar için b. T. Tarhan, M.Ö. 13. yüzyılda "Uruatri" ve "Nairi" Konfederasyonları, İ.Ü. Edebiyat Fakültesi Eskiçağ Tarihi Kürsüsü, Yayınlanmamış Doçentlik Tezi (1978); O. Belli, I. AŞTopl, 1983, 31, dn. 1 ve 2.
- (7) Meslektaşım, Sayın H.F. Caferov'un bana gönderme olduğu, Akademinin İzvestiya (Habermeler)'sına ilişkin ayrıbasmalar, diğer yayınlar ve sözlü olarak iletildiği kişisel görüşler, Azerbaycan'ın özellikle Son Tunç-Erken Demir Çağı hakkındaki yeni araştırmaları içermektedir. Bu bilgi alış veriş sürecinde Azerbaycan ile Doğu Anadolu arasında kurulan arkeolojik ilişkilerde yeni bir takım çıkış noktaları bulabilme imkanını elde ettim; kendisine içten teşekkürlerimi sunarım.

çalışmalar sonrasında İ.Ö. ikinci bin yılı kapsayan Orta Tunç, Son Tunç ve Demir Çağlarının erken evresi, katmansal belgelerle sağlam temellere oturtulmuştur. Özde bilimsel dayanağını bu çalışmalardan alarak Doğu Anadolu'da son yıllarda yoğunlaştırılan çok değerli araştırmalar⁸, arkeolojik bulgularla, yukarda önemini vurguladığım filolojik kaynaklardaki bilgiler arasında bağ kurabilmeyi mümkün hale getirmiştir. Ancak hemen belirtmek gerekir ki, gerek boyalı kaplarla⁹ temsil edilen ikinci binyılın ilk yarısı gerekse ikinci yarısı ile ilgili sorunlara köktenci çözümler sunabilecek bir arkeolojik proje henüz gerçekleştirilmiş değildir.

Hiç şüphe yok ki, çözümleri Asur kaynaklı çivi yazılı belgelerin birinci derecede gösterdiği yer olan Van Gölü çevresinde olduğu kadar, aynı kültür bölgesinde yer alan Kars, Erzurum gibi arkeolojik birimlerde de aranmasını gerektiren bir çok neden vardır. Bu anlayış doğrultusunda 1985 yılından bu yana Erzurum, Erzincan, Kars illerinde sürdürdüğüm araştırmaların öncelikli amacı, Doğu Anadolu bütünlüğü içinde yörenin İ.Ö. ikinci binyıl ile ilgili arkeolojik dokusuna ilişkin somut belgeleri ortaya çıkartabilmektir. İlk araştırmalarda Karaz ve Urartu seramiğinden farklı ancak gerçekten iki ayrı çağı simgeleyen bu malzeme gruplarıyla benzer yanları olan tek renkli bir küme seramik ayırt edilmişti. Bu grup, Doğu Anadolu ile Transkafkasya ve Kuzeybatı İran'da yapılan çalışmaların sonuçları dikkate alınarak ikinci binyılın ikinci yarısına tarihlenebilmektedir. Diğer aşamada ele alınan Kars ve Erzincan'da yaptığım araştırmalarda ise, sözü edilen seramik türünün bu iki ilde varlığını kanıtlayan belgeler saptanmıştır. Kars, Erzurum, Erzincan bölgeleri arasında, sera-

- (8) A. Çilingiroğlu, Van Gölü Havzasında M.Ö. II. bin Kültürlerine ait Bazı Veriler, *I. ASTopl*, 1983, 25 vd.; ay, Van Dilkaya Höyüğü 1984 Kazıları, *VII. Kazı Sonuçları Toplantısı (KSTopl)*, 1985, 51 vd.; V. Sevin, Van Bölgesi Yüzey Araştırması, *III. ASTopl*, 1985, 287 vd.; A. Çilingiroğlu, Van Dilkaya Höyüğü Kazıları 1985, *VIII. KSTopl I*, 1986, 81 vd.; ay, Van Bölgesi ve Ordu İli Yüzey Araştırmaları 1985, *IV. ASTopl*, 1986, 311 vd.; V. Sevin, Malatya, Elazığ, Bingöl İlleri Yüzey Araştırması 1985, *IV. ASTopl*, 1986, 279 vd.; A. Çilingiroğlu, Van Dilkaya Höyüğü Kazısı 1986, *IX. KSTopl I*, 1987, 229 vd.; V. Sevin, Elazığ, Bingöl İlleri Yüzey Araştırması 1987, *VI. ASTopl*, 1988, 451 vd.; A. Çilingiroğlu, Van Dilkaya Höyüğü 1987 Kazısı, *X. KSTopl I*, 1988, 261 vd.; ay, Van Dilkaya Höyüğü Kazıları 1988, *XI. KSTopl I*, 1989, 247 vd.; ay, Van Dilkaya Höyüğü Kazıları 1989, *XII. KSTopl I*, 1990, 271 vd.; ay, Van Dilkaya Höyüğü Kazısı 1990, *XIII. KSTopl I*, 1991, 403 vd.; ay, The Early Iron Age at Dilkaya, *Anatolian Iron Ages The Proceedings of the Second Anatolian Iron Ages Colloquium 1987, (1991)* 29 vd.; V. Sevin, The Early Iron Age in the Elazığ Region and the Problem of the Mushkians, *AnatSt 41*, 1991, 87 vd.
- (9) Doğu Anadolu'nun "Transkafkasya tipi" boyalı kapları için b.M. Kofmann, Tilktepe, *IstMitt Beiheft 26 (1982)* Lev. 12; A. Çilingiroğlu, Second Millennium Painted Pottery Tradition of the Van Lake Basin, *AnatSt 34, 1984*, 129 vd.; V. Sevin, Van Bölgesi Yüzey Araştırmaları 1984, *III. ASTopl*, 1985, 288, Res. 1'deki parçalar. Erzurum-Hınıs'ın Sarıveli köyünde yol yapımı sırasında bulunan şişkin karınlı çömlek bölge için önem taşımaktadır, H. Karpuz, Hınıs'ta Bulunan Transkafkas Tipi Boyalı Bir Çömlek, *TürkAD XXVI-2, 1983*, Res. 4-7.

mik yoluyla kurulan ilişkinin ve yeni yerleşim birimlerindeki araştırmalarının ayrıntısına geçmeden önce, Erzurum'da yapılan kazıların irdelenmesine ve önemine değinmek istiyorum.

Bölgede ilk araştırmalar 19. yüzyılın sonlarına rastlar ve daha çok Urartu yazıtlarının saptanmasına yöneliktir¹⁰. İlk arkeolojik kazılar ise, 1942'de Koşay'ın Turfan'la birlikte gerçekleştirdiği Karaz höyük sondajlarıyla başlar¹¹. Bu başlangıçta, höyükte birbirinden yangın tabakalarıyla ayrılan üç kültür katı saptanır ve her üç yapı katından çıkartılan "siyah boya astarlı" çanak çömleğin, Alişar, Alacahöyük ile Ahlatlıbel "Bakır Çağı" malzemesinin tıpkısı olduğu belirtilerek höyük üçüncü binyıla tarihlenir¹². Karaz'daki sondajlara ilişkin olarak, höyükte Bakır Çağı adı verilen kültürden önce¹³ ve sonra gelen diğer kültürlerin varlığına ya da yokluğuna da değinilmesi gerektiğini savunan T. Özgüç¹⁴ Koşay'ın Erzurum yöresindeki çalışmalarına ilk ciddi eleştiriyi getirmiş olur. Özgüç eksikliklere değindikten sonra, Erken Tunç Çağı'na tarihlenerek tanıtılan bir ok ucuna dikkat çekerek, böyle bir bulgunun bu çağda ne Anadolu'da ne de Transkafkasya'da analogi bulamayacağını, bu ok ucunun belki tabakalararası sızma olabileceğini vurgulamıştır¹⁵. Bronz ok ucu, gerçekten de, Karaz hafirlerince sözü edilmeyen Orta-Son Tunç Çağı katmanlarına ait olmalıdır; çünkü aynı tip ok uçları Transkafkasya'nın¹⁶ bu çağları temsil eden merkezlerinden tanınmaktadır. Karaz kazı raporunda tanıtılan diğer

-
- (10) C.F. Lehmann-Haupt, Armenien einst und jetzt II (1926) 704 vd. Kökten'in tarihöncesi araştırmaları, bölgenin alt paleolitik devirlerden beri yerleşim gördüğünü belgelemişse de, K. Kökten, *DTCFD XII/2-3-4, 1953*, 189 vd.; ay, *Atatürk Konferansları V, 1975*, 95 vd., yapılan araştırmalar, yöredeki olası Erken Kalkolitik ve Neolitik kültürlerin saptanabilmesinde yetersiz kalmıştır.
 - (11) H.Z. Koşay, *III. TTKong Bildiriler, 1943*, 165 vd. Asıl kazılar, bu sondaj çalışmalarından çok sonra aynı kişilerce yeniden başlatılmıştır. H.Z. Koşay, K. Turfan, Erzurum Karaz Kazısı Raporu, *Bulleten 91, 1959*, 349 vd. Kazı raporlarında höyükte 12 mimari tabaka saptandığı, ancak ana toprağa varılmadığı belirtilmiştir, ae, 359. Ele geçirilen seramiğin tanımı ise "yeni bronz", "Kalkolitik" gibi deyimlerle yapılmıştır.
 - (12) Koşay, *III. TTKong Bildiriler, 1943*, 165.
 - (13) Kazı raporlarına dayanılarak, "koyu yüzlü açkılı mal"ların, G. Arsebük, *TTKong Bildiriler, 1979*, 81 vd., Pulur ve Güzelova'daki olabilirliğine dikkat çekilmiştir; ay, Altınova'da Koyu Yüzlü Açkılı ve Karaz Türü Çanak Çömlek Arasındaki İlişkiler Sorunu, İ.Ü. Edebiyat Fakültesi, Prehistorya Kürsüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi (1974) 32 vd.
 - (14) T. Özgüç, *III. TTKong Bildiriler, 1943*, 168 vd.
 - (15) Özgüç, ae, 169.
 - (16) Hazar Denizinin güneybatı kıyısında, Lenkoran bölgesinde açığa çıkartılan mezarlarda, Karaz örneğinin yakın paralelleri bulunmuştur, C.F. Schaeffer, *Stratigraphie Comparée et Chronologie de l'Asie Occidentale (1948) Fig. 227/15, 16, 17, 21*. Pulur mezarlarında da ele geçen kancalı ok uçlarının Sialk mezarlarındaki benzerleri için b. ae, Fig. 260/16. Ok uçları, Kafkasya Tunç Çağlarının sonu ile Demir Çağının başlarına, İ.Ö. 1300-1100'lere tarihlenmektedir. Azerbaycan'da yapılan yeni araştırmalar, V. Eliyev, *Azerbaycan'da Tunç Devrinin Boyalı Kablar Medeniyeti (1977) Lev. 19/8, 14, 15*. Bu gibi ok uçlarını Demir Çağının başlarına tarihlenmektedirler.

iki ok ucu ve bronz bileziğin benzerleri, Transkafkasya¹⁷'nin aynı dönem madeni malzemesi içinde gösterilebilmektedir. Karaz'daki surveylerim sırasında, höyüğün kalabilen kısımlarından topladığım parçaların yansıttığı özellikler, yukarıda değindiğim metal eserlerin simgelediği Orta ve Son Tunç Çağları içinde değerlendirilebilmektedirler. Karaz yapımları arasında Erzurum Müzesi'nde bulunan "mangal" ya da "altlık" da (Resim: 9) değişik biçimine karşın, Azerbaycan'ın Son Tunç Erken Demir Çağı buluntuları arasında tanıtılmaktadır¹⁸. Tüm bu varsayımlar- kısıtlı da olsa- stratigrafik karşılaştırma örnekleriyle, Karaz'daki bazı çanak çömleğin İ.Ö. ikinci binin ortalarına tarihlenebileceğini de karşılıklı olarak desteklemektedir.

Pulur¹⁹ ve Güzelova²⁰ höyüklerindeki ikinci bin yıl yerleşimlerinin varlığı düşüncesine ilk kez V. Sevin tarafından değinilmiştir²¹; bunun yanı sıra -Urartu ve Urartu öncesi seramiklerin birbirlerine olan benzerliklerinden olacak- bu höyükler Urartu yerleşim birimleri arasında gösterilmesine de çalışılmıştır²². Oysa, höyüklerde defalarca yaptığım surveylerde, Müze ve Atatürk Üniversitesi depolarında bulunan seramikler üzerindeki araştırmalarımda, ayrıca kazı raporlarında böyle bir kanı uyandıracak herhangi bir ize rastlanılmamıştır²³.

Pulur, tepe ve tepenin güneyindeki düzlük alanda üç ay süreyle yapılan çalışmalar, aynı mevsimde sona erdirilmiştir. Bu kısa süreli çalışmalara karşın, Pulur mezar buluntuları, Erzurum çevresinin ikinci bin yılı için önemli veriler sunmuştur. Koşay'ın da önemini vurguladığı mezarlar-

- (17) Mızrak ucu, Schaeffer, ae, Fig. 260/21; bilezikler, ae, Fig. 283/11, 12: Eliyev, ae, Lev. 22/2, 3, 5, 7, 14. Ayrıca karş., C.A. Burney, Iran VIII, 1970, 166, Lev. IV/a, c. Geoy Tepenin "C" evresine verilen "H" mezarında bulunmuş bronz bilezikler için b. T. Burton Brown, Excavations in Azerbaidjan 1948 (1951) 120, Fig. 1226, 1215 ve dn. 25.
- (18) Eliyev, Azerbaycan. Lev. 16/4; Değişik biçimli başka bir altlık örneği, Burton Brown, ae, 155, Fig. 37/28., Geoy Tepenin "A" evresindedir.
- (19) H.Z. Koşay, H. Vary, Pulur Kazısı (1964), bu tanınmış höyükte de ana toprağa erişilemediğinden içerdiği katmanlaşma tam olarak saptanamamıştır; buna karşın kazı raporunda dört mimari tabakanın belirlendiğinden söz edilir, ae, 14 vd. Pulur'da saptanan bu mimari katmanların birbirleriyle olabilecek ilişkileri konusuna gerektiği gibi açıklık getirilmediği kesindir. Dört tabakada da bulunan seramik "Kalkolitik" ya da "Geç Kalkolitik" olarak tanımlanır.
- (20) H.Z. Koşay, H. Vary, Güzelova Kazısı (1967) 1964 yılında, Koşay ve hiçbir arkeolojik deneyimi olmayan Vary tarafından kazılan höyüğün tümüyle prehistorik olduğu vurgulanır, ae, 6 vd. Kazı raporunda höyüğün kaç mimari tabaka içerdiği ya da kazı sonrasında belirlenen mimari tabakaların niteliklerinin de ne olduğu konusunda hiçbir bilgi yoktur. Buluntular tabakalaşmaya göre değil yükseltiler esas alınarak değerlendirilmiştir. Höyükte bulunan seramiğin tarihsel tanımları ise Pulur ve Karaz'da olduğu gibi salt "Kalkolitik" dönemle açıklanmıştır.
- (21) S. Başaran, V. Sevin, Bibliyografya, AnadoluAraş IV/V, 1976, 1977, 500.
- (22) W. Kleiss, H. Hauptmann, Topographische Karte von Urartu, *Amlran, Ergenzungsband 3* (1976) site no. 151-152.
- (23) Başaran, Sevin, ae, 500.

da ele geçen mızrak uçları ve kabzalı bronz hançerler²⁴ Azerbaycan bölgesindeki Son Tunç Erken Demir Çağı²⁵ buluntularıyla genelde benzerlikler gösterir²⁶. Pulur'un III numaralı mezarında bulunan bronz bilezikler, taş boncuklar, mezarların tarihlenmesinde önemli ip uçları vermektedir. 5-10 mm çapındaki boncukların, dilimlerine ayrılmışçasına çizilerek bezenmesi yönünden, benzerlerini yine Azerbaycan Son Tunç, Erken Demir Çağı örneklerinde bulur²⁷. Pulur bronz bileziklerinin daha gelişmiş biçimlileri, açık uçları hayvan başlı protomlu olarak ve boncukların he-

(24) Koşay, Vary, Pulur, Lev. XCII ve XCVII.

(25) Caferov'un notlarından edindiğim bilgilere göre, İran'da radyo karbon analizlerinin gösterdiği, C. Young, A Comparative Ceramic Chronology for Western Iran, 1500-500 BC, *IRAN III*, 1965, 83, İ.Ö. 1300'lere verilen Demir Çağlarının başlangıcı, Azerbaycan'da İ.Ö. 10. yüzyıllar içinde değerlendirilmektedir; Erken Demir Çağına tarihlenen, Haçbulak kurganlarında bulunan, basık yuvarlak gövdeli, kapalı ağız kenarı üç sıra yivli çömlekler, H.F. Caferov, H.P. Kesemenli, *AEA, Habermeler, Tarih, Felsefe ve Hukuk Seriyası*, 1979, No: 2, 79, Lev. 1/5 ve tek kulplu testilerin, ac, Lev. 1/4, aynıları, bu Çağın sonlarına tarihlenen Dilkaya mezarlarında bulunmuştur, A. Çilingiroğlu, *VII. KSTopl 1*, 1986, 85, Res. 13. Haçbulak mezarları da, Dilkayadakilere aynı şekil özelliklerini paylaşırlar; Caferov'un belirttiğine göre, ac, 75 vd., mezarların yan duvarları iki, baş duvarları bir sal taşı örülmüş, üstleri iki sal taşı ile örtülmüştür. Mezarların boyutları ise Dilkaya'dakilerle hemen hemen aynı ölçülerdedirler, ölüler mezara hoker biçiminde bırakılmışlardır. Haçbulak mezarlarının Dilkaya'dakilerden farklı olan tek yanı, ölü armağanları arasında bronz eşyanın varlığı ve bir arada bulunduğu demir eşyadan fazla sayıda oluşudur. Caferov, madeni materyalleri göz önünde bulundurarak, kurganları "İlk Demir (Erken Demir)" Çağına tarihlenmektedir, ac, 81 ve bu ifadenin tarihsel karşılığı ise İ.Ö. 9. yüzyıllardır. Haçbulak mezarlarına ilişkin mızrak ucu ve hançerlerin benzerleri, Azerbaycanın Kedebe; C.E. Helilov, Gerbi Azerbaycan'ın Tunç Devri ve Demir Devrinin Evvellerine Ait Arkeoloji Abideleri (1959), 92, Lev. XVII/7, Mingçeveir; S.M. Gaziyev, *AMM Cilt I*, 1951, 10, Lev. a ve b, Vardanlı; Gaziyev, *AMM Cilt VII*, 1973, 154, Lev. III/4, 5, 6., Noratus ve Leninakan; A.A. Martirosyan, Armeniya v epohu bronzy i rannego zheleza (1964) 20 vd. lev. 82/3; 83., bölgelerindeki örnekler paralelinde İ.Ö. en erken X. ve VIII. yüzyıllar arasında tarihlenmektedirler. Karş., V.C. Piggot, The Iron Age in Western Iran, The Coming of the Age of Iron, 1980, 423.

(26) Pulur mezarlarında keşfedilen mızrak uçlarının tam paralelleri, Azerbaycan'da geniş yayılım alanı bulmuştur: Schaeffer, Stratigraphie. Fig. 260/22'deki Sialk mezar buluntusu; ac, Fig. 279/13'de gösterilen, Baştaşeni'nin 13 no'lu mezarından bir örnek; Taşkoprü, ac, Fig. 228/1, örneği ve 18 no'lu mezar buluntusu olan, ac, 281/12'de gösterilen mızrak uçları ile Pulur nekropolünde gün yüzüne çıkartılan bronz ok uçlarının benzerleri, Schaeffer, ac, Fig. 227/15, 16, 17, 21; Fig. 260/16, ve Pulur baltasının, Koşay, Pulur, Lev. CX, benzer örnekleri, Schaeffer, ac, 217/22'de gösterilen Veri örneği; Fig. 222/c'deki Khodja-Daoud-Keupru baltası; ve ac, Fig. 226/6'daki Gagri buluntusu, Kafkasya Bronz'unun orta ve daha çok geç evreleri ile Demir Çağlarının erken evresi arasında tarihlenmektedirler. Pulur'un kabzalı hançerleri de, aynı bölge içinde kendilerine analogiler bulmakta, Schaeffer, ac, Fig. 217/1, 14 ve Fig. 227/10'daki Veri örnekleri; Tchila Kanè dolmen 4, Fig. 223; ve Chagoula Dere buluntuları Fig. 231; H.F. Djafarov, Svyazi Azerbaidjana so stranami Perednei Azii v epohu pozdnei bronzy i rannego jeleza/po archeologiceskim materialam Azerbaidjana (1984) 29 vd., Lev. II; ay, Drevneisie svyazi Azerbaidjanskih blijnego Vostoka (1985) 7 vd, Res. 2'dekiler ve V. Eliyev, Azerbaycan., 97 vd. Lev. 19; 20'deki bu örnekler de Son Tunç-Erken Demir Çağına tarihlenmektedirler.

(27) Bronz bilezikler için b. Schaeffer, Stratigraphie. Fig. 281/1 ve 2; Fig. 283/11 ve 12; Burton Brown, Excavations in Azerbaidjan 1948 (1951) Fig. 29/1226 ve 1215; Eliyev, Azerbaycan. Lev. 22/2, 3, 5, 7, 14'de tanıtılan örnekler, tıpkı Pulur'dakilerde olduğu gibi sivriken, açık uçlu yapı sunarlar. Boncuklar için b. Schaeffer, Stratigraphie. Fi. 219/27, Lev. LX; Djafarov, Azerbaidjana. Lev. VII/7, 26, 32; VIII/10, 17, 24; Djafarov, Drevneisie. Res. 4. Pulur nekro-

men aynılarını Urartu eserleri arasında görmek mümkündür²⁸ ve bu gözlem Urartu bronz süs eşyalarının kökenini Urartu öncesi toplulukların sanatında aramız gerekliliğinde yol göstericidir.

Pulur mezarlarında bulunan pişmiş toprak buluntular da tarihleme açısından belirleyici özellikler yansıtırlar. Koşay'ın da önemle üzerinde durduğu gibi, seramiğin renkleri tepedekilerden farklılıklar gösterir²⁹. Ancak Koşay, seramiğin renkleriyle belirginleşen bu ayrıcalığı dönem farkında değil de bunların salt ölü armağanı olarak amaçlandığında aramıştır³⁰. Her üç mezarda da ele geçen çömlek türü genel yapılarıyla, bugün Doğu Anadolu'da Erken Demir Çağı için "tipik" sayılan biçimleri tam olarak ansıtmazlar; bunu da seramik çokluğunun yöredeki yeterince tanınmamışlığına bağlamak gerekir. Mezarlarda ele geçirilen şişkin karınlı, dar dipli ve kalın astarlı Pulur çömleri ise, Azerbaycan'ın Son Tunç Erken Demir Çağı malzemeleri içinde paraleller bulurken, "Van-Urmiye boyalıları" adıyla da tanınan geometrik boya bezemeli çömlere de biçimsel yönden yaklaşılabılır; ancak bu yaklaşım da Pulur örneklerinde geometrik kazıma bezeklilerinin bile olmayışıyla sorun yaratmaktadır. Pulur'da değilse de, yüzey buluntuları ve 1987 yılında yapılan kazıların verdiği stratigrafik belgeler ışığında Son Tunç Erken Demir Çağı'nda yerleşimlere açık olduğu anlaşılan Sos höyüğün batısındaki düzlükte bulunan geometrik kazıma bezekli bir çömlek³¹ (Resim: 10), bu sorunu Erzurum çevresi düzeyinde çözebilecek niteliktedir. Eliyev'in yapıtında İ.Ö. II. bine tarihlenerek tanıtılan tek renkli bir çömlek³² (Resim: 11) biçimsel yönden Pulur çömlerini andırır³³ (Resim: 12).

polünde süs eşyaları arasında grup oluşturan bronz iğneler de bulunmaktadır. Bunlar yuvarlak ve topuz başlı, boğumlu ve üst kısımda kıvrımla delik oluşturanlardan oluşurlar. Azerbaycan'da bu gibiler, Schaeffer, ae, 422, Fig. 227/26-36'da gösterilen Vəri nekropolü örnekleri ve Pulur'da P. 78, 79'da (Lev. XC) tanıtılan, yalın, üst kısımda kıvrımla delik oluşturan tarzda kiler, Schaeffer, ae, Fig. 217/13; Fig. 281/3-10, İ.Ö. 1350-1100 ile ifade edilen Erken Demir Çağına tarihlenirler ve Kafkasya Bronzu'nun ikinci evresinde biçim oluşturan, ortadan delikli yalın iğnelerden, Burton Brown, Azerbaidjan. 145, Fig. 29/1290, doğallıkla farklıdır.

(28) R.D. Barnett, *AnatST XIII*, 1963, 181, Fig. 34/2, 4, 7.

(29) Koşay, Pulur, 49.

(30) Koşay, Pulur, 49.

(31) S. Güneri, Erzurum Çevresindeki Höyüklerin Yüzey Araştırması, *V. ASTopl II*, 1987, 58 vd. Res. 2/1.

(32) Eliyev, Azerbaycan 143, Lev. 3/4.

(33) H.F. Caferov, Haçbulak Kentinde Dağılmış Kurgan Kebirleri, *AEA, Tarih, Felsefe ve Hukuk Seriyası*, 1979, No: 2, 79, Res. III/11. Gerek Pulur mezar çömlerinin gerekse bu tipe giren diğer çömlerinin en belirgin özellikleri, ağız ve dip çaplarına göre gövdenin çok geniş oluşu ve kalın bir astarla kaplanmış olmalarıdır. Caferov ve Kesemenli'nin, Hocacı-Kedebey kültürünü temsil eden Haçbulak kurgan malzemesi üzerinde yaptıkları araştırmalarda metal eserlerle birlikte bulunan seramik kaplar arasında şişkin karınlı bir çömlek üzerinde dururlar. Kurgana ait malzemeler İ.Ö. I. binyılın başlarına tarihlenirken, bu çömlek, taşıdığı özelliklerden ötürü Kayakent-Horoçayev kültürüne yaklaşılmakta. A.P. Kruglov, Severo-

Pulur mezarlarında ele geçen, basit ağız kenarlı düz dipli çanaklar³⁴ (Resim: 13) Karaz (Resim: 14) Pulur, Güzelova'da bulunan aynı tip çanaklarla bir küme oluştururlar. Ağız çapları 15-22 cm derinlikleri 5-10 cm arasında değişen bu çanaklar, düz ve yuvarlak profilli örnekler olarak kendi içlerinde stille açıklanabilecek biçimsel kümelere ayrılabilirler; bu çanaklardan salt altlıklı oluşlarıyla ayrılan, ancak gövde yapılarının onlarla yakın biçimsel ilişkiler içinde oldukları gözlemlenen kaseler aynı dönemlerin ürünleri olmalıdırlar. Erzurum çevresinde yaygın bir geleneğin temsilcileri oldukları anlaşılan bu yalın kase ve çanaklar kazı raporlarındaki bilgilere göre, höyüklerin üst katmanlarını karşılayabilecek yükseltilerde bulunmuştur ve bunlardan özellikle iki Güzelova buluntusunu* (Resim: 15, 16) anıtan Azerbaycan'daki benzerleri³⁵ (Resim: 17) ile Pulur örneğini (Resim: 18) çağrıştıran bir başka çanak (Resim: 19) Erken Demir Çağı'na tarihlenmektedir*. Pulur kazı raporunda P. 232 envanter numarasıyla gösterilen keskin omuzlu çanak (Resim: 20) Grup A-1 seramiğinin (Resim:) özelliklerini paylaşmaktadır. Bu kabın biçimsel yönden Urartu bronz kaplarına benzetilmesi mümkündür³⁶. Pulur ve Güzelova'dan bazı kapların ağız çevresinin yiv sıralarıyla vurgulanışının (Resim: 21, 22, 23) Azerbaycan³⁷ (Resim: 24, 25), Ermenistan³⁸, Güneydoğu Anadolu³⁹ ve Van⁴⁰ bölgesindeki Erken Demir Çağı merkezlerinde, özellikle vurgulanan bir yöntem olduğu bilinmektedir.

Konuya ilişkin olarak, Pulur mezar planlarına da burada kısaca değinmekte yarar görmekteyim (Resim: 26): Bunlar, düzensiz taşların üst üste konulmasıyla oluşturulan dikdörtgen tasarlı odalar biçimindedir⁴¹ ve Azerbaycan'da "taş kutu" diye anılan mezarların⁴² benzerleridir. A. Çilingiroğlu'nun Doğu Anadolu'da bilinen ilk Erken Demir Çağı mezarları olarak nitelediği⁴³ Dilkaya ve Pulur mezarlarının tasarda yakınlığı görüşü, ölülerin hoker türünde mezara bırakılma biçimiyle ağırlık kazanmaktadır.

Vostocni Kavkaz vo II-I tysyacetiyah do N.Z., (1958) Res. 26; V.I. Markovin, Dagestan i gornaya Cecniya v drevnosti. M., (1969) 42, Res. 17. ve bu tür çömleklerin Kobüstan yerleşme yerlerinde analogiler buldukları belirtilmektedir: F.M. Muradov, Kobüstan v epohu bronzy (1974) 12 vd.

(34) Koşay, Pulur, Lev. XC, P. 268, P. 61 envanter numaralı kaplar.

(35) Eliyev, Azerbaycan. 80, Lev. 13 ve 14.

(36) R.D. Barnett, *AnatSt XIII*, 1963, 169, Fig. 23/1.

(37) Burton Brown, Azerbaidjan. Fig. 36/915, 356, 191, 643; Eliyev, Azerbaycan. 72 vd, Lev. 10/3, 9; 14/1 Caferov, Kesemenli, *AEA*, No: 2, Res. 1/5.

(38) V.S. Sorokin, Sledy drevneisego poseleniya u Karmir-Blura, *Sovietskaya Arheologiya*, 1958, No: 2, Res. 2.

(39) H. Hauptmann, *Keban I*, 1968, 91, Lev. 67/2; D. French, *VIII. KSTopl I*, 1986, 205 vd, Lev. 4/2, 6; V. Sevin, *AnatST 41*, 1991.

(40) b. dn. 8.

(41) Koşay, Pulur, 47 vd, Lev. XCIV; CIII.

(42) Eliyev, Azerbaycan. 75 vd.

(43) Çilingiroğlu, *VII. KSTopl*, 1985, 154.

Ancak Dilkaya'nın iri taşlardan oluşturulan küçük boyutlu mezarlarında birden fazla insan iskeleti bulunmasına karşılık⁴⁴ Pulur'da ölü gömme tek- tir, mezarlar daha geniş boyutlardadır ve çok sayıda ufak taşlardan yapılmıştır⁴⁵. Ayrıca Dilkaya'nın Erken Demir Çağı'na tarihlenen mezarların buluntuları içinde -demir iğne dışında-⁴⁶ bronz eşya yoktur. Bu iki mezar örneğine ilişkin seramikler arasında da ayrıcalıklar vardır. Örneğin Çilingiroğlu'nun Demir Çağı'nın erken evresine tarihedığı keskin profilli yivli kâseler⁴⁷, Pulur nekropolünde ele geçmemiştir. İki merkezin mezarları arasında göze çarpan farklılıklar Pulur'un Dilkaya'dan II. binyıl içerisinde biraz daha erkene verilebileceği olasılığı önerilebilir. Kazı raporlarına göre Pulur mezarları her ne kadar höyükle ilintili bir alan gibi görülememiş- se de, bu durumda bunların höyükteki olası ikinci bin katmanlarına bağ- lanmasının bir zorunluluk olduğu düşüncesindeyim.

Bu çalışmaya konu edilen en önemli parçalardan biri de Pulur kazı raporunda P. 572 envanter numarayla tanıtılan onarılmış çanak⁴⁸ (Re- sim: 27, 28). Kalın koyu kırmızı bir astarla kaplanması nedeniyle parçada çark izlerinin varlığı saptanamamıştır; ancak oldukça düzgün ve düzenli yapısıyla bu kabın elde yapılmış olması da düşünülemez. Olasılıkla çark- ta biçimlendirilmiş, daha sonra içine ve dışına aynı özenle çekilen kalın astar ve perdah çark izlerini yok etmiş olmalıdır. Belli belirsiz verilen çizgi kuşaklarla sınırlandırılmış basit ağız kenarı ile keskin omuz arasın- da yerleşik geniş bant bezeği, kazıma tekniği ile birbirini dik kesen ikili zig-zag çubuklardan oluşmakta, içleri çizgilerle doldurulmuş bu çubukla- rın sınırladığı alan sonuçta kabı çepeçevre kuşatan içi boş eşkenar dört- gen dizilerine dönüşmektedir. Omuz çizgisinin biraz üstüne yerleştirilen yatay delikli küçük tutamağın biri ve kabın oturacağı korunmuştur. Pulur kabının dibine düşülen not, bulunduğu yükseltinin 2.20 m olduğunu gös- termektedir. Koşay'ın "Kalkolitik" diye tanımladığı çanaklar sınıfına aldı- ğı Pulur kabı biçimsel ve teknik özellikleriyle III. bine ait olamaz. Olası- lıkla çarkta yapılmış bu çanak tiplerini Karaz seramiği içinde gösterme- nin bir dayanağı yoktur. Pulur'da sayıları az da olsa⁴⁹ buna benzer çanak- ların tümü Pulur kabıyla birlikte, Azerbaycan'da ve Kuzeybatı İran'da İ.Ö. II. binyılın ilk yarısında yaygın boyalı seramik kültürünün, izlenen binyılın ikinci yarısından itibaren kesintiye uğrayarak, yerini bıraktığı tek

(44) Çilingiroğlu, ae, 153 vd. Dilkaya mezarlarının Azerbaycan Haçbulak kurganları ile karşıla- ştırılması için b. dn. 25.

(45) Koşay, Pulur, 46 vd.

(46) Çilingiroğlu, ae, 155.

(47) Çilingiroğlu, VIII. KSTopl I, 1986, 85, Res. 14; 15.

(48) S. Güneri, V. ASTopl II, 1987, 57, Res. 2/2; 6; 6a.

(49) Pulur Kazı raporunda tanıtılan Lev. XXXII, P.3, P.6 ve P.7 ile Lev. XXXIII, P.232 (yanında yanlışlıkla P.571) envanter numaralı çanaklar İ.Ö. ikinci binyılın ikinci yarısının ağız kenarı çok yivli ve keskin profilli çanaklarının benzerleridir.

renkli seramik kültürü içinde önemli yer tutan, boyalıların bezeme anlayışına öykünür tavrıda geometrik kazıma bezemeler içeren kapların Doğu Anadolu'daki temsilcileridirler. Pulur kabının tarihlenmesinde ip ucu veren diğer bir unsur da kabın dip yapısıdır; içerlek diye tanımladığımız bu yapı biçimi Urartu çanaklarının tipik bir ögesi olarak bilinmektedir⁵⁰. Altın-tepe'de bu geleneği, kentin İ.Ö. 8. yüzyılın ikinci yarısına verilen Erken Dönem Urartu seramiği içinde görebilmekteyiz. Salt Urartu dönemi içinde, Urartu çömlekçiliğine özgü bir stil olarak yorumlayabileceğimiz bu özelliğin, daha İ.Ö. ikinci binyıllarda var olduğu ve sonraları Urartu kültürüne yansıdığı olasılığı önerilmektedir. Azerbaycan kökenli Son Tunç-Erken Demir Çağı'na tarihlenen bazı kaselerin⁵¹ (Resim: 29, 30) oturacakları -biraz farklı yapıda da olsa- Pulur kabındaki gibi içerlek olduğu gözlenmiştir.

Pulur nekropolü ile aynı döneme tarihlenebilir özellikleri bir arada içeren Pulur kabı, Urartu ve Ön-Urartu seramik gelenekleri arasındaki "taşıyıcılığa" ve Doğu Anadolu ile Transkafkasya arasındaki kültürel ilişkiye işaret etmesi bakımından, Doğu Anadolu'da şimdilik tek örnektir⁵². Görüldüğü gibi, Karaz, Pulur, Güzelova'nın hep "Karaz kültürleriyle" simgelenir olageldiğinden, bölgenin ikinci binyıl kültürleri ve Anadolu kronolojisi adına taşıdığı önem göz önüne çıkabilme olanağını bulamamıştır.

Erzurum çevresinde programladığım arkeolojik çalışmalara gelince⁵³, yukarda sözünü ettiğim höyüklerin kazılarında arta kalan kısımlarını (Resim: 31, 32) her fırsatta inceleme olanağı bulabildim. Bunların dışında kalan yerleşim birimlerinin tanımları da şöyledir: Erzurum-Hasankale yolunun 30. km sinde, yolun yaklaşık 500 m güneyinde yer alan Bulamaç Höyük (Resim: 33) 50x150x15 m boyutlar içerir. Çevredeki diğer büyük höyüklere göre fazlaca tahrip görmemiştir. Tepenin kuzeybatısındaki alanda yapılan kaçak kazılar, büyük bir Orta Çağ yapısının temellerini ortaya çıkartmıştır. Höyük çevresi, otlak, bataklık alanla çevrilidir. İlk araştırma sonuçlarına göre Küme B-1, son araştırmalarımda Grup A-1'de topladığım, çarkta yapılmış, keskin profilli çanak ve kâselerin büyük bir

(50) Urartu merkezlerinde gün yüzüne çıkartılan içerlek altlıklı kaseler için b. R.D. Barnett, *AnatSt XIII, 1963*, 165, Res. 15/1, 2; B. Ögün, *AA, 1967*, 439, Res. 16; K. Emre, *Belleten, 131, 1969*, Res. 12; Sorokin, *SA, 1958, No: 2*, Res. 12/4.

(51) Özde aynı ancak değişik stilde oluşturulmuş içerlek dipli kaseler için b. Eliyev, *Azerbaycan, 72, Lev. 9/3*.

(52) Pulur kabının, çağını tam olarak simgeleyebilecek stratigrafik bir belge olarak kabul edilmesi en son olasılıktır ve dolayısıyla ikinci binyıla tarihlenmesi varsayımdan öteye gitmeyecektir. Ancak, Sos kazıları bu örneği, katmansal belge olarak ikiye çıkartmıştır: Siyah yüzü, basit ağız kenarlı, omuzunda iki memecik bulunduran yalın çanak içerlek diplidir.

(53) "1990 yılı Doktora bursu" adı altında, Doğu Anadolu araştırmalarına parasal katkı sağlayan ARIT'e içten teşekkürler.

bölümü Bulamaç ürünüdür. Burney'in Doğu Anadolu'da yaptığı yüzey araştırmalarına ilişkin seramik parçaları üzerinde çalışan Russell⁵⁴ grupladığım malzemenin benzerlerini, İ.Ö. I. binyılın erken dönemi içinde değerlendirirken seramiğin toplandığı "G-G" grubuna degin açıklamasında, bölgedeki Urartu öncesi yerleşim birimlerinin ve seramiğinin yeterince tanınmadığına kısaca dikkat çekmiştir⁵⁵. Yapıttaki "G-G" seramiğinin özdeşi olduğunu düşündüğüm Grup A-1 seramiğinden (Resim: 1, 3)/ birçoğu Erken Demir Çağı'na tarihlenen bazı Dilkaya buluntularıyla karşılaştırılabilmektedir. İlk araştırmalarımda⁵⁶ bu gruba giren seramikleri kabaca ikinci binyılın ikinci yarısına görel olarak tarihlemiştim. Ancak ilerki bölümlerde de değinileceği gibi, 1987 yılında Erzurum Sos höyükte yapılan arkeolojik kazılarda, iki Orta Çağ tabakası altında saptanan kültür katında bu gibi parçalara çok sayıda rastlanmıştır.

Yaklaşık 50x150x18 m ölçüler içeren Uzunahmet Tepe (Resim: 34, 35) Erzurum-Hasankale demiryolunun 15. km sinde yer alan tren istasyonunun 300 m güneyinde aynı adla anılan köyün bitişiğindedir. Kuzey-güney doğrultuda tarla seviyesinden başlayarak giderek yükselen ve yaklaşık 50 m ye eriştikten sonra birden dikleşen tepenin 4-5 m kadar olan toprak dolgusu 35-40 m yükseklikteki bir kayalık zemine oturur. Tepenin tümüyle kayalık olan güney sırtı dik yamaçlarla ova seviyesine iner. Güneye bakan bu kayalık duvarda küçük oyukların⁵⁷ yanısıra, yer yer 3 m ye varan yükseklikte, düzeltilmiş ve işlenmiş kayalık birimler göze çarpar. Uzunahmet'in batı, güneydoğu sırtlarında yaklaşık 1x1.50 m boyutlarında toprak zemine oturtulmuş blok taşların varlığı gözlenmiştir (Resim: 36, 37). Her üç yönde de yan yana en fazla üç blok izlenebilmektedir. Taş birimleri, şüphesiz tepeyi kuşatan sur duvarlarının elemanlarıdır. Erken Dönem Urartu özellikleri yansıtan bu yapı kalıntıları, işlenmiş kayalık birimler ve burada toplanan bazı seramik parçaları, Uzunahmet'in Urartu döneminde yerleşim gördüğünün belgeleridir. Seramik buluntuları arasında, bu merkezin Urartu öncesinde de yaşandığını kanıtlayabilecek belgeler bulunmaktadır.

Erzurum'un 40 km batısındaki Kandilli'nin yaklaşık 4 km güneyinde bulunan Cinis Höyük (Resim: 38), Ortabahçe (Cinis) köyünün içinde yer alır. Diğer höyüklerde olduğu gibi burada tahrip söz konusudur (Resim: 39). Höyük bu güne kalabilen durumuyla ancak 46x50x8 m boyutlar içe-

(54) H.F. Russell, Pre-Classical Pottery of Eastern Anatolia, Based on a Survey by Charles Burney of Sites Along the Euphrates and Around Lake Van, BAR International Series 85 (1980) 79, Fig. 19.

(55) Russell, Pre-Classical. 80.

(56) S. Güneri, Erzurum. 51 vd.

(57) F. Işık, Şirinlikale, *Belleten* 200, 1987, 525, dn. 102.

rir. İlk yüzey araştırmalarında Cinis'te birkaç parça Urartu seramiği bulunmuştu. bu belgeler Cinis'te zayıf bir Urartu yerleşiminin işaretidir. Höyükte bulunan parçalardan biri altı delik çömleğin alt kısmıdır (Resim: 40). Koşay'a göre⁵⁸ yalnızca Pulur mezarlarına özğü olan bu çömleklerin bir benzeri de Erzurum Müzesi'nde Güzelova kazı buluntusu olarak sergilenmektedir (Resim: 41). Bu kap, hiçbir biçimsel ve teknik açıklama getirilmeksizin Güzelova kazı raporunda G. 291 envanter numarayla tanıtılmıştır. Tüm araştırmalar boyunca başta Pulur olmak kaydıyla Cinis, Aşkale, Alaca'da altı delik bu gibi parçalara rastladık. Pulur mezarlarında birlikte bulunduğu bronz eserlerin Transkafkasya'daki paralellere göre tarihlenen bu altı delik çömleklerin, ilk araştırma sonuçlarına göre Erzurum çevresinde yaygın bir tür olduğunu saptamış ve onların I.Ö. ikinci binin ikinci yarısına tarihlenmesi gerektiğine deęinmiřtim⁵⁹. Sos höyük kazılarında, tepede açılan 5x5 m lik ilk açmanın batı batısında 1.50 m lik derinlikteki III. tabaka ev zemini üzerinde bir sekiye yerleştirilmiş ve yıkılan duvarın etkisiyle ancak yarı yarıya korunmuş olarak ele geçen altı delik çömlek, ilk arařtırmalarımda⁶⁰ tanıtılmış olduğum örneklerin tüm özellikleriyle uyum içindedir. Cinis'te 1989 yılı araştırmalarında tepenin etrafını çeviren taş dizilerinin bir kısmını inceledik (Resim: 42, 43, 44). Resim: 38'de görüldüğü gibi höyük tahrip edilmiş ve yerine kullanım amacına yönelik düz alanlar oluşturulmuştur. Taş sıraları düzlük alanın başladığı yerden yaklaşık 100 m uzakta yer almaktadır. Höyüğün kuzeye bakan eteklerinde izlenen kısmı ekili alanla sınır oluşturmakta, bundan sonrasının köy yapılarıyla kesilmekte olduğu belirgin bir şekilde görülebilmektedir. Taş sırasının kalınlığı 1 m den fazladır, izlenebilen kesimlerde yerden yüksekliği ise 1 m yi aşmaktadır. İri ve küçük taşların birlikte kullanıldığı dizinin toprak altında kaldığı bellidir. Köylülerden edindiğimiz bilgiler, taş dizilerinin tepeyi çepe çevre kuşattığı ve höyük tahrip edilmeden önce meyilin bu taş sırasına kadar ulaştığı biçimindedir. Doğu Anadolu'da başka bir örneği olmadığından kesin bir tanıda bulunmak zordur, ancak çözümlenici düzeyde çalışmalarla, bu taş sıraları ile höyük arasında bir ilişki kurulabileceği inancındayım. Azerbaycan'da etrafı surlarla çevrilmiş höyüklere nice örnekler gösterilmektedir. Eğer bu kanıtlanabilirse Cinis, etrafı surlarla tahkim edilmiş sivil yerleşimlerin Doğu Anadolu'daki ilk örneğini oluşturabilecektir.

(58) Koşay, Pulur, 29. Altı delik çömleklerin bir diğeri de Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesinin ilgisiz bir bölümünderken F. Işık tarafından alınarak Arkeoloji bölümüne getirilen, burada Res. 12b'de tanıtığım örnektir. Abartılmış şişkin karnı ve dar altlığı ile türdaşlarının biçimsel ve teknik özelliklerini yansıtır. Kalın bir astarla kaplanmış ve çok iyi perdahlanmıştır. Yüzeyi yer yer kararmıştır ancak genel olarak kahverengimsi yüzeylidir. Bu çömleğin nereden ve nasıl getirildiğine dair somut bilgi edinilemedi.

(59) Güneri, Erzurum, 50 vd.

(60) Güneri, ae., Res. 8, 9, 10.

Erzurum çevresinde yer alan yerleşim birimlerinden biri de kentin 52 km batısında, Aşkale ilçesinin içindedir (Resim: 45). Yaklaşık 20 x 150x60 m ölçüler içeren tepe yerleşimi 50-55 m yükseklikte kayalık zemin üstüne oturmuştur. Benzeşiyor gibi görünüyorsa da, yüzey buluntuları, Aşkale'nin Uzunahmet'ten daha farklı yapıda olduğunu gösterir. Tepenin her yerinde yüksekliği aynıdır ve Uzunahmet'te bulunmayan siyah yüzlü seramik burada yoğundur. Aşkale'nin araştırmacıların gözünden kaçmış olması pek şaşırtıcı değildir, uzaktan bakılınca höyük izlenimi veren tepenin, yakından incelendiğinde kayalık bir yükseltiden başka bir şey olmadığı sanılmaktadır. Çevresinin yapılarla kuşatılmış olması ve hiç seramik vermeyişi yerleşme yerini tanımakta caydırıcı ve yanıltıcı olan diğer unsurlardır. Tepede yoğun biçimde siyah yüzlü seramiğin varlığı ancak dik sırtların aşınmasıyla ortaya çıkan kesitlerde gözlenebilmiştir. Toplanan çok az sayıdaki seramiğin tümü Erken Transkafkasya türünde, siyah yüzlü, kabartma desenlilerden oluşur. Ancak bunlardan biri, ilk bakışta "Karaz"ın köşeli kaplarını andıran siyah yüzlü parça çizi bezemeler içerir. Parçanın yüksek bölümünde yer alan bezemeler daha çok resimsel nitelik taşır. Türlü şekilde yorumlanabilecek bu çizgisel anlatım Karaz seramiğine yabancıdır⁶¹. Son araştırmalarda tepenin batı sırtlarında bir dizi taş temel saptanmıştır.

Alacahöyük (Resim: 46) Erzurum-Kandilli yolu arasında, yolun kuzeyindeki düzlükte yer alır. Yaklaşık 200 m uzunluğundaki höyük, çağdaş yerleşim birimlerine uzaklığı dolayısıyla fazla tahrip edilememiştir. Höyükte siyah yüzlüler fazla değildir; bunların arasında kabartma desenli olanların sayısı da azdır. Daha çok koyu kırmızı-siyah alacalı ve koyu kırmızı renkliler çoğunluktadır. Tepede, tek tırnaklı bir hayvanı model alan belki hayvan biçimli bir kabın ayak parçası bulundu. 4.2 cm lik taban genişliği, bastığı yeri iyi kavrayacak biçimde tasvir edilmiştir. Alaca, yalnızca bir kez, o da çok kısa bir süre ayrılarak araştırılan bölgenin tek höyüğüdür, buna rağmen, İ.Ö. II. binyılın ilk yarısını temsil edebilecek türdeki boyalı kapların ilk örneği burada bulunmuştur (Resim: 8/4). Alaca örneği ile birlikte, kentin Hınıs ilçesine bağlı Sarıveli köyünde bulunan boyalı bir çömlek⁶², Erzurum bölgesinin, Doğu Anadolu'da yayılım alanı bulan boyalı seramik kültürüne katılımının somut belgeleridir.

Kars bölgesinde yaptığımız çalışmalar, kentin güneydeki merkez köylerinden Azat'ta başlatıldı. Kars'ın 8 km güneyinde Azat deresinin kuzey kenarında, doğal bir tepe üzerinde kurulmuş Dündartepe Höyüğü ilk durak oldu. K. Kökten, 1952'de Kars'a ikinci kez geldiğinde Dündartepe-

(61) Güneri, ae, Res. 13.

(62) H. Karpuz, Hınısta Bulunan Transkafkas Tipi Boyalı Bir Çömlek, *TürkAD XXVI-2, 1983*, Res. 4-7.

de küçük kapsamlı sondajlar yapmış, tespit ettiği katmanlaşmayı ise, 1. Klasik Çağ, 2. Urartu, 3. Hitit, 4. Bronz ve Bakır Çağı olarak açıklamıştı⁶³. Çalışmalarının sonuçlarına göre de⁶⁴ Orta Anadolu ile bu bölgeler arasında kültürel bağ kurmaktaydı. Kökten, böyle bir düşünceye yönelişinin nedenlerini "Hititli" olarak tanımlamaya gittiği seramik çeşidinin arkasında aramıştır. Bu seramik türü gerçekten de Hitit seramiği ile karşılaştırılabilecek özellikler içermektedir. Ancak bu benzerlik olgusu dışında, Hitit kültürü ile çağdaş Doğu Anadolu kültürleri arasındaki ilişkiden söz etmenin başka bir bilimsel dayanağı yoktur. Kars bölgesinden derlediğimiz malzeme içinde yer alan bu seramik türünün benzer örnekleri karşılaştırmalı olarak İ.Ö. II. binyıllara, ancak Doğu Anadolu kültürleri içeriğinde verilebilmektedir.

Azat'ta, ağız kenar profili veren fazlaca yüzey buluntusu elde edemedik. Bu çalışmada tanıtılan parçalar Erzurum'da da yaygın olan başka bir kap türünü temsil etmektedir. Bunlar, kırmızı-gri-siyah alacalı, parlak yüzeyli, siyah ya da gri özlü çanaklardır. Aynı özellikleri taşıyan çok sayıda şekilsiz parçalar Azat'ta bu yaygın mal grubunun temsilcileridir.

Ardahan'daki araştırmalarımız, daha önceden hedeflenen, bu ilçeye bağlı Baştoklu köyünde gerçekleştirildi. Köyün 2 km kuzeyinde yer alan Kalecik denilen yer, yaklaşık 40 m yükseklikte doğal tepe üstü yerleşme yeridir. Batıda yer alan az meyilli düzlük geniş alan seramiğin bol izlendiği bölgedir. Tepenin kuzeyinde Kura ırmağının bir kolu olan Cot suyu akar. Baştoklu, çarkta yapılmış sarımsı kırmızı, kahverengi, koyu kırmızı-gri alacalı, iyi perdeli bir seramik türüyle temsil edilir. Bu doğrultuda Ardahan ile Azat arasında paralellikler kurulabilmektedir.

Kars-Ardahan karayolu üzerinde konumlanan Ölçek köyü bitişiğinde, yüksekçe bir tepede iyi durumda mimari kalıntılar saptandı. Kalıntıların mimari özellikleri ve tepede toplanan birkaç parça seramik yapının Urartu Çağı'na ait olabileceğini göstermektedir.

Erzincan'da ilk kez yaptığımız araştırmalar, kent merkezi ve Refahiye çevresinde yoğunlaştırıldı. Merkez Üzümlü'de, Üzümlü çayının kenarında, vadi içinde kurulmuş Kıldirik Höyük, kuzeydoğu-güneybatı yönde yaklaşık 83 m uzunlukta küçük bir yerleşim merkezidir. Altın-tepe'nin yaklaşık iki km kuzeyinde yer alan Kıldirik yoğun Erken Tunç Çağı yerleşmesidir. Siyah yüzü, kabartma desenli, kaba, iri kaplara ait parçalar, yuvarlak gövdeli ağız kenarı dışı kıvrık küçük çömleklerden kopma örnekler, koyu kırmızı, siyah saman katkılı kaba amorf parçalar Kıldirik'i temsil eden mal gruplarını oluştururlar.

(63) K. Kökten, *DTCFD Cilt. XI, Sayı. 1, 1954*, 204 vd.

(64) Kökten, *ac*, 204.

Altıntepe'nin yaklaşık 1 km batısında yer alan Saz Tepe (höyük), iki ayrı tepelikten oluşmuştur; yalnızca yüzey uzunluğu doğu-batı yönde yaklaşık 250 m dir. Otlak ve bataklık alanla çevrili Saz Tepe, Urartu ve Hellenistik Çağa ait seramik parçaları içermektedir. Refahiye'nin 14 km batısında Yurtbaşı köyünün yaklaşık 1 km güneyinde yer alan Tombul Tepe, tepe üstü bir yerleşme yeridir. Höyük doğu-batı yönde yaklaşık 200 m çaplı doğal yükseltinin üstünde konik şekilde oturmuştur. Buradan elde edilen çok az buluntunun hemen hepsi kaba elde yapılmış, saman katkılı, iri taşçıklı hamurlu, koyu renk özlü yüzeyleri perdahlı, kırmızı ve siyahlardan oluşur. Toplanan örnekler, Orta Anadolu ETÇ malzemesine yakın olduğu kadar, Erzurum, Kars kökenli Erken Transkafkasya seramiği ile de uyum içindedir.

Erzincan ilindeki ilk araştırmalarımızın son durağı, Refahiye'nin 12 km güneyinde derin bir vadi içinde yer alan Cengerli orman köyü idi. Köyün yaklaşık 1 km güneyinde, köyün kenarından geçen çayın yaladığı büyükçe bir kaya kütlesi yer almaktadır. Kütlenin kuzeyinde işlenmiş dik yüzeyler, basamak şeklinde birimler ve çanak biçimli düzgün oyukla göze çarpar. Burada ve kütlenin kuzey ve doğusuna düşen ekili alanda seramik boldur. Kırmızı ve devetüyü tek renkli Urartu kökenlilerin dışında, ağız kenarı yivli, kızıl kahve renkli iyi perdahlanmış ve kırmızı-gri alacalı perdahlı, tanı vermekte zorluk çekilen şekilsiz parçalar küçük bir grup oluştururlar. bunların arasında Şirinlikale ve Yaylagül buluntularına benzer parçalar mevcuttur⁶⁵. Saz Tepe, Kıldirik, Tombul Tepedeki kaba malzelerin paralelleri -ki bunlar ekili alanda yoğun bulunurlar- Cengerli seramiğinin genel türünü oluştururlar.

Seramik Tanıtımları

Resim: 1.

1. Erzurum, 461, 10 R 4/6, hamurunun renginde, perdahlı, alacalı, elde yapılmış.
2. Erzurum, Sos, içi dışı siyah, siyah özlü, perdahlı elde yapılmış.
3. Erzurum, Bulamaç, 202, 0.22, içi kahve-siyah alacalı, perdahlı, elde yapılmış.
4. Erzurum, Tuy, içi dışı kararmış, siyah özlü, elde yapılmış.
5. Erzurum, Bulamaç, kararmış, elde yapılmış.
6. Erzurum, Sos, içi, dışı kararmış, perdahlı, çarkta yapılmış.
7. Erzurum, Sos, kahverengi-siyah-gri alacalı perdahlı, elde yapılmış.

(65) Bu türde parçalar Geoy Tepenin en geç evresindeki ağız kenar üstü yivli kapları çağrıştırmaktadır: Burton Brown, Azerbaidjan. Fig. 41/156, 224.

8. Erzurum, Pulur, tümüyle indirgenmiş, çok düzgün yapılı.
9. Erzurum, Cinis, siyah-gri-kahverengi alacalı, perdahlı, elde yapılmış.

Resim: 2.

1. Erzurum, Bulamaç, tümüyle indirgenmiş, elde yapılmış.
2. Erzurum, Sos, pembemsi sarı hamurunun renginde, gri-siyah-sarımsı alacalı, iyi fırınlanmış, perdahlı, elde yapılmış.
3. Erzurum, Sos, pembemsi sarı hamurunun renginde, perdahlı, elde yapılmış.
4. Erzurum, Pulur, 2.5 YR 5/8 hamurunun renginde, perdahlı, elde yapılmış.
5. Erzurum, Pulur, gri-siyah alacalı, perdahlı, elde yapılmış.
6. Erzurum, Tuy, tümüyle indirgenmiş, beyaz taşçıklı, perdahlı, elde yapılmış.
7. Erzurum, Sos, sarımsı-gri-kırmızı alacalı, iyi perdahlı, elde yapılmış.
8. Erzurum, Sos, Ø.18, sarımsı-gri-siyah alacalı, perdahlı, elde yapılmış.
9. Erzurum, Pulur, Ø.14, sarımsı-gri-siyah alacalı, perdahlı, elde yapılmış.
10. Erzurum, Karaz, 2.5 YR 4/8, canlı kırmızı, iyi perdahlı, çizgi bezemeli.

Resim: 3.

1. Erzurum, Karaz, dışı canlı kırmızı, perdahlı, omuzu yivli, çarkta yapılmış.
2. Erzurum, Sos, koyu kırmızı, perdahlı, omuzu yivli, çarkta yapılmış.
3. Erzurum, Cinis, koyu kırmızı astarı dökülmüş, omuzu yivli, çarkta yapılmış.
4. Erzurum, Sos, içi dışı kızıl kahve, perdahlı, omuzu yivli, çarkta yapılmış.
5. Erzurum, Uzunahmet, koyu kırmızı, perdahlı, omuzu yivli, çarkta yapılmış.
6. Erzurum, Uzunahmet, kırmızı, omuzu yivli, çarkta yapılmış.
7. Erzurum, Cinis, kırmızımsı sarı perdahlı, omuzu yivli, iyi fırınlanmış, çarkta yapılmış.
8. Erzurum, Bulamaç, pembe hamurunun renginde, omuzu yivli, iyi fırınlanmış, çarkta yapılmış.
9. Erzurum, Pulur, 10 YR 6/4 hamurunun renginde, iyi fırınlanmış, basık bezek, çarkta yapılmış.

Resim: 4.

1. Erzurum, Sos, siyah **yüzlü**, içi pembemsi, çarkta yapılmış.
2. Erzurum, Tuy, siyah-kırmızı alacalı, perdahlı, çarkta yapılmış.
3. Erzurum, Şirinlikale, **açık-koyu kırmızı alacalı**, perdahlı çarkta yapılmış.
4. Kars, Olçek, Ø.29, pembemsi krem, perdahlı, çarkta yapılmış.
5. Erzincan Saz Tepe, koyu kırmızı-siyah alacalı, perdahlı, çarkta yapılmış.
6. Erzurum, Karaz, sütlükahve-gri alacalı, perdahlı, çarkta yapılmış.
7. Kars, Ardahan, Kalecik, gri perdahlı, çarkta yapılmış.
8. Kars, Ardahan, Kalecik, koyu kırmızı astarlı, çarkta yapılmış.
9. Kars, Ardahan, Kalecik, kırmızımsı sarı, perdahlı, çarkta yapılmış.

Resim: 5. .

1. Erzincan, Saz tepe, Ø.18, siyah-kahve alacalı, mat, çarkta yapılmış.
2. Erzincan, Saz tepe, Ø.28, koyukahve-gri alacalı, çarkta yapılmış.
3. Kars, Ardahan, Kalecik, 7.5 YR 7/4 pembe hamurunun renginde, çarkta yapılmış.
4. Kars, Ardahan, Kalecik, Ø.20, gri-siyah alacalı, çarkta yapılmış.
5. Erzurum, Sos, Ø.17, gri-siyah-sütlükahve alacalı, çarkta yapılmış.
6. Kars, Ardahan, Kalecik, açık kahve hamurunun renginde çarkta yapılmış.
7. Kars, Azat, Dündartepe, kırmızı-gri-siyah alacalı, perdahlı, çarkta yapılmış.
8. Kars, Ardahan, Kalecik, kırmızı-gri-siyah alacalı, perdahlı, çarkta yapılmış.
9. Kars, Ardahan, Kalecik, kırmızı-kahve-gri alacalı, perdahlı, çarkta yapılmış.
10. Kars, Azat, Dündartepe, Ø.19, açık kahve-gri alacalı, perdahlı, çarkta yapılmış.
11. Erzurum, Alaca, kırmızı-kahve-gri alacalı, perdahlı, çarkta yapılmış.
12. Erzurum, Alaca, kırmızımsı kahve, perdahlı, çarkta yapılmış.
13. Kars, Azat, Dündartepe, kırmızımsı sarı hamurunun renginde, perdahlı, çarkta yapılmış.

Resim: 6.

1. Kars, Ardahan, sarımsı, perdahlı, çarkta yapılmış.
2. Erzincan, Saz Tepe, kırmızı-siyah alacalı, elde yapılmış.
3. Kars, Ardahan, Kalecik, sarımsı gri alacalı, perdahlı, çarkta yapılmış.
4. Kars, Ardahan, Kalecik, kırmızı-gri alacalı, iyi perdahlı, elde yapılmış.
5. Kars, Ardahan, Kalecik, 7.5 YR 6/6, kırmızımsı, iyi perdahlı, çarkta yapılmış.
6. Kars, Ardahan, Kalecik, 10 R 4/6, kırmızı-siyah alacalı, iyi perdahlı, çarkta yapılmış.
7. Erzurum, Sos Ø.22, 7.5 YR 6/4 hamurunun renginde, perdahlı, çarkta yapılmış.
8. Erzurum, Sos, sarımsı-siyah alacalı, perdahlı, çarkta yapılmış.
9. Erzurum, Sos, soluk kırmızı-gri alacalı, perdahlı, çarkta yapılmış.

Resim: 7.

1. Erzurum, Sos, mor siyah, iyi perdahlı, çarkta yapılmış.
2. Erzurum, Sos, Ø.22, siyah yüzlü, iyi perdahlı.
3. Erzurum, Alaca, Ø.20, pembe, iyi perdahlı, çarkta yapılmış.
4. Erzurum, Bulamaç, pembe, iyi perdahlı, çarkta yapılmış.
5. Kars, Ardahan, Kalecik, açık kahve, iyi perdahlı, çarkta yapılmış.
6. Erzurum, Uzunahmet, açık kahve, perdahlı, çarkta yapılmış.
7. Kars, Ardahan, Kalecik, kırmızımsı, perdahlı, çizgi bezek.
8. Erzurum, Uzunahmet, koyu kırmızı, perdahlı, çizgi bezek.
9. Erzurum, Bulamaç, kırmızımsı, perdahlı, çizgi bezek.
10. Erzurum, Aşkale, kahve-siyah alacalı, çizgi bezek.
11. Erzurum, Bulamaç, kırmızı-siyah alacalı, çizgi bezek.

Resim: 8.

1. Erzurum, Sos, gri hamurunun renginde, kazıma bezek.
2. Kars, Azat, Dündartepe, siyah yüzlü, çizgi bezek.
3. Erzurum, Sos, baskı bezek.
4. Erzurum, Alaca, kırmızı-gri-siyah alacalı yüzeyli, iyi perdahlı kırmızı ve sarı fon üzerine koyu kahve çizgiler.
5. Erzurum, Tuy, kırmızı yüzlü, çizgi bezek.

Seramik Grupları

Keskin profilli çanakların toplandığı Grup A-1⁶⁶ örneklerinin (Resim: 1/1-6) ağız kenarları bant biçiminde dışta kalınlaştırılmıştır.

Uç noktaya doğru ağız kenar profili incelemekte en uçta bir noktada bitmektedir. Elde yapılmış olmalarına karşın yapıları muntazamdır. Ağız kenarlarındaki bant dışında, parçalar homojen yapı içerirler, bant her zaman düzgün değildir, ancak sıradan bir işçilik de yansıtmazlar. Grubu oluşturan örnekler -biri (Resim: 1/1) dışında- genellikle iyi fırınlanmışlardır, çoğu tümüyle indirgenmiştir. Grup A-2 örnekleri (Resim: 1/7-9; 2/1-5) ağız kenarları dışta yuvarlakça kalınlaştırılmış çanakları temsil ederler, Resim: 2/1'deki parçanın profili biraz farklıdır. Parçaların tümü iç ve dış yüzeyleri perdelidir. Aynı grubun örnekleri olduğu halde bazı çanaklar (Resim: 2/2-5) çok iyi fırınlanmışlar, buna karşılık Resim: 1/8 ve 2/1'deki gibiler ise tümüyle indirgenmiştir. Ayrıca Sos III örneklerinin analizleri de göstermiştir ki, bu dönemin seramik yapımında birden fazla fırınlama tekniğine tanık olunmaktadır. Grupta ve diğer gruplarla olan ilişkilerde değişmeyen ortak yön perdah işlemidir. Omurgalı çanakların Grup A-3'e giren örnekleri⁶⁷ (Resim: 2/6-10) "S" yanaylıdır, ağız kenarlarının dış tarafları keskin hatlıdır. bir örnek dışında (Resim: 2/6) genellikle iyi fırınlanmışlardır, parçaların tümü perdelidir. Hamurlarında orta incelikte kum katkısı vardır. Bu yazıda tanıtılan ve tanıtılmayan diğer parçalara göre, bu gruptaki parçaların yüzeylerindeki renk ağırlığı sarımsı-gri-siyah alacalı tonlardır. Karaz'da bulunan bir parçanın (Resim: 2/10) içi ve dışı aynı özenle, canlı kırmızı renkte kalın bir astarla kaplanmış, çok iyi perdahlanmıştır. Dış yüzündeki bezeme, kazıma tekniği ile yapılmış, çizgilerin içleri ise beyaz macunla sıvanmıştır. Kâsenin ağız kenarının hemen altında başlayan zig-zag çubukları kabı çepre çevre kuşatacaktır. İçi taralı zig-zag çubukları motifi, diğer grup örneklerinde de görüldüğü gibi yörede yaygın bezeme anlayışının tipik bir unsurudur. Grup A-4'ü oluşturan kapların diğer alt gruplardan ayrılan yanı çarkta yapılmış olmalarıdır. Parçaların kendi aralarındaki ortak özelliklerinden biri de omuzlarında bulundurdıkları bir ya da birden fazla yivlerdir (Resim: 3/1-9). Taşdığı biçimsel ve teknik özellikleri nedeniyle bu alt grupta incelenen çanağın (Resim: 3/9) omuz çizgisi üzerinde çift sıra baskı bezek bulunur. Grup A-4⁶⁸ seramiği yalın yapı gösterir, yukarıda diğer gruplarda tanıtılan örneklerin tersine iyi perdeli değildirler, ancak daha iyi koşullarda fırınlanmışlardır, bazıları (Resim: 3/6, 8, 9) hamurlarının renginde mat yüzeyli-

(66) Ağız kenarları dışta-bant gibi- kalınlaşmış profilli kaplar, burada Grup A-1 ve Grup A-2'de toplanmıştır. Bu gibilere Haftavan Tepe VI'da rastlanmaktadır: M.R. Edwards, Excavations in Azerbaidjan (North Western Iran) 1: Haftavan, Period VI (1983) Fig. 107/1-5.

(67) Edwards, ae, Fig. 95/10, 12: 96/4, 9: 98/2, 4: 99/1, 3: 102/1, 7 ve Fig. 97/1, 5.

(68) b. dn. 67.

dir. 1986'da yapılan araştırmalarda bu tip parçalar Küme B-1'de toplanmıştı. Bu yazıda tanıtılan Grup A-4 seramiği Küme B-1'deki-lerle aynı özellikleri paylaşmaktadır. Grup A-5'i oluşturan kapların ağız kenar üstleri, dışa uzantılı yere paralel düzleřtirilmiřtir⁶⁹ (Resim: 4/1-5). Genelde, omuzda profil kalındır. Tümü çarkta yapılmış bu parçalar özensizlik yansıtırlar. Kimilerinin yüzeyinde enine kalın perdah izleri görülür (Resim: 4/2, 5), kimisinde ise (Resim: 4/4) yüzey mattır. Hamurlarında, yapım sırasında iyi işlenmediğinden, yer yer hava kabarcıklarının bıraktığı boşluklar görülür. Burada tanıtılan ve tanıtılmayan buna benzer örneklerin bir ortak özelliği de yüzeylerinin siyah-koyu kırmızı alacalı olmasıdır.

Omurgalı kaplardan sonra ikinci ana grubu oluşturan çanakların omuzları yuvarlak profillidir; yukarı doğru kalınlaşan ağız kenarları yere paralel düzleştirilmiştir (Resim: 4/6-9), tümü çarkta yapılmıştır. Erzurum ve Kars'ta şık rastlanan bu tip kaplar iyi fırınlanmışlardır, tanıtılanların biri (Resim: 4/8) dışında, fırınlama tekniğinin getirdiği küçük değişiklikler bir yana, kapların yüzeyleri hamurlarının rengindedir (Resim: 4/8). Örneğinin içi pembe hamurunun renginde, dışı ise ağız kenar üstünden başlayan koyu kırmızı astarla kaplanmıştır. Ardahan ve Erzurum çevresinde, sarımsı ya da pembe ile koyu kırmızının karşılaştığı başkaca örneklere de rastlanmıştır. Grup B-2'yi oluşturan parçalar, Erzurum, Kars, Erzincan'da, bir önceki grupdakilerden sonra en şık rastlanan kap türünün (Resim: 5/1-13) temsilcileridir. Bunların ağız kenar üstleri yere paralel düzleştirilmiştir. Genel olarak biçimlerinde muntazamlık izlenir. Hamurları iyi elenmiştir, ancak çoğunda hava kabarcıklarının oluşturduğu küçük boşluklar görülür. Çok düzgün olmalarına karşın, hiç birinde çark izi olabilecek bir belirti yoktur. Araştırma bölgesinde elde yapılmış kaplar genel olarak zaten düzgün olmadıkları için herhangi bir kuşkuya yer bırakmazlar. Çarkta hazırlanmışların ise hemen tümünde, çark izi aramaya gerek göstermeyen diğer yapısal unsurlar, tanıda ip uçları vermektedir. Bir grup vardır ki, bunları tanımlamakta güçlük çekilebilir. Bu grupta gösterilen parçalardan bir kaçıının (Resim: 5/2, 4; 5, 9) çarkta yapıldığı gerçektir. Diğerleri ise çarkta yapılmış kadar düzgündür ancak elde de yapılmış olabilirler. Erzurum'da, Erken Transkafkasya türünde kapların bazı gruplarında şaşırtıcı düzgünlükte örneklerin varlığını ve sorunun bu gelenekçi kültür bölgesinin sürekliliğinde değerlendirmek gerektiğini de unutmamak lazımdır.

B-2 grubunu temsil eden kapların yüzeyleri hamurlarının renginde çoğu zaman perdahlıdır, bazıları düzeltilmiş mat yüzeylidir. Burada gösterilenlerin perdahları birkaçı (Resim: 5/8, 12) dışında, mükemmel değildir. Grup B-2'de yer alan ve benzeri diğer parçaların yüzeyleri kırmızı-

(69) Grup A-5'in ilk parçasının Haftavan VI'daki benzerleri; Edwards, ac, Fig. 121/4 ve 121/1.

gri-siyah alacalıdır; canlı kırmızıdan siyaha dönen renk tonları yüzeylerde homojen değildir, çoğunda kırmızı diğer tonların yanında ağırlıktadır. Bu alacalanma rastlantı olabileceği gibi istenerek oluşturulmuş bir bezeme anlayışını da çağrıştırmaktadır. İçeride kıvrık, basit ağız kenarlı, yuvarlak gövdeli çanakları içeren Grup B-3 örnekleri -iki parça dışında (Resim: 6/2, 4)- çarkta yapılmıştır. El yapımı olanlar düzgün yapı içerirler. Hamurları iyi elenmiştir. Genel olarak iyi fırınlanmışlardır. B-2'dekiler gibi yüzeyleri kırmızı-gri-siyah, kimi zaman daha açık tonlarda alacalıdır. Fonksiyonel olarak, Anadolu'da her çağda kullanım alanı bulan basit ağız kenarlı yalın çanakların, burada incelenenlerine Kars, Erzurum, Erzincan'da sıkça rastlanmıştır. Grup B-4 örnekleri⁷⁰, ağız kenarları dışta kalınlaştırılmış, tekniği yüksek çanaklardır (Resim: 7/1-6). Çok iyi perdahlı parçalarda, ağız kenarlarının hemen altına doğru belirgin bir incelme görülür. İki Sos örneği (Resim: 7/1-2) diğerlerine oranla daha üstün tekniğe sahiptir. Görünümünün mükemmel olmalarına rağmen çok iyi fırınlanmamışlardır. Bu tür kaplar bölgede pek sık görülmezler.

Kazıma, çizgi, baskı ve boya bezemeli parçaların sayıları, diğerlerine oranla çok fazla değildir. Bunlardan bir kaçı (Resim: 7/9, 11; 8/2, 5) küçük kaplar üzerinde çizgi bezemelerdir⁷¹. Vazo türü kaplardaki bezemeler kazıma tekniği ile yapılmıştır (Resim: 7/8, 10; 8/1). Baskı bezekli parça da (Resim: 8/3) çömlek türü bir kaba aittir, süslemenin bulunduğu alan sarımsı hamurunun rengindedir, alt kısım kırmızı astarlıdır. Boya ile nakışlı parça ise, bu güne kadar ele geçen tek örnektir (Resim: 8/4). Şişkin karınlı çömleğin omuz-boyun kısmından bu parçada fon, kabın asıl rengi olan koyu kırmızıdır, üzerinde bezeme bulunan sarımsı diyagonal bandın eni hakkında ölçü vermek mümkün değildir. Kırmızı fon üzerine çekilen sarımsı bantın üst kısmına siyaha yakın kahverengi ile işlenmiş dalgalı çizgi, altına ise fisto saçak motifi yerleştirilmiştir. Bantı ikiye ayırdığı anlaşılan kırmızı kalın hatın yalnızca küçük bir bölümü korunabilmiştir. Sarımsı fonun alta doğru devam ettiğini gösteren izler vardır. Kabın yüzeyi iyi perdahlıdır, boya bezemeli bölümler de ayrıca perdahlanmıştır. Diğer tek renkli örneklerde olduğu gibi, boyalı parçanın esas fonu, koyu kırmızı-gri-siyah alacalıdır.

Bu yazıda, 1986 yılından bu yana Erzurum, Erzincan, Kars bölgelerinde programladığım yüzey araştırmaları sırasında, yerleşim birimlerin-

-
- (70) Grup B-4 örnekleri, Haftavan Tepe VIB, tek renkli seramiğinin yaygın bir türünü oluşturan "Type 5 Bowl" kaseleriyle benzeşirler: Edwards, ae, Fig. 105/2, 15, 16.
- (71) Bölgede çok sık rastlanan, içi diyagonal taralı üçgen ya da üçgen dizileri motifi, Azerbaycan yöresinde Son Tunç, Erken Demir Çağların sevilen bir çizi bezeme unsurudur: Beştaşeni'de şişkin karınlı bir çömlekte, boyundan itibaren başlayan üç sıra içi taralı üçgen dizisi, Schaeffer, Stratigraphie. Fig. 281/2. Diğer bir Beştaşeni Safarharab buluntuları içinde, Schaeffer, ae, Fig. 276/4, birbirinden kopuk içi taralı üçgen dizileri bir çömleğin omuzunu süslüyor.

den topladığım seramik parçalarının genel değerlendirmesi ve buna bağlı olarak, Erzurum'da daha önce yapılmış olan arkeolojik kazıların eleştirileriyle, bölgede sanıldığı gibi tersine hiç de zayıf gibi görünmeyen İ.Ö. II. binyıl kültürlerine ait maddi belgelerin saptanmasına yönelik çalışmalarının toplu sonucunu vermeğe çalıştım. Erzurum'un doğu kesimleri ile, genel anlamda Kars ve Erzincan, programım kapsamında henüz yeterli araştırılabilmiş değildir. Bu nedenle gösterdiğim seramik gruplarının, bölgenin gerçek arkeolojik dokusuna ilişkin yoğunlaşmayı tam olarak yansıtabileceklerini baştan belirtmek gerekecektir. Buna karşın toplanan veriler, her üç bölge arasında III. binyıldan beri süregelen hareketliliğin ikinci binyılda da süregittiğini kanıtlayabilecek ip uçları niteliği taşımaktadır. Bu bölgenin aynı tarihsel coğrafya içinde kabul edilen Transkafkasya ve İran'daki çağdaş kültürlerle olan katılımının boyutlarına gelince: Çok iyi bilindiği gibi Erzurum, Kars yöresi, Tunç Çağ'ları boyunca Transkafkasya'dan Anadolu'ya yönelen halk hareketlerinin Kafkasya kapısındaki Mezopotamya'ya geçit veren kuşağında konumlanmıştır ve bu nedenle II. binyıldaki kültür akışından etkilenmemiş olması düşünülemez. İki bölge arasında seramikte paralellikler kurulabilmektedir. Omuzları zig-zag ve içi diyagonal taralı üçgen dizisi kazıma bezemeli kaplar, omuzu memecikli yalın kâseler, şişkin karınlı kalın astarlı el yapımı çömlekler gibi İ.Ö. II. binyılın ikinci yarısını temsil eden kap türlerinin bölgedeki yaygınlığı, derlenen yüzey malzemeleriyle kanıtlanmış, Sos kazıları sonrasında elde edilen stratigrafik belgelerle de varsayımlar sistematiğe oturtulmuştur. Yukarıda sözünü ettiğim örgelerin her bir türünü üzerlerinde bulunduran örneklerin Sos Höyük kazılarında, III. tabaka seramiği arasında bulunmuş olması önemli bir keşiftir. Höyüğün en yüksek kesiminde açılan 5x5 m lik açmalarda, ilk iki Orta Çağ tabakası sonrasında, 1.50 m lik derinlikten itibaren yangın tabakasıyla karşılaşmıştır.

Zemine ulaşıldığında, dikdörtgen bir salon ve ona bitişik odalardan oluşan yapıyla karşılaşmıştır. Açmaların birleştirilip genişletilmesiyle III. tabaka yapısının yarıya yakın bir kısmı açığa çıkartılmıştır. Altı delik çömlek, salonun batı duvarına bitişik bir seki üzerinde bulundu. Sos III, bu eserle, mezar eşyaları arasında altı delik çömlekleri de bulunduran Pulur nekropolüne bağlanmakta dolayısıyla, daha çok bronz hançerlerin, bronz bilezik ve diğer süs eşyalarının Transkafkasya'daki paralellere göre, İ.Ö. II. binin ortalarına ya da ikinci yarısının başlarına tarihlenmesi gerekmektedir. İlk araştırmalarımda Küme B-1 ve Küme B-2'de topladığım, keskin profilli, elde ve çarkta yapılmış kâselerin tümü değil ama büyük bir kısmı Sos III'te kendilerine analogiler bulabilmişlerdir. Bu kültür katının tipik kap profillerinden biri de, bu yazıda Grup B-4'te tanıttığım, çarkta yapılmış, iyi fırınlanmış, ağız kenarı dışta kalınlaştırılmışlarındırlardır. Siyah, koyu yüzü, koyu kırmızı, çok iyi perdahlı görünüm yansı-

tan bu tür profillere, Kuzeybatı İran'da Haftavan Tepenin VIB tabakasında rastlamaktayız⁷². Sos III'te yaygın diğer kap türünü, Grup B-1 ve Grup B-2'de tanıttığım, ağız kenar üstü yere paralel düzeltilmiş iri kaplar ve çanaklar oluşturur⁷³. Kazılarda III. tabaka malzemesi olarak çıkartılan sayısız parça içinde yaptığım sayımlamaların diğer önemli bir sonucu da, siyahtan koyu kırmızıya ya da siyahtan açık kahverengiye doğru, seramik yüzeyinde belirgin bir alacalanmanın gözlemidir. Sözü edilen grup aynı zamanda çok iyi perdahlı ve ileri teknikte yapılmış kaplardan oluşur. Çok iyi bilindiği gibi, türlü nedenlere bağlı olarak, fırınlanırken bazı kaplar yanlışlıkla kısmen ya da tümüyle küle gömülmüş veya kapların üzerine yanmamış yakıt parçaları düşmüş olabilir ve benzeri başka olaylar sonucunda kabin yeterince oksijen almayan bölümleri kararır. Böylesine alacalanmalar rastlantı olabileceği gibi, istenerek de sağlanmış olabilirler⁷⁴. Bu gözlem dikkate alınır, Sos III'te ve yüzey malzemesinde sık rastlanan bu olgunun, istenerek yapılan bir bezek unsuru olabileceği düşünülebilir; ancak daha da önemlisi, yörede yaygınlığı saptanan "alacalılar"ın kendilerine stratigrafik paraleller bulmuş olmalarıdır.

İ.Ö. II. binin ilk yarısını temsil ettiği öngörülen boyalılar ise Doğu Anadolu'da ilk kez Van-Tilkitepe kazılarında bulunmuştur; Elmalık yüzey buluntuları içinde bir kaç boyalı parçanın da aynı grupta değerlendirilmesi gerektiği savunulmaktadır. Son araştırmalarımda, Erzurum-Alacahöyük'te bulduğumuz boyalı büyükçe bir parça, hiç şüphe yok ki sözü edilen bu boyalı seramik kültürünün bir ürünüdür⁷⁵. Ancak ne var ki, bu tek parçalık yüzey buluntusu, bundan sonra yapılacak araştırmaları yönlendiren ve beklentilere umut verici katkısından öte bölgede boyalı seramik kültüründen söz edilmesi için elbette yeterli bir dayanak değildir.

Görüldüğü gibi, Doğu Anadolu'nun kuzeyindeki araştırmalarımız, başlangıçta belirtilen amaçlarına ulaşmıştır; bundan sonrakiler de ancak örneklerin çoğaltılması içeriğinde, bölgede yeni kazıların başlatılmasına dek sürdürülecektir.

(72) b. dn. 70.

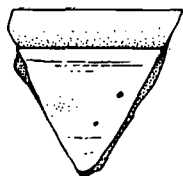
(73) Bu tür çanak ya da kaselerin benzerleri için b. Edwards, ae, Fig. 124/13.

(74) G. Arsebük, Altınova'da Koyu Yüzlü Açıklı ve Karaz Türü Çanak Çömlek Arasındaki İlişkiler Sorunu, İ.Ü. Edebiyat Fakültesi, Prehistorya Kürsüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi (1974) 19 vd.

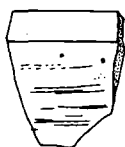
(75) Alaca kökenli boyalı çömleğin omuzundaki boya nakışları, Haftavan Tepe VI B'nin daha çok erken evrelerinde yaygın olan dalgalı hatlar ve fisto saçak motifleriyle karşılaştırılabilir: M.R. Edwards, The Pottery of Haftavan VI B (Urmia Ware), *IRAN XIX, 1981*, Fig. 15 ve 16.; Edwards, Azerbaidjan. Fig. 86'daki Tip. 3, 4 ve 6a kaseleri ve Fig. 82. Haftavan VI B boyalıları içinde, tanıtılan örneklerde, fisto saçak motifi tam olarak yoktur. İ.Ö. 2. binyılın başlarını da içine alan Geoy Tepe "D" evresindeki boyalılarda yine dalgalı hat örgesi egemendir: Burton Brown, Azerbaidjan. Fig. 22/1056 ve diğer örnekler. Alaca örneğindeki bezemenin hemen aynısı Geoy Tepenin yine "D" evresine ait edilen, ancak bir çanak üzerinde görülmektedir: Burton Brown, ae, Fig. 20/1640.

GRUP

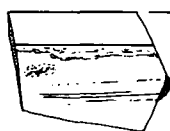
A-1

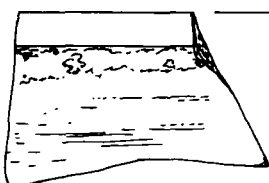
1

2

3

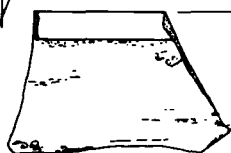
4

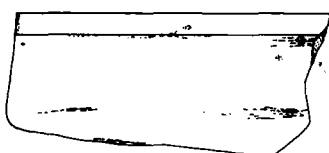
5

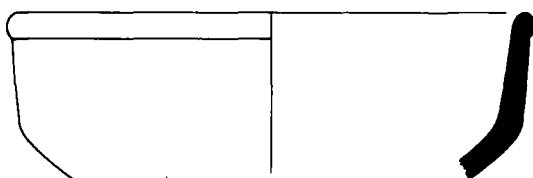
6

7

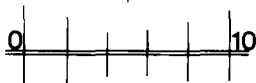
8

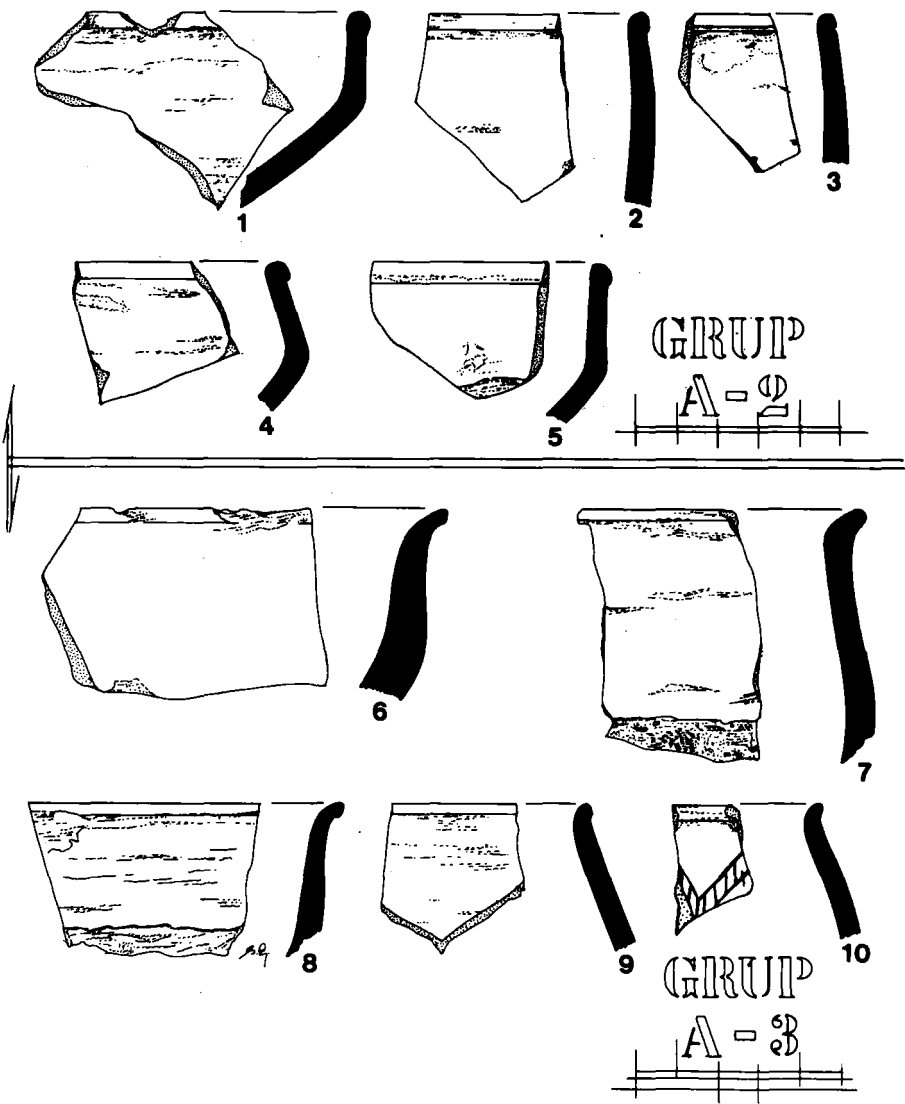
9

SG

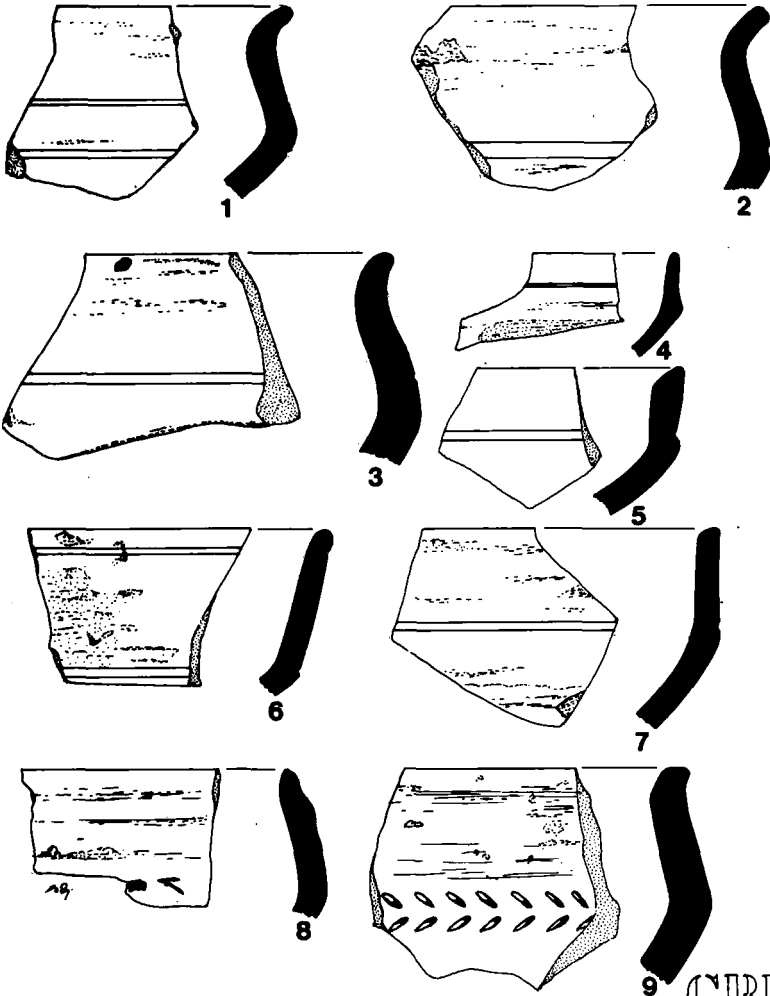
DAA '90

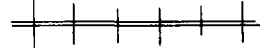
Resim: 1

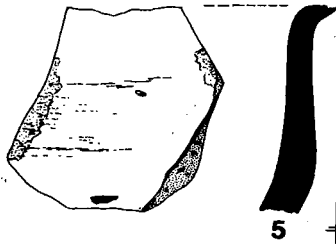
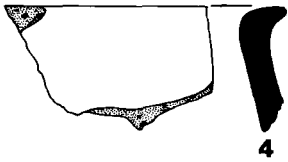
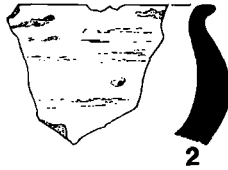
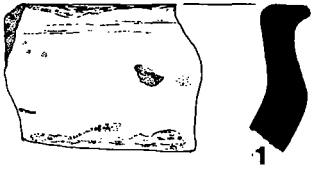
Resim: 2

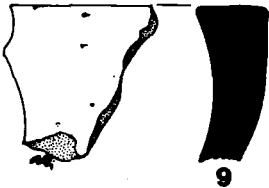
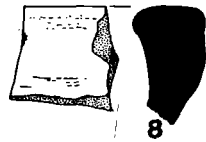
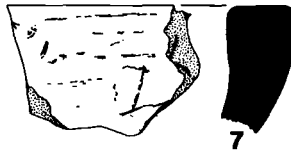
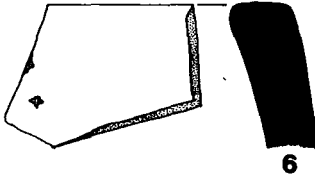
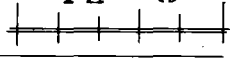
GRUP
A = 4

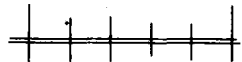
Resim: 3

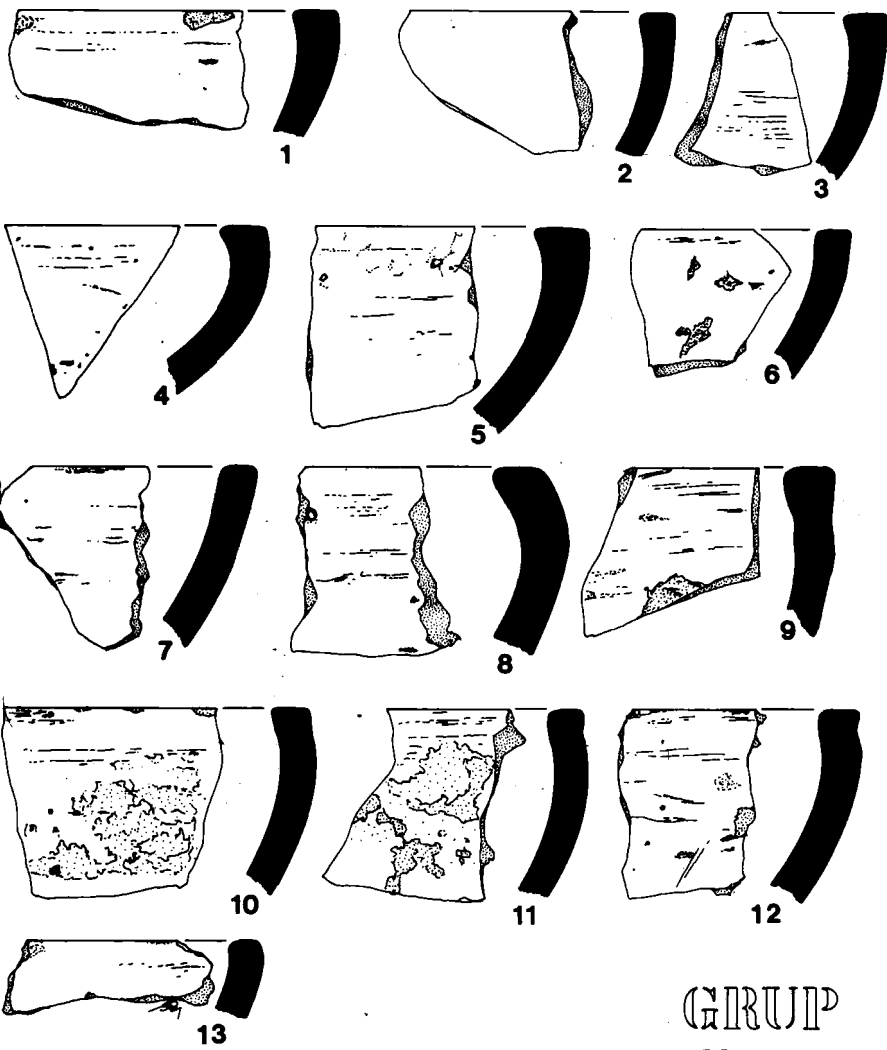
GRUP
A - 5

GRUP
B - 1

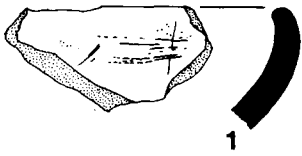

Resim: 4

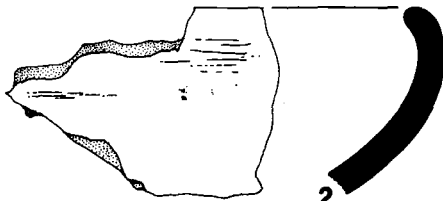

GRUP
B - 2

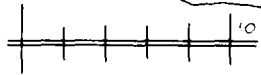
Resim: 5

1

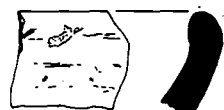
2

3

4

5

6

7

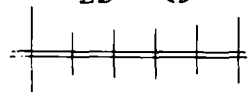

8

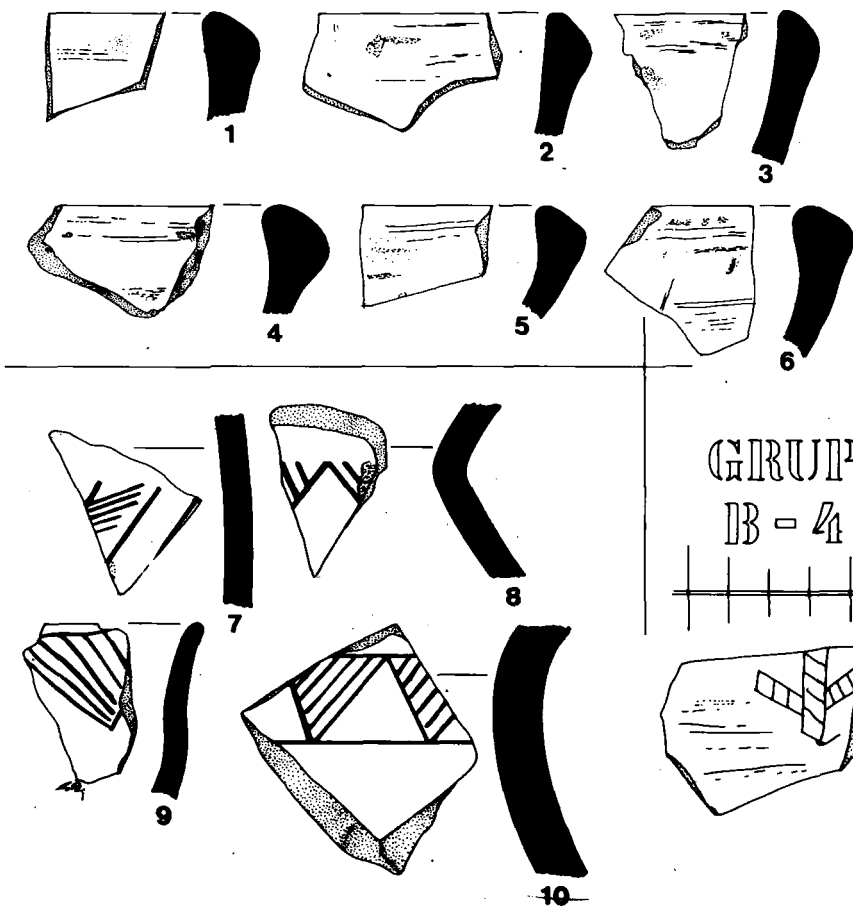

9

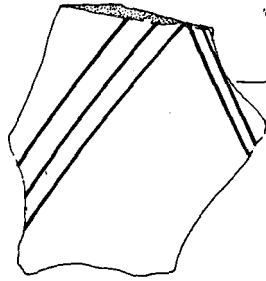
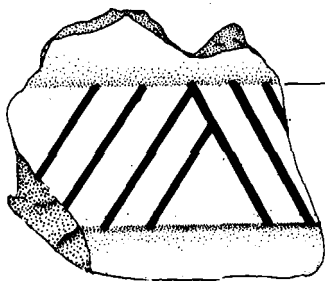
GRUP
IB - 3

Resim: 6

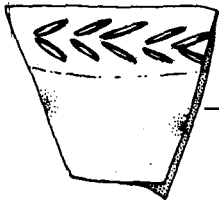

Resim: 7

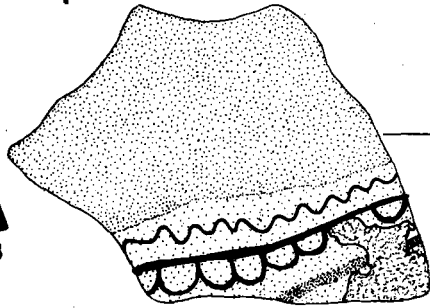

1

2

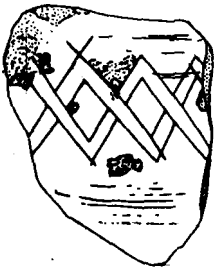

3

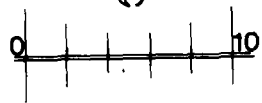
4

DETALJER C-111 ANK.

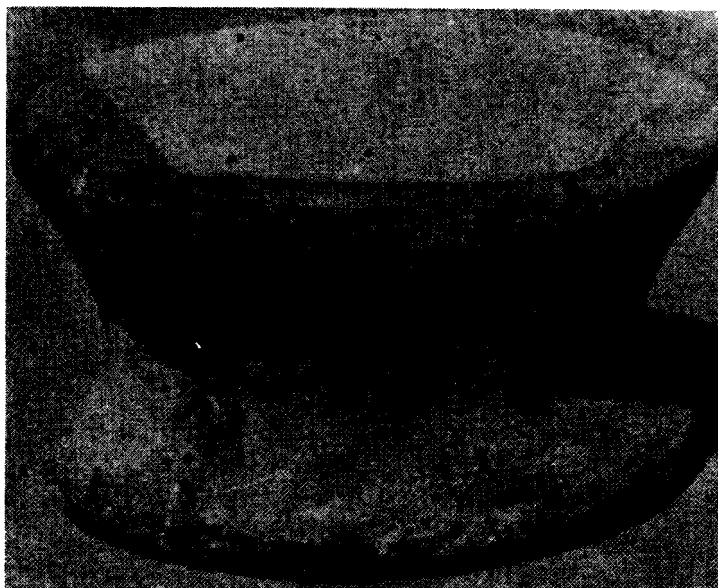

5

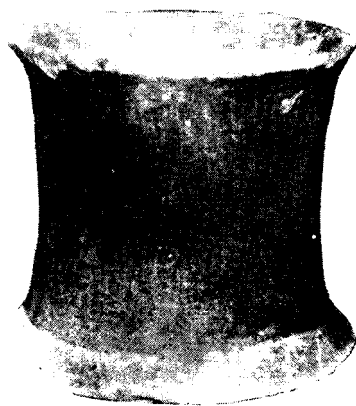
GRUP
C

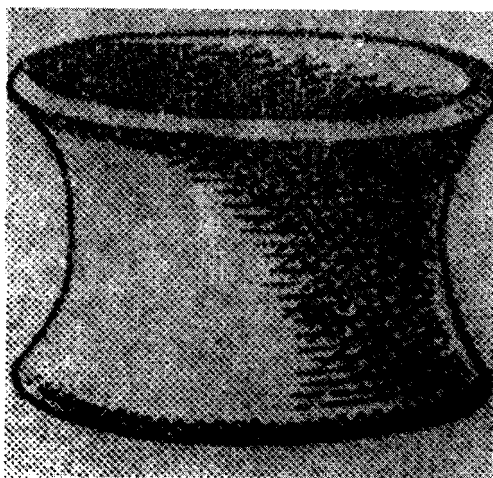
Resim: 8

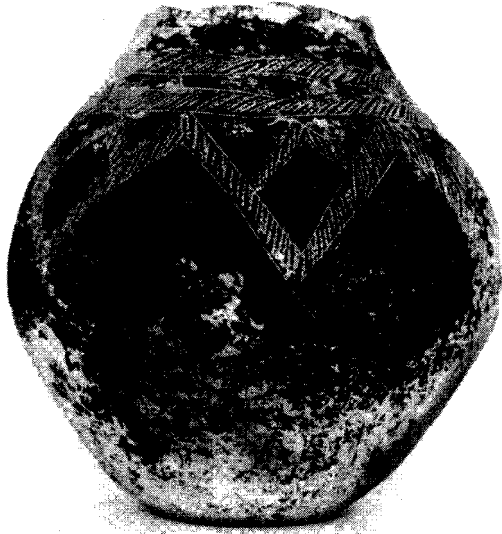
Resim: 9

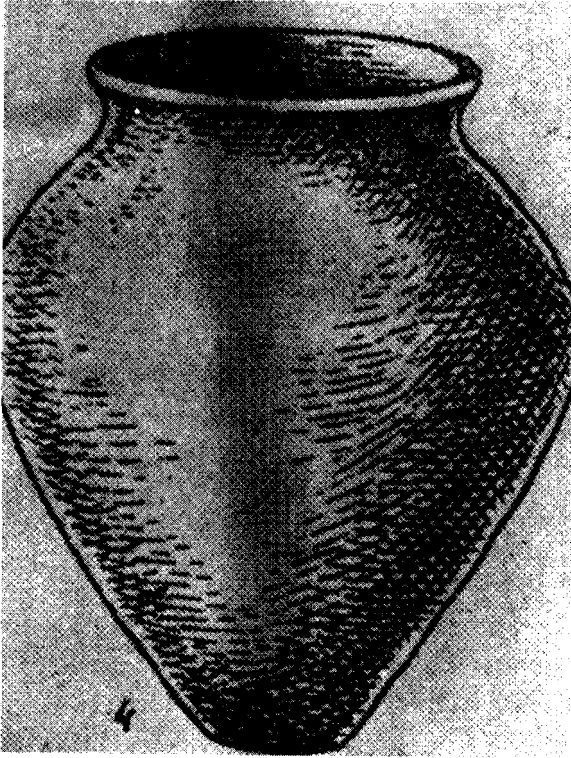
Resim: 9a

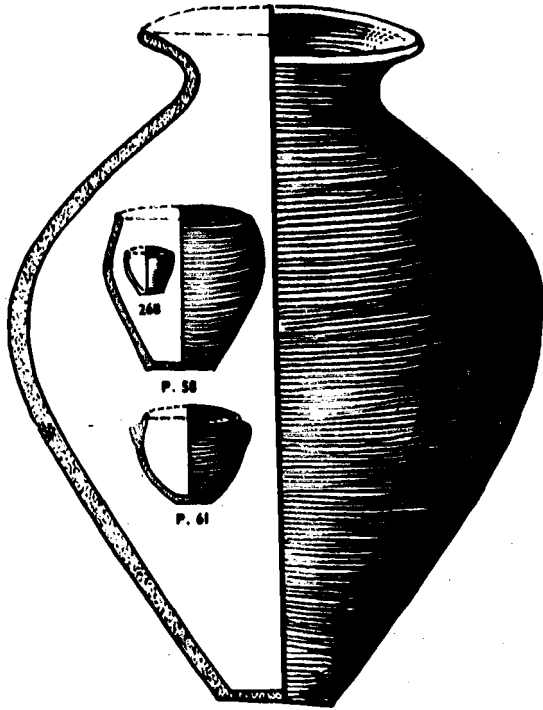
Resim: 9b

Resim: 10

Resim: 11

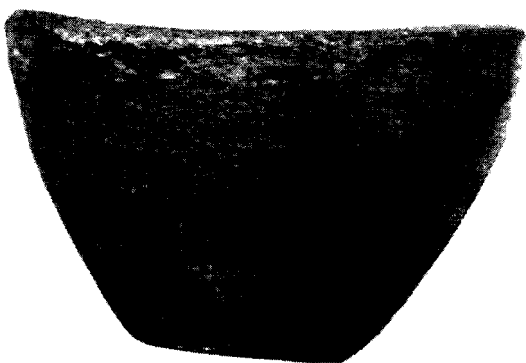
Resim: 12

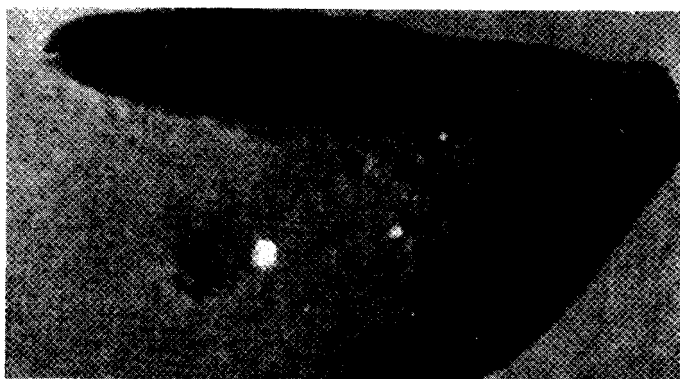
Resim: 12a

Resim: 12b

Resim: 13

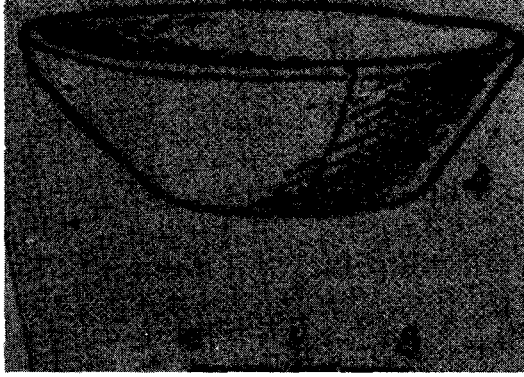
Resim: 14

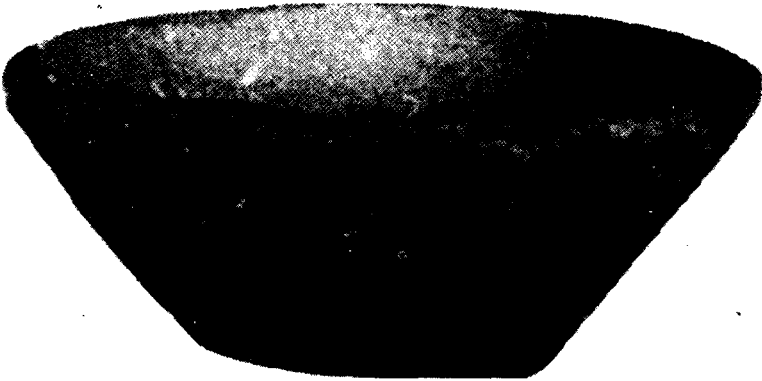
Resim: 15

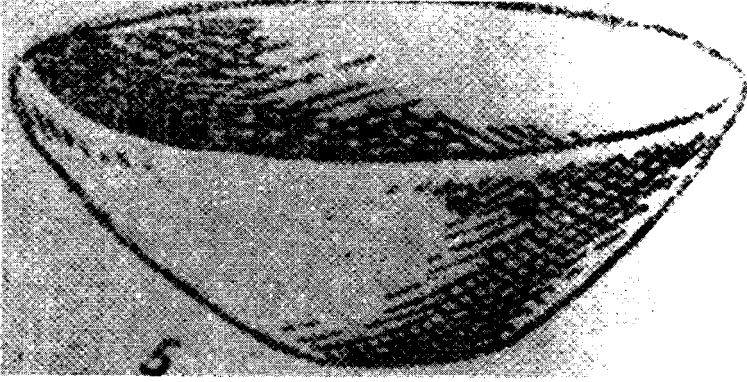
Resim: 16- Güzelova'dan

Resim: 17- Azerbaycan'dan

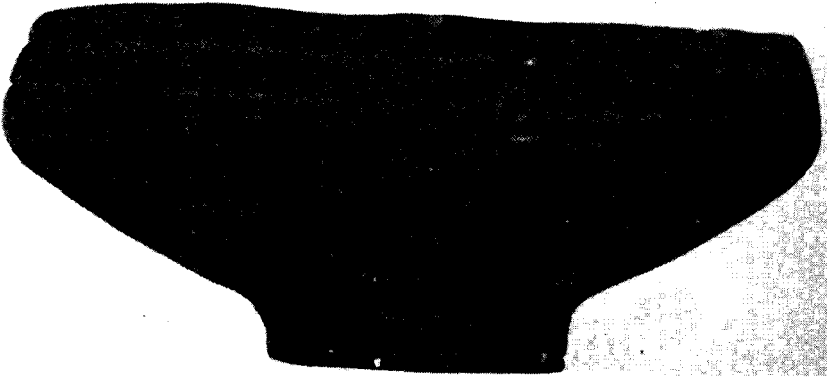
Resim: 18- Pulur'dan

Resim: 19- Azerbaycan'dan

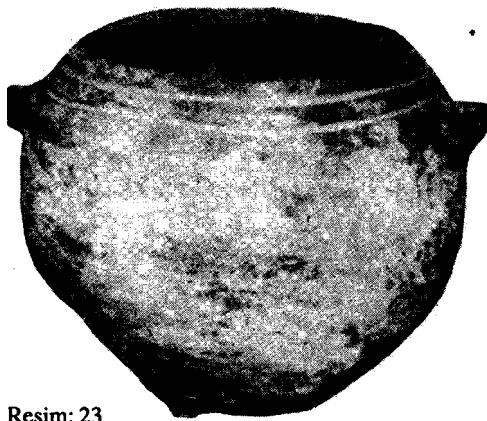
Resim: 20- Pulur'dan

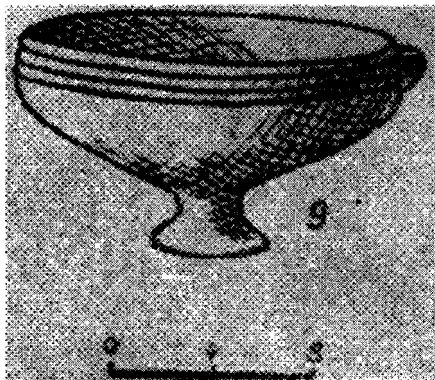
Resim: 21

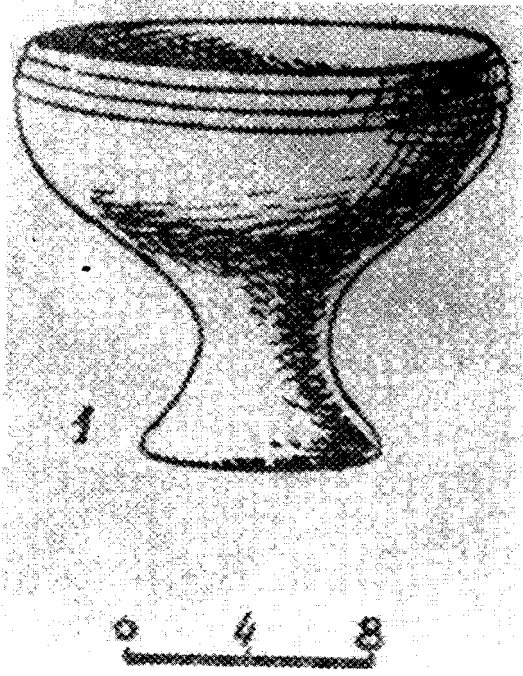
Resim: 22

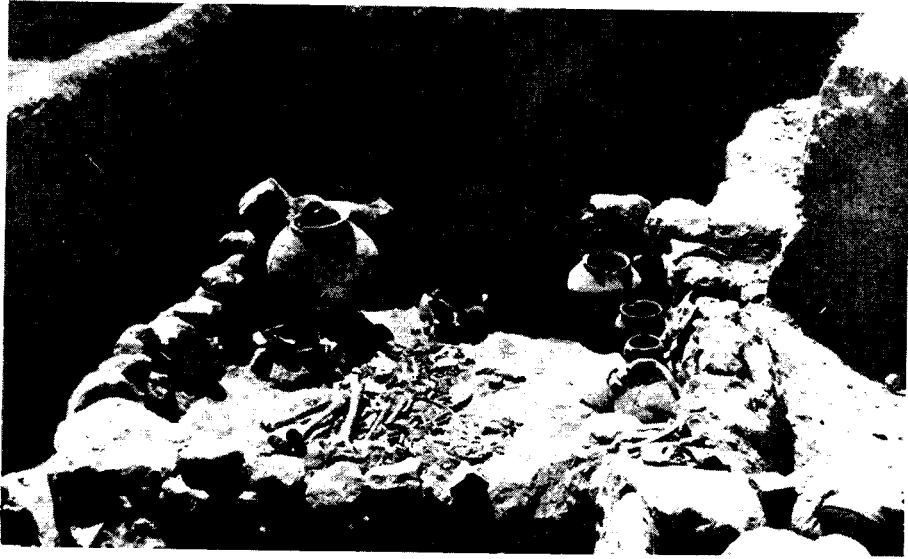
Resim: 23

Resim: 24

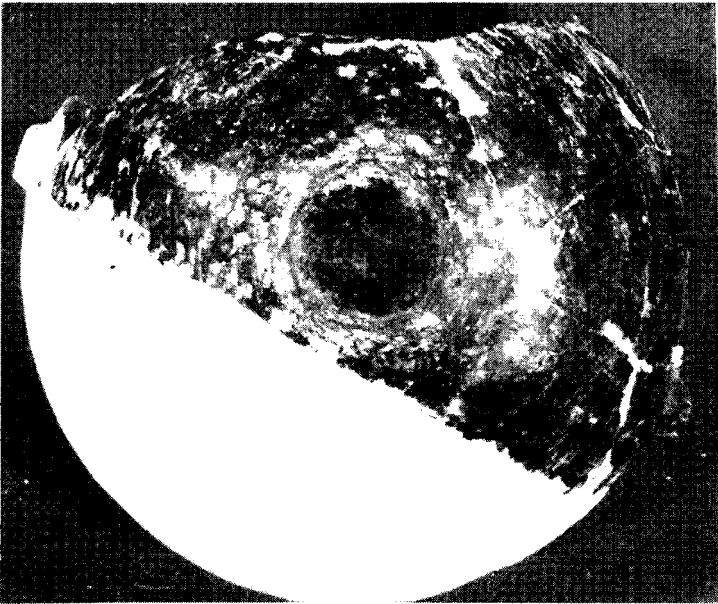
Resim: 25- Azerbaycan'dan

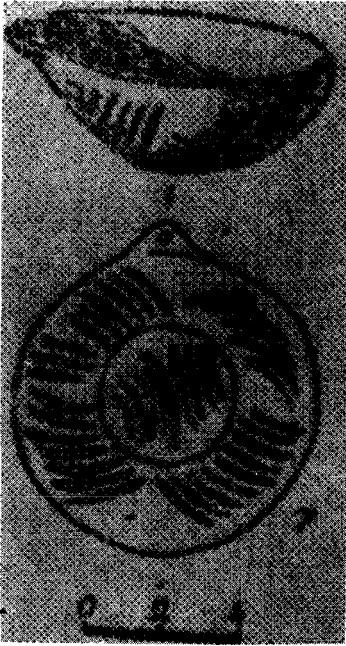
Resim: 26- Pulur

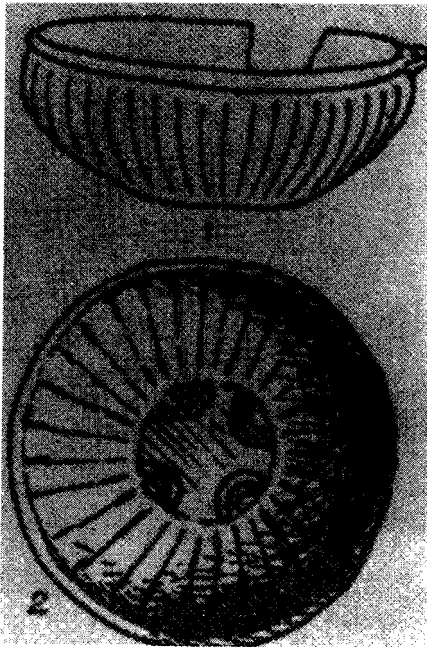
Resim: 27

Resim: 28

Resim: 29

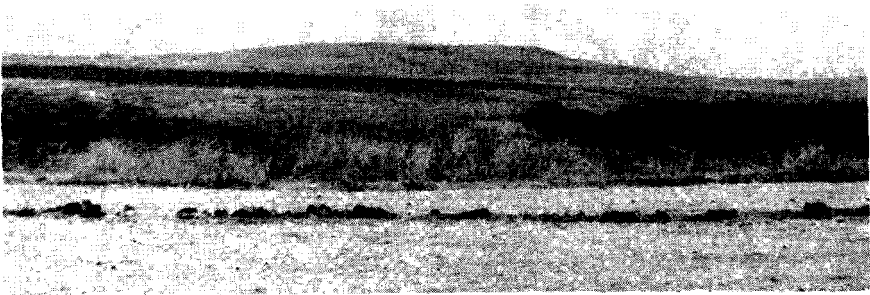
Resim: 30

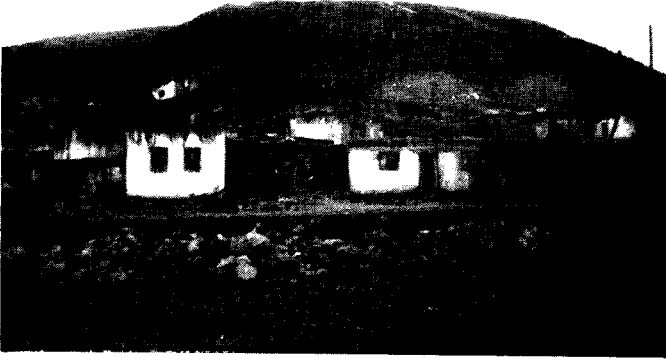
Resim: 31- Karaz

Resim: 32- Pulur nekropolü

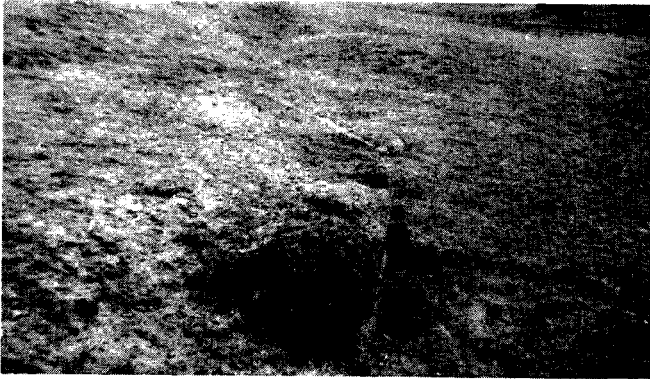
Resim: 33- Bulamaç

Resim: 34- Uzunahmet

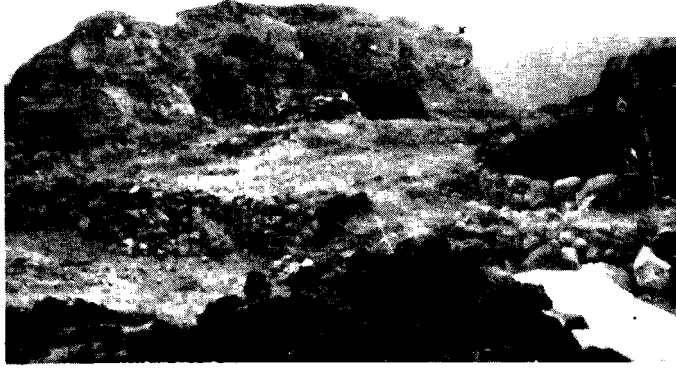
Resim: 35- Uzunahmet

Resim: 36- Uzunahmet

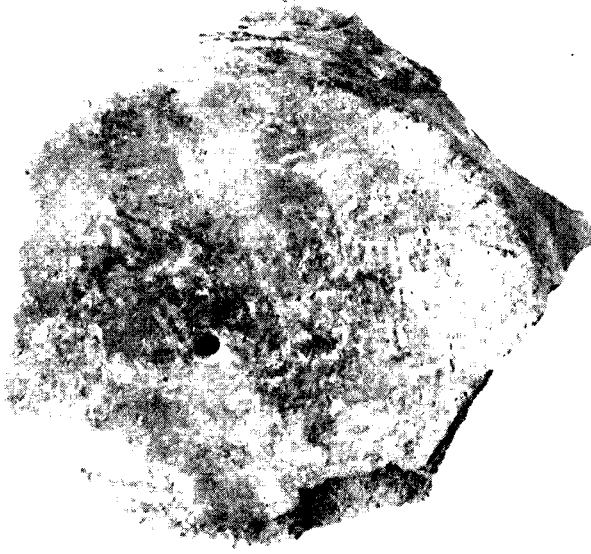
Resim: 37- Uzunahmet

Resim: 38- Uzunahmet

Resim: 39- Uzunahmet

Resim: 40- Cinis'ten

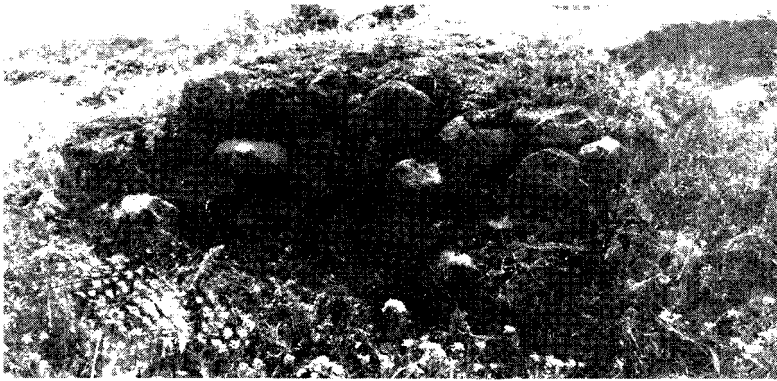

G. 291

Resim: 41- Güzelova'dan

Resim: 42- Cinis

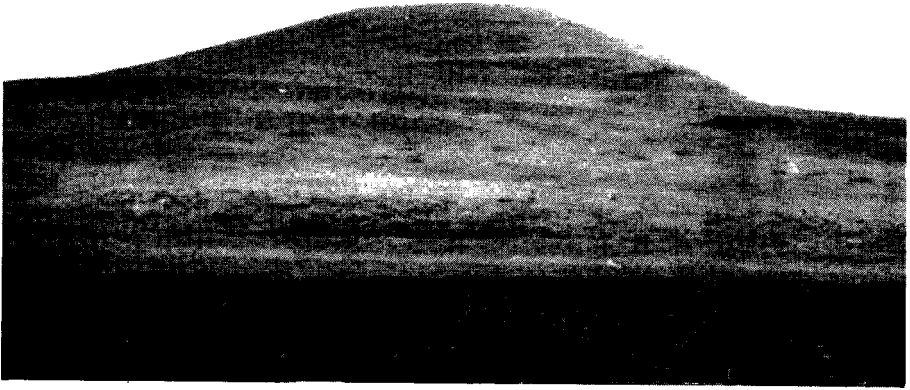
Resim: 43- Cinis

Resim: 44- Cinis

Resim: 45- Aşkale

Resim: 46- Alaca

"GANOS": BİN YILDIR ŞARAP VE AMPHORA ÜRETEN "KUTSAL DAĞ"

Nergis GÜNSENİN*

Tekirdağ il merkezinin güney batısında, Şarköy ilçesine 30 km uzaklıkta Marmara Denizi kıyısındaki Gaziköy (Ganos), Strabon'a göre (VII, 5, 8) M.Ö. 1. yüzyılda Yunanlılar tarafından ufak bir koloni şehri olarak kurulmuştur. Antik çağda Kutsal Dağ ("Ιερον" Opoç) olarak anılan Ganos dağı, Boğazlardan geçen denizcilerin haç amaçlı uğradıkları bir yerdi. Orta Çağ'da manastırları ile ünlü olup, aynı önemi taşımasa bile, Bithynia'daki Olympos ve Athos dağları gibi yoğun bir yerleşime sahne olmuştur. Tarihi hakkında elimizdeki bilgiler devamlı değildir. Yine de X. yüzyılda birçok manastırın bulunduğunu, Theodosios'un bir mühründen anlıyoruz¹. X. yüzyıldan itibaren başlayan Bulgar akınları (özellikle 913-1199) Kumanlar (1197-1199 ?), Franklar (1199-1203) ve Almugarlar (XIV. yy. başları) tarafından devam etmiştir. 1275-80 tarihlerine kadar basit bir piskoposluk olarak adı geçen Ganos, 1324 tarihinde Başpiskoposluk, 1330 tarihinde ise *Notitiae Episcopatum*'da metropol adı altında karşımıza çıkmaktadır. XIV. yüzyıl ortalarından itibaren başlayan aralıklı Türk akınları İstanbul'un fethiyle Ganos ve çevresini Osmanlı İmparatorluğu topraklarına katmıştır².

Bölgenin dikkatimizi çekmesi, makalemizin konusunu oluşturan Bizans Devri amphora üretim yerlerinin saptanmasına yönelik çalışmalar sırasında olmuştur. 1989 yılından beri, Gaziköy ve Hoşköy (Hora) çevresinde yapılan yüzey araştırmaları³, XI. yüzyıl deniz taşımacılığında en yaygın biçimde kullanılmış olan ve araştırmacı tarafından "tip I" olarak

* Nergis GÜNSENİN, Selin Sok. Edin Apt. 2/5, 81060 İSTANBUL.

- (1) V. LAURENT, *Le corpus des sceaux de l'empire byzantine*, v-2, Paris, 1965, no. 1228-1232.
- (2) Ganos ve Ganos dağı tarihi için. bkz. *Dictionnaire d'Histoire et de Géographie Ecclésiastiques*, R. AUBERT, Fascicules 108b-109, Paris, *Notitiae Episcopatum Ecclesiae Constantinopolitanae*, J. DARROUZES, A.A., Paris (1981), *Le Patriarcat Byzantin, Les Regestes de Actes du Patriarcat de Constantinople*, Vol. I Les Actes des Patriarches no. 839-893-1474-2110-2119-2290-2434-2529-2530.
- (3) Dr. Nergis Günsenin, "1991 Yılı Tekirdağ İli, Hoşköy-Gaziköy Amphora Atölyeleri Yüzey Araştırması", X. Araştırma Sonuçları Toplantısı, Ankara 25-29 Mayıs 1992 (yayında).

sınıflandırılmış amphora tipinin⁴ (Resim: 1) atölyeleri üzerine yoğunlaşmış ve 1992 Ağustos ayında yapılan kurtarma kazısı sonucunda⁵, Bizans Devri'nden kalan bir amphora fırınının günümüz çömlekçiliğine model teşkil ettiğini ortaya çıkarmıştır.

1992 Kurtarma Kazısı

Kurtarma kazımız Hoşköy'den Gaziköy'e uzanan sahil yolu yapımı sırasında, daha önceki araştırmalarımızda belirlediğimiz tahrip olmuş fırın buluntusu üzerine yapılmıştır (Resim: 2). Amacımız, görünürdeki yanma odasına ait olan ve ısıtma tabanını taşıyan kemer bulgusunun devamını aramak ve fırın etrafında olası diğer atölye yapılarını inceleyebilmektir.

Çalışmamız, kemer hizasından itibaren kuzeye doğru yüzey toprağını kaldırmak ve güney doğu yönündeki asfalt yol hizasına kadar bir sondaj yapmayı düşünerekten 5.5x5.5 m² lik bir açmada başladı. Kısa bir süre sonra kemerin yanma odasının son kemeri olduğu belirlendi. 1.60 m yüksekliğindeki kerpiç sıvalı yanma odası fırın duvarı sağlam bir şekilde ortaya çıkarıldı. Duvarın eni, 3.20 m den 2.50 metreye doğru daralarak ana toprağa inmektedir. Bu daralmanın duvara paralel kemerlerin zemine basmasını kolaylaştırmak amacıyla uygulandığını söyleyebiliriz. Kerpiç duvarın hemen arkasında arazinin eğimini göz önüne alarak teras duvarı olarak yorumlayabileceğimiz 3.40 m uzunluğundaki örgü taş duvar bulundu (Resim: 3). Taş duvarın arkasında açma bitimine kadar kazılan 0.70 m derinlikteki alanda, duvar hizasından itibaren yoğun şekilde kiremit parçaları çıkmaya başladı. Atölyelerde, genellikle fırına yakın bir kısımda atık çukurlarının (botros) kazıldığını biliyoruz. Karşılaştığımız durumda, fırına ait bir atık alanı olduğunu görüp seviyeyi 0.30 m kadar inerek 3.40 mx2.20 m / 2.60 m lik basamak oluşturduk (Resim: 4) Zamanımız elverdiği oranda inceleyebildiğimiz atık alanı, bol miktarda kiremit parçaları, cüruf ve tip I amphorasına ait gövde parçaları vermiştir.

- (4) Tip I, X-XIII. yy. Bizans Devri amphoralarının başlıca 4 tipinden sayıca en fazla bulunmuş olan tipini teşkil eder. Konuyla ilgili, bkz. Nergis GÜNSENİN "Recherches sur les Amphores Byzantines dans les Musée Turcs", V. Deroche et J. M. Spieser éd., *Recherches sur la Céramique Byzantine*, Suppl. BCH XVIII (1989), p. 269-271., Nergis GÜNSENİN, *Les Amphores Byzantines (Xe-XIIIe siècles): Typologie, Production, Circulation d'Après les Collections Turques*, Université Paris I Panthéon-Sorbonne, Paris (1990), p. 21-24.
- (5) T.C. Kültür Bakanlığı Anıtlar ve Müzeler Genel Müdürlüğü'nün izniyle, Tekirdağ Müzesi Müdürlüğü'ne bağlı, Şarköy ilçesi, Hoşköy-Gaziköy amphora atölyeleri kurtarma kazısı (17-28 Ağustos 1992). Kazı, Tekirdağ Müze Müdürü M. Akif Işın, Dr. Nergis Günsenin, arkeolog Serap Törezen ve Mimar Nuray Saatçioğlu'ndan kurulu bir ekip tarafından yürütülmüştür. Kazının gerçekleşmesinde manevi desteğini esirgemeyen Sn. M. Akif Işın'a, mali destek sağlayan, Anıtlar ve Müzeler Genel Müdürlüğü ile, Fransız Anadolu Araştırmaları Enstitüsüne teşekkür etmeyi bir borç biliriz.

Tesbit ettiğimiz son kemerden, fırının ağız kısmı olan güney doğuya, asfalt yolun sınırı elverdiği oranda bir sondaj yaptık. 1.60 m derinlikte (yanma odası fırın duvarı boyu) 2.00 m genişliğindeki sondaj sonucu ana toprağa -ki fırının yanma odasında tabana, inildi. Ana toprağa inerken yaptığımız kazı sonucu fırının ısıtma tabanı seviyesinin (pişirme ızgarası), tamamıyla çökmüş bir halde, kerpiç ve tuğla dolgular halinde yanma odasını doldurduğunu gördük. Yanma odasının diğer iki kemerinin ayakları da bu arada ortaya çıktı (Resim: 5). Dört kemerli olarak düşündüğümüz yanma odasının ilk kemerinin ve fırın ağızının, tahrip olmuş bir şekilde asfalt yolun altında kalmış olduğunu saptadık. Yukarıda ölçülerini verdiğimiz kerpiç duvara paralel kemer araları 0.40 m olarak ölçüldü. Kazı sırasında yıkılan son kemer rölöve sonucu tamamlandığında, kemer tuğlalarının 0.40 m lik boyu da eklenerek, kemerin tepe noktasının 1.90 m lik bir yüksekliğe ulaştığı saptandı.

Kısa sürede tamamlamamız gereken kazı dönemi sonucu esas hedefimiz olan, fırının planını elde edebildik. Tahmin ettiğimiz gibi, yörenin bir asıra yaklaşan çömlekçilik mesleği aralıksız olarak devam etmekle kalmamış, fırıncı ustaları kendilerinden önceki meslektaşlarının tekniklerini günümüze kadar getirmişlerdir. Dört kemerli, kareye yaklaşan planlı amphora fırınları bin yıldır üretime devam etmektedir⁶. (Resim: 6-7).

Buluntular

Açmamızın, artık alanı olarak saptadığımız bölümünde, yüzey toprağının hemen altındaki seviyede Bizans dönemi (12.-13. yüzyıl) beyaz sırlı bir tabağa ait parçalar bulundu. Aynı tabakada, yeşil ve kahverengi sırlı seramik parçaları da ele geçti. Her iki seramik türünde, geç devirlerde Rumlar ve Türkler tarafından yapıldığını tahmin ediyoruz (Resim: 8). Açma alanının seviyesi inildikçe, gerek kemerler bölümü gerekse atık alanı olarak yorumladığımız kısımda tip I amphoralarına ait, gövde ve kulp parçaları bulundu (Resim: 9). Amphoralar ile ilgili en önemli buluntumuz, atık alanında ele geçen, 11-13. yüzyıl Bizans Devri amphoralarında rastladığımız sekiz kollu yıldız şeklindeki yuvarlak mührün⁷ denendiği çamur olmuştur. Çamurda ayrıca, yiv yapmak için kullanılan tarak türü bir aletin de denendiğini bıraktığı izden anlıyoruz (Resim: 10). Amphora parçaları yanısıra, çok miktarda kiremit parçası da çıkmıştır.

Ele geçen buluntular sonucu fırının, Bizanslılar Devrinde amphora üretmek için yapıldığını ve sonraki yüzyıllarda, gerek sırlı seramik gerekse kiremit yapımında kullanıldığını söyleyebiliriz.

(6) Kazı plânı ve fırın rölövesi yörenin yakın zamanda terk edilmiş fırınları ile karşılaştırmalı olarak 1993 kazı Sonuçları Toplantısında verilecektir.

(7) bkz. Nergis GÜNSENİN (1990), Vol. II, fig. 43.

1992 Su Altı Araştırması

1992 Ağustos ayında yapılan çalışmaların bir bölümünü, Hoşköy ve Gaziköy arasındaki sahil şeridinin, kıyıdan itibaren yirmi metreye kadar olan derinliğin su altında incelenmesi oluşturmuştur⁸. Dalışlardaki amaç, Tekirdağ Müzesinin bölgede gerçekleştireceği amphora fırın kazılarına bağlı olarak, kıyıdan yapılan yüklemeler sonucu oluşmuş amphora ve seramik döküntülerini incelemek ve Bizans Devrinde kullanılmış liman yerini araştırmaktı.

Yaptığımız dalışlar, sonucu, tek tük rastladığımız bölge fırınları üretimi amphora gövde ve kulp parçaları dışında önemli bir buluntuyla karşılaşmadık. Araştırma yaptığımız derinliklerin kolayca dalınabilir olması ve yöre halkının senelerdir kıyı boyunca algarna çekmesi, bulmayı amaçladığımız fırın üretimlerini bizden önce su yüzüne çıkarmıştır. Balıkçıların kıyı boyunca algarna ve ağlarına takılan amphoralar yörenin balıkları ve kum midyeleri gibi tükenmiş ve iyice düzleşen deniz dibi çölü andırır bir hale gelmiştir. Günümüzde bulunmaya devam eden amphoralar ise, balıkçıların "40-80 kulaç" (50-100 m arası) derinlikte çektikleri algarnalara takılan amphoralardır. Hepside, yöre üretimi amphoralar ile Bizans Devri amphoralarını oluşturana dört ana tipin örnekleridir⁹. Önümüzdeki yıllarda sürdürmeyi amaçladığımız su altı araştırmalarımızı Hoşköy ve Gaziköy kıyılarından, Marmara Adası doğrultusunda devam ettirmeyi ve balıkçıların algarnalarına takılan amphoraların yüklü olduğu muhtemel batıkları bulmayı umuyoruz.

Yaptığımız dalışlar sonucu ve bölgenin doğal şartlarını göz önüne alarak, *Ganos* 'un limanının, Gaziköy'ün Tekirdağ çıkışındaki (kuzeydoğu) ilk koy olduğunu söyleyebiliriz (Resim: 11). Gaziköy ve Hoşköy sürekli olarak, Yıldız-Karayel (kuzey), Poyraz (kuzeydoğu), Gündoğusu, Meltem (yazın esen kuvvetli doğu rüzgarı) ve Lodos (güneybatı) rüzgarlarının dövdüğü bir kıyı şeridinde sahiptir. İstanbul'dan gelen Keşişleme ise hiçbir setle karşılaşmadan bu kıyılarda patlamaktadır. Sözü geçen koy, bu rüzgarlara nispeten kapalı ve *Ganos* dağları tarafından korunan tek girintidir. Koyda sahilden itibaren on beş metre kadar yaptığımız dalışlar sonucu, kıyıya paralel yaklaşık iki yüz metrelik alanın, deniz gibi seviyesinin iki metreden altı metreye kadar, insan eli ile yapıldığı izlenimini veren büyük taş bloklarla yükseltilip doldurulduğunu gördük. Deniz

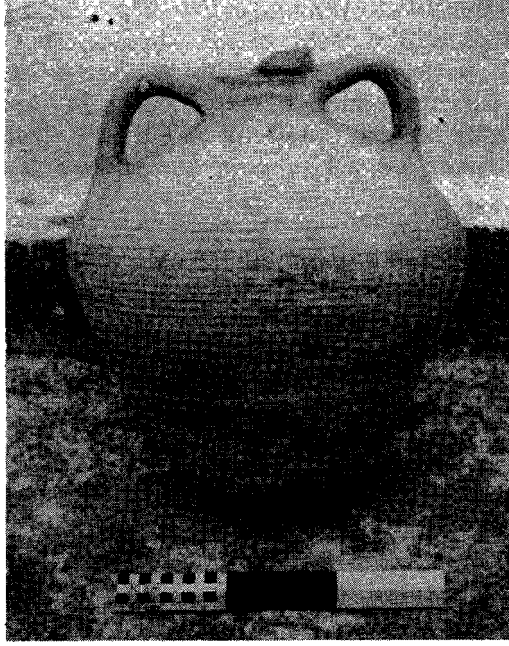
(8) 8-17 Ağustos 1992 tarihlerinde çalışan, Dr. Nergis Günsenin başkanlığındaki su altı ekibi, Orta Doğu Teknik Üniversitesi Su Altı Topluluğu (ODTÜ SAT) üyelerinden, Erkut Arcak, Soner Tunay, Tamer Yörükoğlu ve Haldun Ülkenli'den oluşmuştur. Grup üyelerine yardımlarından ötürü teşekkür ederiz.

(9) X-XIII. yüzyıl Bizans Devri amphora tipolojisi için, bkz. Nergis Günsenin, (1989), 269-271., Nergis Günsenin 1990, p.18-46.

dibinin konumu, koyun tabii liman olmaya uygunluğu yönündeki görüşlerimizi desteklemektedir. Liman olarak saptadığımız bölgede, su altı araştırması sonucu, yerleşik halkın üretimine yönelik herhangi bir buluntuya rastlamadık. Bu durumda bize, Ganos'un tarihi kaynaklarında belirttiği gibi, bir manastır bölgesi olduğunu ve limanın özellikle rüzgarlı havalarda, kıyıdan ulaşım ve yüklemenin zorlaştığı anlarda kullanıldığını göstermektedir.

Gaziköy ve Hoşköy'de yapılan araştırmalar yörenin bin yıla yakın bir zamandır kesintisiz devam eden yaşam tarzının zamanımızdaki kanıtlar yoluyla incelenebilmesi yönünden önem taşımaktadır. Gelecek yıllardaki çalışmalarımız yörenin amphora atölyelerinin dağılım haritasını belirleyip üretimin yoğunluğunu saptamak¹⁰ ve arkeolojik amaçlı su altı dalışlarımızı genişletip, ticaret yönünün araştırılmasına yönelik olacaktır.

(10) Amphora atıklarının yoğunluk gösterdiği tarlalarda daha önce Datça-Reşadiye'de denediğimiz, "proton manyetometre" yardımı ile, diğer fırın yerlerini belirlemeyi amaçlamaktayız. konu ile ilgili bkz. N. Tuna, J.Y. Empereur, M. Picon E. Doęer. "Rapport Preliminaire de la Prospection Archéologique Turco-Francaise des Ateliers d'Amphores de Reşadiye-Kiliseyanı, sur la Peninsule de Datça", *Anatolia Antiqua* I (1987), p.47-52.

Resim: 1- Yöre köylerinden Kirazlıköy'de mezar buluntusu "Iω" monogramlı, Ganos yapımı amphora

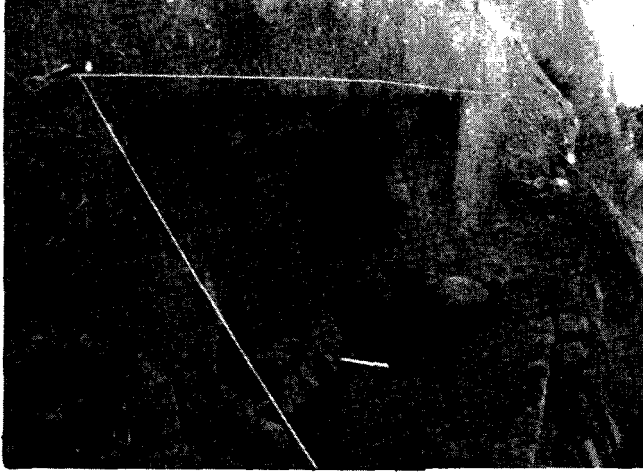
Resim: 2- Tahrip olmuş kemer buluntusu

Resim: 3- Fırın yanma odası duvarı ve arkasındaki taş duvar

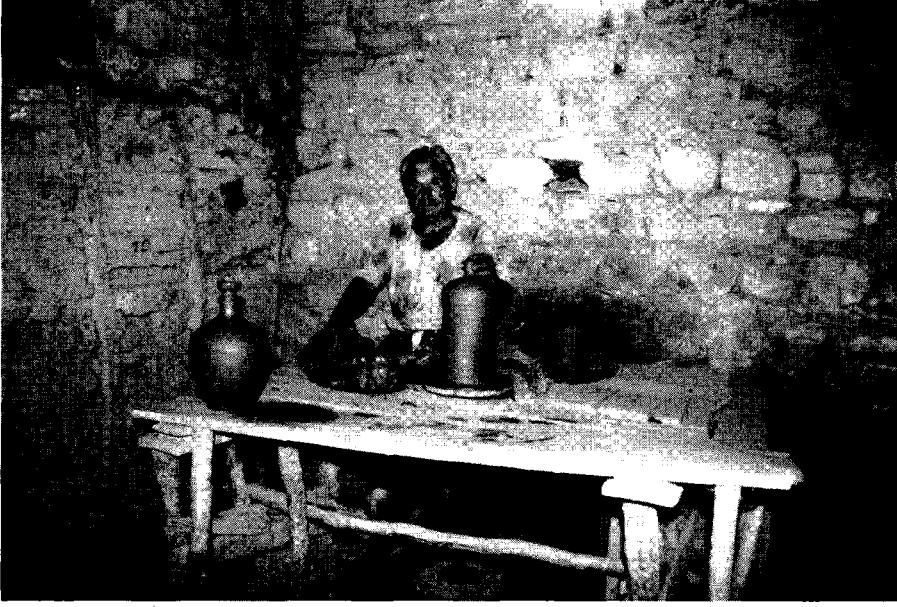
Resim: 4- Fırın atık alanı

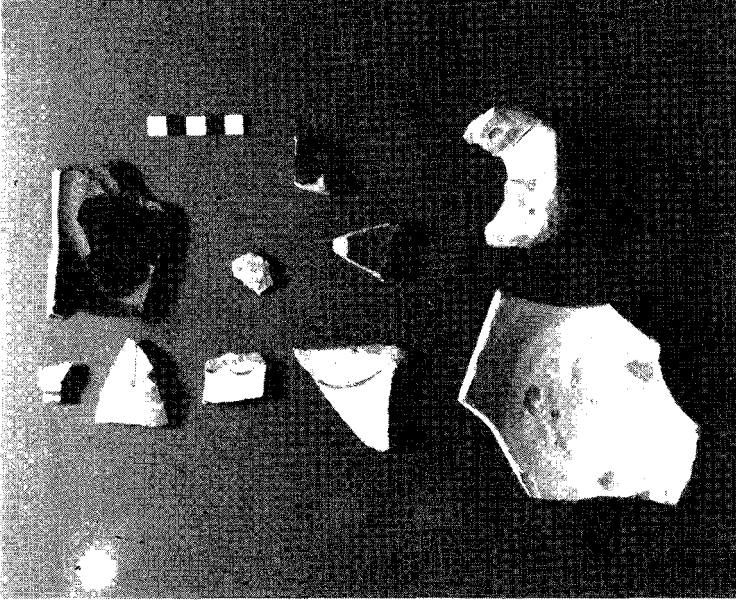
Resim: 5- Yanma odası tabanı ve diğer iki kemer ayağı kalıntısı

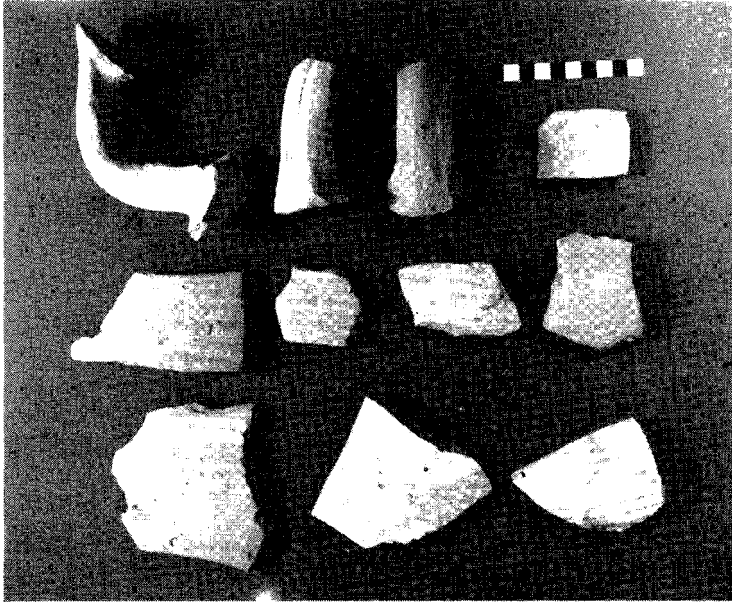
Resim: 6- Hoşköy'de Bizans Devri fırınlarının modellik ettiği yakın zamanda terkedilmiş bir çömllekçi fırını

Resim: 7- Yörenin son çömləkçi ustası Hoşköy'lü M. Çıra

Resim: 8- Bizans ve yakın dönem sırlı seramikler

Resim: 9- Tip I amphorası gövde ve kulp parçaları

Resim: 10- Üzerinde mühür bulunan deneme çamuru

Resim: 11- Ganos limanı

UYGUR'DA BULUNAN MİL TAŞLARI

*Ahmet YÜCE**

Amasya Merkez Uygur kasabası halkından Ahmet Duran tarlasında kavak çukuru açarken bir lâhit mezara rastladığını zannederek konuyu müzemize iletmıştır. Mahallinde yapılan incelemede, lahit olduğu düşünülen buluntunun büyük bir mil taşı olduğu tesbit edilmiş ve yapılan araştırmada bunun yanında ikinci bir mil taşı daha açığa çıkarılmıştır.

Mil taşları; Uygur kasabasında, Amasya-Turhal karayolunun güneyindeki bölgede akaryakıt istasyonuna yaklaşık 200 m mesafede, pafta 27, parsel 2010 da bulunmuştur.

Küçük Mil Taşı:

Envanter No : A. 90. 3.2. (Resim: 1)
Çağı : Roma (M.S. 313-317)
Ölçüsü : Yükseklik: 110 cm.
Çap: 48 cm.

Beyaz ve kahverengi gözenekli mermer taşından yapılmış, silindirik biçimli, ortadan çatlak, üst kısmı hafif kırık olup üzerinde Grekçe iki metin bulunmaktadır.

1. Metin:

[-trib]
Potesta [.]
.....
p.p.cos.
procos.

(vac)
-
KA

* Ahmet YÜCE, Arkeolog, Amasya Müzesi Müdürü.

2. metin:

BF
DD NN
Imp Caes Fl Val
Constantino
p f invic Avg et
Imp Caes Va l
Liciniano Licinio
p f inv Avg

Bir no'lu metin kesin olarak tarihlendirilememiştir. Ancak büyük bir ihtimalle. MS. III. yüzyıla ait olmalı, iki no'lu metin ise, Constantinus ve Licinius'a ait standart bir metindir. Çünkü bu imparatorluklara ait bilinen mil taşlarında da aynı tür metinler bulunmaktadır¹.

Büyük Mil Taşı: 2

Envanter No : A. 90. 3.1. (Resim 2)
Çağı : Roma (M.S. 235-305)
Ölçüsü : Yükseklik: 196 cm.
Genişlik: 50 cm.

Gözenekli mermer taşından yapılmış, kısmen silindir şekilli, geniş yüzler düzeltilmiş, dar yüzler oval biçimli, kaide gövdeye nazaran daha kalın ve köşeli, ortadan çatlak, üzerinde silik durumda iki Grekçe metin bulunmaktadır.

1. Metin:

[Imp. Cae] sari. C.
...
[Iu] lio Vero .Ma
...
ximino.pio fe (vac)
Aug. tribunic
5
potest.p p.co «a»
...
procos.per.Cl
... ..
[A]udianum.pra
...

(1) D. French RRMAM 2. 472.

esid.provinç.

...
(vac)
KA

2. Metin:

Imp Caes
... ..
C Aur Va 1
... ..
Diocletiano
... ..
P fel inv Aug
... ..

5

et imp Caes
... ..
M Aur Val
... ..
II [Maximiano] II
p fel inv Aug
... ..
et Fl Val
... ..

10

Constantio
... ..
et Gal Val
... ..
Maximiano
... ..
nobill Caess
... ..
(Vac) mil p
... ..

15

(vac) KA
... ..
(vac)
Aur Priscianus
... ..
v e praes [es] pr p
... ..
d n m a eorum
... ..

Mil taşı üzerindeki birinci metin oldukça dikkate değerdir. Maximinus yönetiminin birinci yılına tarihlendirilebilir. (M.S. 235) Çorum Müzesinde teşhir edilen 31.1.87 envanter no'lu, Hamdi Köyünde bulunmuş olan mil taşı üzerinde de aynı türden bir metin bulunmaktadır. Eyalet yöneticisinin adı (vali) Claudianus olarak verilmiştir. Zira Cl'den sonra bir durma işareti vardır ki; bu işaret ismin Cl (audius) Audianus olarak okunması gerektiğine işaret etmektedir. Mil taşı üzerindeki ikinci metin Diokletianus'la birlikte devleti yönetenlerle ilgili standart bir metindir. Vali (Eyalet yöneticisi) Aurelius Priscianus'dur. Maximianus'un ismi, büyük olasılıkla Bizans döneminde silinmiştir ki; bu da oldukça sık görülen durumdur. İmparatorların Kaiser'ların isimleri diğer satırlardakilerden daha büyük harflerle yazılmıştır. (3.7.10 ve 12. satırlardaki harfler tutarlı bir şekilde diğer satırlardaki harflerden büyüktür.) Bu uygulama Amasya bölgesine özgü göze çarpıcı bir özelliktir. Aynı özelliklere Amasya Merkez Akyazı², Çiğdemlik³, Kapıkaya⁴, köyleri ile Amasya ili Taşova ilçesine bağlı Çakırsu⁵, Yerkozlu⁶ da bulunmuş olan mil taşları üzerinde de rastlanılmıştır.

Uygur (I) ve (II) olarak adlandırdığımız her iki mil taşı üzerinde de 21 rakam vardır. Bu Amasya'dan yaklaşık 21 Roma mili uzaklığını göstermektedir. Bu da 31 km ye eşittir ki; mil taşlarının bulunduğu Uygur Beldesi ile Amasya arasındaki mesafe de aynıdır. Her iki mil taşı da Turhal'dan Ezinepazarı Vadisi'ne doğru uzanan yol üzerinde, büyük bir ihtimalle "İnsitu" olarak bulunmuştur. Bu mil taşları ve Ezinepazar'da bulunmuş olan üçüncü bir mil taşı, Amasya'dan Comana'ya uzanan (Tokat yakınlarındaki Gömeneçe) ve henüz tesbit edilememiş alternatif bir Roma Yoluna da ait olabilirler. Ayrıca Comana'ya giden en kısa yol Turhal'dan değil Zile'den (antik Zela) geçmektedir. Diğer bir olasılık ise; Ezinepazarda bulunan mil taşı ile, Uygur'da bulunan ve Amasya Müzesine getirmiş olduğumuz bu mil taşları, Amasia-Neccae-Saria (Amasya Niksar) antik Roma yolu üzerindeki orijinal yerlerinden alınarak bugünkü yerlerine taşınmış olmasıdır.

(2) D. French 1988-192.

(3) D. French RRMAM 2. 65.

(4) D. French RRMAM 2. 70.

(5) D. French RRMAM 2. 63.

(6) D. French RRMAM 2. 75. Mil taşları üzerindeki çalışmalarım esnasında, her türlü yardımlarını esirgemeyen İngiliz Arkeoloji Enstitüsü Müdürü Sayın Dr. D. French'e teşekkür ederim.

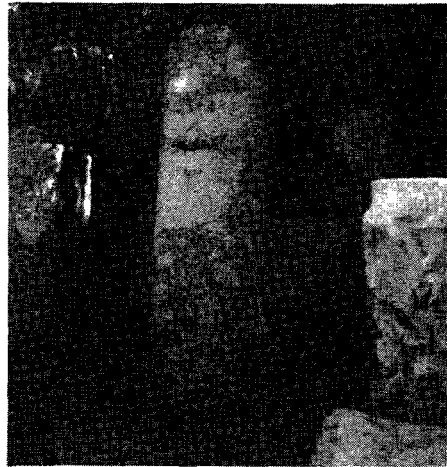
Resim: 1a- Küçük mil taşı

Resim: 1b- Küçük mil taşı

Resim: 1c

Resim: 1d

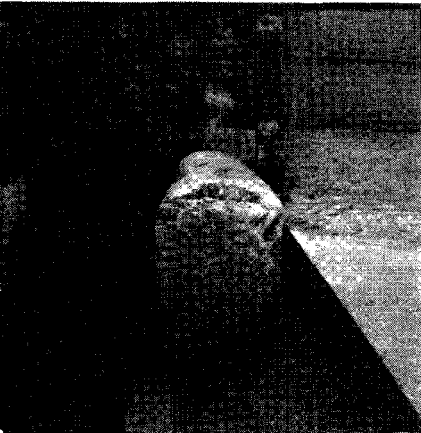
Resim: 2a- Büyük mil taşı

Resim: 2b

Resim: 2c

Resim: 2d

Resim: 2f

SİVAS YÖRESİNDE BULUNAN BİR ALTIN YÜZÜK MÜHÜR

A. Tuba ÖKSE*
İ. Metin AKYURT¹
Musa TÖRNÜK

Sivas'ın Kangal ilçesine bağlı Yarhisar köyü yakınlarında bir tarlada Hüsamettin Kama tarafından bulunan altın yüzük mühür, Sivas Müzesi'nde 88/5 envanter numarası ile kayıtlıdır.

Mühür saf altından yapılmış olup, 14.16 gr ağırlıkta ve 2.5 cm çapındadır. Tek parça kalıptan çıkartıldıktan sonra, oval yüzük kaşının arkadan döğülerek inceltildiğine dair vurgu izleri görülmektedir. Kıvrılarak daireye yakın oluşturulan halka, inceltilecek alt orta kısımda dikkatlice birbirine kaynatılmıştır. Yüzüğün 1.5 mm kalınlıktaki ve 7 mm genişlikteki arka kısmında 1 mm derinlikte açılmış olan 2 yatay yivin sivri uçları oval şekilde üst yüzey kenarında bulunan bordür yivlerine kadar uzanır. 5.5 mm eninde ve hafifçe dışbükey olan yüzük kaşında 0.5 mm derinlikte bir yivle sınırlandırılan alanın üzerinde ensize tekniği ile 0.5 mm derinlikte işlenmiş hiyeroglif işaretleri bulunmaktadır.

Mühür tasvir alanının iki ucunda yatay yerleştirilmiş ve uzuvları ayrı ayrı işlenmiş kanatları açık birer çift başlı kartal bulunmaktadır. Bu kartalların yanında, kaide üzerinde duran birer gaga ağızlı testi ile bunların üzerlerinde birer üçgen işareti bulunmaktadır.

Mührün merkezinde ana motif olarak sola dönük hörgüçlü bir boğa yer almaktadır. Boğanın gövdeden ayrı bir şekilde tasvir edilen başında

* Tuba ÖKSE, Hacettepe Üniversitesi Arkeoloji ve Sanat Tarihi Bölümü Arkeoloji Anabilim Dalı Beytepe-ANKARA.
İ. Metin AKYURT, Arkeolog, DTCF.
Musa TÖRNÜK, Arkeolog Sivas Müzesi.

(1) A.Ü. uzmanı Arkeolog İ. Metin Akyurt tarafından yapılan çalışmalar, kendisinin 25 Eylül 1991 günkü trajik ölümünden sonra, Sivas müzesi arkeologlarından Musa Törnük ile H.Ü. öğretim üyelerinden Dr. A. Tuba Ökse tarafından, Prof. Dr. A. Erkanal'ın bilimsel katkıları ile tamamlanarak yayına hazırlanmıştır. Makalede kullanılan çizim ve fotoğraflar tamamıyla M. Akyurt tarafından hazırlanmıştır.

çene, burun ve sağ boynuz ayrı parçalar halinde, gösterilmiştir. Gerdan kıvrımları göğüs önünde üç damla halinde, hörgüç ile sağ ön bacak arasındaki adale kıvrımları, dalgalı hatlarla belirlenmiş, ayak kasları yaprak biçiminde yapılmıştır. Hayvanın karın kısmı, omuz ile sağrı kısmından daha derin oyulmuş, tırnaklar stilize biçimde gösterilmiştir. Gövdeden ayrı işlenen kuyruk, püskül biçiminde son bulmaktadır.

Boğanın üzerinde üç kolu yivli, bir kolu düz bırakılmış bir haç ve sonunda bir üçgen bulunmaktadır. Mühür kenarından bu üçgenin ucuna kadar bir çatlak vardır. Boğanın altında iki küçük üçgen arasında bir, ön bacakları ile testi arasında ikinci bir hiyeroglif işareti bulunmaktadır.

Tunç banttan yapılmış yüzük mühürlerin Hitit İmparatorluk Çağı'na ait Boğazköy², Ugarit³ ve Konya Karahöyük⁴ baskıları bilinior.

Çift Başlı Kartal, Hitit sanatında kutsal hayvan olarak kullanılmış⁵, Assur Ticaret Kolonileri Çağı'nda Boğazköy⁶, Acemhöyük⁷, Konya Karahöyük⁸ gibi merkezlerdeki mühürlerde tek motif halinde bulunmaktadır. Hitit İmparatorluk Çağı'na ait Boğazköy'de bulunan bazı yüzük mühür baskıları⁹ üzerinde, hiyeroglif işaretlerinin iki yanında dikey veya yatay duran çift başlı kartalın, isim işareti olarak fonetik değeri saptanamamış olup daha çok bezeme unsuru olarak tanımlanmaktadır¹⁰. Bu işaretin "A2 MUSEN" (Hititce hara/harana) ideogramının hiyeroglif yazısındaki kar-

- (2) Boehmer, R.M., Die Kleinfunde von Boğazköy, aus den Grabungskampagnen 1931-1939 und 1952-1969, Berlin 1972 (Boğazköy-Hattusa VII, WVDOG 87), s. 123, Lev. XXXV:1041-1042; Bittel, K., R. Naumann, T. Beran, R. Hachmann, G. Kurth, Boğazköy III, Funde aus den Grabungen 1952-1955, Berlin 1957, Taf. 30:36; Güterbock, H.G., Siegel aus Boğazköy II, Archiv für Orientforschung, Beiheft 7, Berlin 1942, s.2, 78:230-231; Böhmmer, R.M., H.G. Güterbock, Glyptik aus dem Stadtgebiet von Boğazköy, Grabungskampagnen 1931-1939 und 1952-1978, Boğazköy-Hattusa XIV, Die Glyptik von Boğazköy, II. Teil, Berlin 1987, Taf. XXI: 248, 249, s. 76, Abb. 55 b; Hogarth, D.G., Hittite Seals, with particular Reference to the Ashmolean Collection, Oxford 1920, s.22, fig.22, Kat.no. 195.
- (3) Schaeffer, Cl., Ugaritica III, Mission de Ras Shamra VII, Paris 1956, S.41,43: RS 17.251, 17.433, s.56, RS 17.371+18.20, Fig. 78-79.
- (4) Alp, S., Hitit Hiyeroglif Mühür ve Kitabelerindeki bazı şahıs adlarının okunuşları hakkında/ Zur Lesung von manchen Personennamen auf den hieroglyphen-hethitischen Siegeln und Inschriften, AÜ DTCF Yay. no. 65, Ankara, 1950, s. 44, Şek. 116.
- (5) Boğazköy/Yazılıkaya Kabartmaları Nr. 45-46 ve Alacahöyük sfensli kapı kabartmaları; Güterbock 1942, s.19.
- (6) Boehmer 1972, s.167, Lev.LX, No.1749 b.; Böhmmer/Güterbock 1987, Taf. IV:44, VI:61, XXX:247, s.76:Abb.55b, s.22, 25, 27.
- (7) Özgüç N., Belleten XLI/162, 1977, Lev. XX:51, Res. 9, s. 380.
- (8) Alp, S., Konya Çıvarında Karahöyük'de bulunan Silindir ve Damga Mühürleri, TTK Yay. Ser. V, Sa. 31, Ankara 1972, s.140-141, 169-174, Lev.68-72.
- (9) Böhmmer/Güterbock 1987, Taf. XXXVIII:308.
- (10) Güterbock 1942, s.37-41, nr.37, s.90:56, 78:222, 230, 231, 70:88, Ring-u. Rollsiegel: Nr.225, 226, 228, 230, 231, s.20, 33; Bittel 1957, Boğazköy III. Nr. 16-17.
- (11) Alp 1950, s.28, Abb.61-62, s.49, Abb. 122; Laroche, E., Recueil d'onomastique Hittite, Paris 1951, s.119.

şılığı olabileceği üzerinde durulmuş¹¹, ancak, fonetik değeri saptanamamıştır¹².

Üçgen işareti, Konya Karahöyük'te bulunan MÖ 2. binin 1. çeyreğine tarihlenen mühürler üzerinde¹³, doldurma motifi niteliğinde kullanılmıştır. Hiyeroglif işareti olarak Sumerce "SIG5" (iyi, sağlık), "ZI" (ruh) ve "TI" (yaşam) sözcüklerinin hiyeroglif karşılığı olarak nitelenmiş¹⁴ ve hititçe karşılığına göre "assu/su" fonetik değerine sahip olabileceği üzerinde durulmuştur¹⁵. Hitit hiyeroglifli mühürlerinde bu işaretin meslek ideogramları¹⁶ veya erkek ve kadın determinatifleri¹⁷ ile birlikte görülmesi, Sumerce "LU2" (insan) determinatifi ile eşanlımlı olabileceği şeklinde yorumlanmıştır.

Gaga Ağızlı Testi, Orta Tunç Çağı başlarına tarihlenen mühürler¹⁸ üzerindeki libasyon sahnelerinde kullanılmıştır. Hitit İmparatorluk Çağı Yazılıkaya kabartmalarında¹⁹ ve çağdaşı Boğazköy mühürleri²⁰ üzerinde bulunan testi, Sumerce "GESTIN" (Şarap) ya da bir meslek ideogramı olan "LU2 QA. SU. DU8.A" (İçki sunucu, sâkî) olarak belirlenmektedir²¹. testinin simetrik olarak iki kez tasvir edilmesi, yüzüğün sahibinin "baş sâkî" olabileceğini düşündürmektedir²².

Mührün merkezi sahnesinde yer alan Haçın²³ fonetik değeri bilinmemekle birlikte, üçgen ve haç gibi elemanların, yukarıda da açıklandığı gibi, sağlık sembolü olabilecekleri belirtilmektedir²⁴. Konya Karahöyük

-
- (12) Laroche, E., *Les Hiéroglyphes Hittites, première Partie, L'écriture*, Paris 1960, s. 76, Nr. 127.
- (13) Alp 1972, s. 144, No. 166, 398-399.
- (14) Güterbock 1942, s.42; Alp 1950, s. 24-25.
- (15) Laroche 1960, s. 196, Nr. 370; Güterbock, H.G., *Siegel aus Boğazköy II*, *Archiv für Orientalforschung*, Beiheft 5, Berlin 1940, s.115, Nr.32.
- (16) Alp 1950, s. 18-19, 49 Abb. 122, s. 27, Abb., 53-55: gaga ağızlı testi üzerinde üçgen; Larocche 1951, s.53; Güterbock 1942, Nr. 201; Bittel 1957, Nr. 16-17.
- (17) Dinçol, A.M. ve B., *Anadolu Medeniyetleri Müzesinde bulunan Hitit Hiyeroglif Mühürleri*, Ankara 1980, Lev. II, III, V, VI, X.
- (18) Böhmer/Güterbock 1987, Taf. VIII: 74, s. 28; Schaeffer, C.F.A., *Corpus I des cylindres-Sceaux de Ras-Shamra/Ugarit et d'enkomi/Alasia, Tome I (Editions Recherche sur les Civilisations, Sy. n. 13)*, Paris 1983, Pl. 38:24, 40:25, 26, 28, s.34.
- (19) Güterbock, H.G., *Les Hiéroglyphes de Yazılıkaya, a propos d'un travail récent*, (Institut Français d'études Anatoliennes, No. 11), Paris 1982, s. 18, Pl. III, Nr.14; Güterbock 1942, s. 13.; Beckman, G., *A Hittite Cylinder Seal in the Yale Babylonian Collection*, *Anatolian Studies XXXI*, 1981, s.134.
- (20) Güterbock 1942, s.98:143, Taf.II:69-71, V:179, 183, 193, 209, VI:221, s.75:179, 76:209, 77:221, 78:222, s.35.
- (21) Laroche 1960, s.185, Nr.354.
- (22) Böhmer/Güterbock 1987, Taf.30:247: (çift Kâtip işareti="Großschreiber").
- (23) Laroche 1960 s. 158, Nr.310.
- (24) Güterbock 1942, s.42; Böhmer/Güterbock 1987, s.51.

mühürlerinde²⁵ tek eleman olarak bulunan haç, hiyeroglifli Hitit mühürlerinde²⁶ isim işareti olarak kullanılmıştır.

Hörgüçlü Boğanın, Hitit İmparatorluk Çağı'na tarihlenen ve Schimmel koleksiyonunda bulunan gümüş kap²⁷ ile benzediği görülmektedir. Hörgüçlü boğa Orta Tunç Çağı başlarına ait Ugarit mühürleri²⁸, Boğazköy'den Eski Hitit Çağı'na ait bir damga mühür²⁹ ile, Alişar'dan bir mühür baskısı³⁰ üzerinde bulunmaktadır. Hitit İmparatorluk Çağı'nda Muvattali mühürlerinde³¹, Hurri-Mitanni mühürlerinde³², Korucutepe³³ Geç Tunç Çağı II B evresinde bulunan mühür baskılarında hiyeroglif işareti olarak kullanılmıştır. Boğa başı hava tanrısı³⁸ ideogramı DINGIR U olarak nitelenip³⁴, "Tarhu veya Datta" olarak da okunmuştur³⁵. Eski Hitit Çağı'nda tüm, İmparatorluk Çağı'nda ise çoğunlukla sadece baş olarak tasvir edilen boğa "u/uwa/muwa"³⁶, Geç İmparatorluk Çağı Boğazköy mühür baskılarında ise boğa³⁷ ve boğa başı "u(wa)/mu"³⁸ olarak okunmuştur.

Boğanın ayaklarının altında bulunan üçgenlerin fonetik değer taşıyan birer hiyeroglif işaretinden çok birer doldurma unsuru oldukları sanılmaktadır. Boğanın altında yeralan işaret³⁹ "a", Boğanın ön bacakları ile testi arasında kalan işaret ise⁴⁰ "ta" olarak okunmaktadır.

Mührün merkezinde yeralan hiyeroglifler, genellikle hitit hiyeroglifli mühürlerinde olduğu gibi, yukarıdan aşağıya okunduğu taktirde Haç +

(25) Alp 1972, s.141, 198-200, 249:nr. 263, 278:nr.28.

(26) Schaeffer 1983, Pl. XXXVIII: 24, R.S. 6.074; Güterbock 1942, taf. IV:133, s.99:167.

(27) Settgest, Jürgen (Ed.), Von Troia bis Amarna, The Norbert Schimmel Collection, New York, Verein zur förderung des Ägyptischen Museums Berlin-Scharlottenburg, Mainz 1978, Nr. 134 (Schimmel Collection 1974, No. 124).

(28) Schaeffer 1983, Pl. XXVII:14 (RS 5. 251), 17 (RS 7. 120).

(29) Böhmer/Güterbock 1987, Taf. XV: 148, s.56.

(30) Osten, H.H.v.d., The Alişar-Höyük, Seasons of 1930-1932, Part II, Chicago 1937 (OIP 29), s.114, fig.157:d 2518.

(31) Güterbock 1942, s.80-81.; Lev. I:1, s.88:46, nr.86, 45, nr. 1, s. 70:86, s.65:1, s.6.

(32) Tosun, M., Mezopotamya Silindir Mühürlerinde Hurri-Mitanni üslubu, A.Ü. DTCF Yay. No. 112, Ankara 1956, Res.19.

(33) Güterbock, H.G., Hittite Hieroglyphic Seal Impressions, in: M.v. Loon, Korucutepe Vol. 3, Amsterdam/New York/Oxford 1980, s. 130-131.

(34) Güterbock 1942, s.18.

(35) Güterbock 1942, Nr. 46a; Alp 1950, S.13-14, 56-57; Laroche 1951, s.125; Laroche, E., Les Noms des Hittites, Etudes Linguistiques IV, Paris 1966, s.291.

(36) Laroche, 1960, S. 66-67, Nr. 105.

(37) Böhmer/Güterbock 1987, Taf. XXXVIII: 308, XI:117, s. 45.

(38) ibid. Taf. XXI: 189, 248, 249.

(39) Laroche 1960, No. 209.; Laroche 1951, s. 52 (Mer. 171, Gü. 64).; Dinçol 1980, Lev.III, V, X.; Alp 1972, s. 227, No. 23, s. 125, no.36, Lev. 46:110, 47: 111; Güterbock 1942, s.91:64.

(40) Laroche 1960, 41 (ta2), 29 (ta3); Laroche 1951, s.51; Güterbock 1940, Nr. 42; Schaeffer 1956, s.43, fig.58; Alp 1950, s. 27, Abb.53-55, s.42-43, Abb.108.; Güterbock 1942, s.86:25 (Nr. 213, 228), s.84:8 (Nr. 69-71).

Boğa+A ve TA halinde sıralanabilecek ve (Baş) sâkî "X-(m)u(wa)-a-ta" olarak okunabilecektir. Benzeri hiyoglifli mühürler gibi Hitit İmparatorluk Çağı'na tarihlenebilen Yarhisar mührü üzerindeki ismin ilk işaretinin okunuşu bilinmediğinden, şimdiye değin beş tanesinin adı saptanmış olan içki suncuları⁴¹ ya da çivi yazılı metinlerde geçen isimler⁴² arasında bulunmamıştır.

SUMMARY

A GOLDEN SEAL-RING FROM SİVAS-REGION

A golden seal-ring was found in 1988 in Yarhisar Village of Kangal/Sivas, its diameter is 2.5 cm and weight is 14.16 gr. It was cast in a one-piece mould, then hammered and abraded; it was then welded at the back side, after given a circular shape.

The front side is decorated with hieroglyphic inscriptions: Horizontally situated double headed eagles limit the scribed field on both sides. At the central field there are beaked pitchers on both sides, each with a triangle on the top and a pot stand at the bottom. The signs at the middle of the central field are a full picture of a humped bull facing left with one cross and one triangle above and two other hieroglyphic signs under it.

Similar bronze seal-rings from the Hittite imperial era are found in Ugarit¹ and in Boğazköy². Double headed eagle³ has been used on seals since the Assyrian trade colonies⁴. This motive has been used in the Hittite art⁵ in connection with mythological scenes. On some seal-rings from Boğazköy⁶ there are similar double headed eagles on both sides of the scribed field. The exact phonetic value of this sign is not known⁷; it may also be the hieroglyphic sign for A2 MUSEN "eagle" or a determinative for personal names⁸.

(41) Beckman 1981, s.134, dipnot 49.

(42) Laroche 1966.

For the abbreviations: see the Turkish text.

(1) Schaeffer 1956, p.41, 43.

(2) Boehmer 1972, Pl.35:1040.

(3) Laroche 1960, Nr. 127.

(4) Boehmer *ibid.*, Pl. LX: 1749 b.

(5) Boğazköy/Yazılıkaya Nr. 45-46 & Alacahöyük Sphinx-Gate.

(6) Frankfort 1939, p.284, fig. 91.

(7) Laroche *ibid.*, p.76, Nr.127; Bittel 1957, Nr. 17, 18.

(8) Alp 1950, p.28, 49, Fig.61-62, 122.

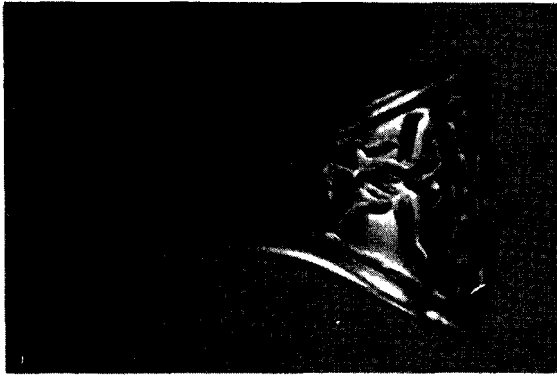
Triangle is interpreted as the hieroglyphic sign for SIG 5 "health"⁹; it may also be read as "assu/su"¹⁰ or may also be used as LU 2-a determinative for jobs¹¹. beaked pitcher is the hieroglyphic sign for GESTIN "Wine" and also for LU2.QA. SU.DU8.A "cup-bearer"¹². The phonetic value of the cross is unknown¹³. Bull or bullhead is often used on seals of the Hittite Empire as the hieroglyphic sign of DINGIR U "Weather-God"¹⁴; it is read as "u/uwa/muwa/mu"¹⁵. The sign under the bull is "a"¹⁶ and the sign on the right side is "ta"¹⁷.

Whether the name is mentioned or not in the Hittite cuneiform texts¹⁸ remains uncertain, as long as the first sign is not read. This sealing, which may belong to Cup-bearer "X-(m)u(wa)-a-ta" can be dated into the middle and third quarter of the 2nd Millennium B.C., due to its resemblance to those found in Boğazköy and other centres of the Hittite empire.

-
- (9) Laroche *ibid.*, p.196, Nr.370; Alp *ibid.*, p.24-25.
(10) Güterbock 1940, p.115.
(11) Alp *ibid.*, p.18-19, 49.
(12) Laroche *ibid.*, p. 185, Nr. 354; Güterbock 1942, p.13.
(13) Laroche *ibid.*, p. 158, Nr. 310.
(14) Alp *ibid.*, p. 13-14, 56-57.
(15) Laroche *ibid.*, p.66-67, Nr. 105.
(16) *ibid.*, No. 209.
(17) *ibid.*, No.41, 29; Güterbock 1940, nr.2.
(18) Laroche 1966.

Resim: 1

Resim: 2

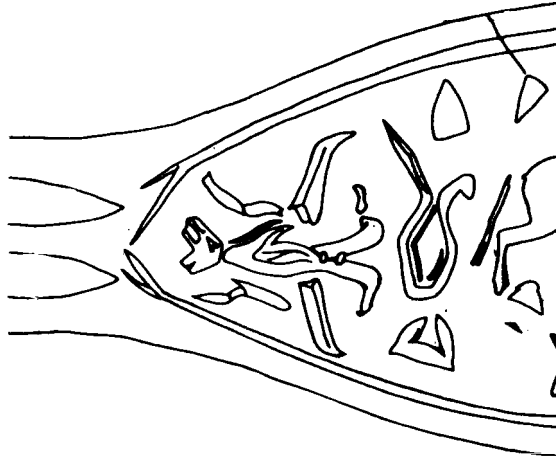
Resim: 3

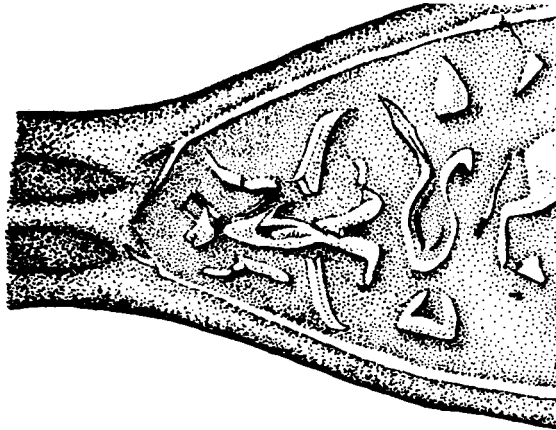
Resim: 4

Resim: 5

Çizim: 1

Çizim: 2

